

ELŐSZÓ

Jelen jegyzet megírását egyfajta sajátságos hiány tette szükségessé. A rendszerváltozás folyamata során alapvető feladatot jelentett és jelent a piacgazdaság oktatásának megoldása, s ehhez megfelelő tankönyv és jegyzetek biztosítása. E feladat megoldását segítette, hogy a magyar felsőfokú oktatás számára már 1976 óta hozzáférhető volt P. A. Samuelson Közgazdaságtan tankönyve, majd pedig ennek W. D. Noordhaus társszerzővel együtt jelentősen átdolgozott változata több kiadásban is.

Az utóbbi néhány évben azonban sok olyan oktatási tapasztalat gyűlt össze, ami rávilágított a Samuelson–Nordhaus szerzőpáros könyvének néhány olyan módszertani fogyatékoságára, ami a magyar társadalmi-politikai-gazdasági átalakulás sajátságaival függ össze. Így például szükségesnek bizonyult a piacgazdaság lényegének érthetőbb és alaposabb megvilágítása. A piacgazdaság az amerikai olvasók számára ugyanis természetes adottság, viszont a magyar közgondolkodásban – tapasztalataink szerint – korántsem gyökeresedett meg.

Ezzel rokon, de korántsem ilyen jelentőségű – ugyancsak tapasztalatok alapján állítható – tény, hogy az amerikai szerzőpáros által hozott amerikai gyakorlati példák a magyar olvasók számára ismeretlenek, másrészt nem aktuálisak, ezért nem segítik a törzsanyag elsajátítását, sőt néha zavaróak.

Megfontolandó az is, hogy a rendszerváltozás során Magyarország számottevő politikai tényezői a szociális piacgazdaság megvalósítása mellett foglaltak állást. A szociális piacgazdaság elvi alapjai a Samuelson–Nordhaus-féle könyvben csak nagyon áttételesen, ezért az egyetemi hallgatóság számára nehezen érthetően jelennek meg. Vizsgáztatói tapasztalatok bizonyítják, hogy e tankönyv alapján a hallgatók a szociális piacgazdaságot – mellőzve a jelzős szerkezet lényegét – valamilyen harmadikutas megoldásnak tekintik, ahol a piacgazdaság alapvető jellemzői nem érvényesülhetnek. Ez a felismerés ugyancsak nyomós indokot szolgáltatott a jegyzet megírására.

Nem hagyható figyelmen kívül az a szempont sem, hogy egyetemünk Jog- és Államtudományi karán a közgazdaságtan oktatása négy féléven át folyik, s a későbbiek megalapozása az alapfogalmak szolid ismeretét igénylik, másrészt egyes – egyébként az alapismeretek körébe tartozó – témák a későbbiekben részletesebben is kifejthetők lesznek. Ezért jelen jegyzet nagyobb súlyt helyez a fogalmak világos megértésre, s a logikai felépítésben is a részek helyett az egész bemutatása, az általános összefüggések megvilágítása, a szemléletmód kialakítása válik szándékaink szerint elsődlegessé. Ugyanezt az igényt nyomatékosítja az a körülmény, hogy közgazdaságtani oktatásunkban a későbbiekben vissza-

© Bittsánszky Géza, 2006
© Schlett András (13. fejezet), 2006
© Ivicz Mihály (14. fejezet), 2006
© Botos Katalin (15. fejezet), 2006

ISBN 963 361 840 1

Szent István Társulat
1053 Budapest, Kossuth Lajos utca 1.
Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató
AKAPRINT Kft
Felelős vezető: Freier László

visszatérően és hangsúlyozottan jelennek meg a jogi szabályozási keretek, ezzel mintegy kapcsolódást létesítve a gazdasági jogi stúdiumokhoz. Ez indokolja a későbbiekben elsajátítandó ismeretanyag felosztását két olyan részre, melyek egyikében azokat a rendszereket tárgyaljuk, ahol az egyén maga dönt jövedelmének felhasználásáról (a banki, biztosítási és értékpapír, illetve tőzsdei intézményrendszeren keresztül), míg a másik tananyag rész a közösségi döntési körbe tartozó, adójellelleggel elvont jövedelem-újraelosztással foglalkozik. A vállalatgazdaságtan fő kérdéseivel kiegészülő törzsanyag és az ehhez kapcsolódó számos speciális kurzus egyrészt építeni kíván az alapismeretek szilárd bázisára, másrészt igényli az egyén és társadalom gazdasági vonatkozású viszonyaival, illetve a társadalmi-gazdasági összefüggésekkel kapcsolatos kérdések – beleértve a még vitatott problémák – felvetését. Erre is az alapismeretek tárgyköre tűnt a legalkalmasabbnak, noha számíthatunk arra, hogy a jogtudományi tárgyak keretében is – bár más szemszögből – megjelennek ezek a kérdések.

A fentiekből kiviláglik, hogy a sokrétű igények kielégítésére a Samuelson–Nordhaus mű önmagában nem lehetett alkalmas. Minthogy azonban ez a könyv négyfélésves közgazdasági oktatásunk egész anyagához számos ponton kapcsolódik, ezért azt kötelező irodalom gyanánt tekintjük.

Botos Katalin
a közgazdaságtudomány doktora
intézetvezető

I. KÖZGAZDASÁGTANI ALAPISMERETEK

1. A KÖZGAZDASÁGTAN TÁRGYA

1.1. Mivel foglalkozik a közgazdaságtan?

Ha a közgazdaságtan fogalmát meg kívánjuk érteni – mint annyi más fogalom esetében is – célszerű az alapszó jelentéséből kiindulni.

Gazdaság, gazda, gazdálkodik: Mire gondolunk, ha halljuk ezeket a szavakat? Természetes módon társul e szavakhoz a falusi gazda, aki gazdaságában gazdálkodik. *Gazdaság:* körülhatároltság, földterület, háziállatok, anyag, munkaeszközök, munkaerő.

Gazda: szuverenitás, tulajdonosi és rendelkezési jog, döntési szabadság és felelősség.

Gazdálkodik: korlátozottan (szűkösen) rendelkezésre álló erőforrások kombinációjával célt valósít meg: termel, termékeit felosztja saját szükségleteire, értékesítés, takarmány, a következő évi vetés céljára.

Ha mindezt több, vagy sok gazdaság együttesére vonatkoztatjuk, akkor már jól megközelítjük a közgazdaság fogalmát. A közgazdaságtan a (köz)gazdaság tanulmányozásával, megismerésével foglalkozó tudomány.

Az alapszóhoz tartozó jelentéstartalmak alapján már könnyebben érthetővé válik a közgazdaságtan egyik – bár elvont, mégis legteltesebbnek tekinthető – definíciója:

A közgazdaságtan annak tanulmányozásával foglalkozik, hogy az emberek és a társadalom miként választják meg a szűkösön rendelkezésre álló, alternatív módon felhasználható erőforrások alkalmazását különböző áruk termelésére, és az árukat miként osztják el a társadalom különböző tagjai és csoportjai között a folyó és a jövőbeni fogyasztás céljaira.

Soronkövetkező tanulmányaink során látni fogjuk e definíció egyes elemeinek jelentőségét, s visszatekintve majd helytállónak bizonyul a most talán még kevésbé érthető meghatározás.

Azonban már most jegyezzük meg jól a fenti definíció kulcsszavait:

- szűkös erőforrások,
- árutermelés,
- fogyasztási célú elosztás

Minthogy az erőforrások szűköse el kell dönteni, hogy **milyen áruk** termelésére használják fel azokat, hiszen amiből kevés van annak felhasználását be kell osztani, azzal gazdálkodni kell.

A termelés vonatkozásában ugyanígy dönteni kell arról, hogy **hogyan** termeljenek annak érdekében, hogy a szűkös erőforrásokból a leggazdaságosabban lehessen árukat előállítani?

Ugyancsak eldöntendő kérdés, hogy a megtermelt árukat hogy osszák el a társadalom tagjai között, **kik** és milyen arányban jussanak hozzá azokhoz?

A fentiekből következik a **közgazdaságtan által megválaszolandó három kérdés:**

MIT?, HOGYAN? és KINEK?

termeljenek.

Az eddigiekből az is következik – s mielőtt a közgazdaságtan tanulmányozásában elmélyednénk hangsúlyoznunk kell, már csak azért is, hogy tanulmányaink során egy pillanatra se felejtjük – hogy a gazdaság az embert kell szolgálja, vagyis **a gazdaság van az emberért, nem pedig fordítva:**

az ember nem lehet kiszolgálója, rabszolgája a gazdaságnak.

1.2. A közgazdaságtan mint tudomány néhány jellemzője

a) A közgazdaságtan – sok más tudománytól eltérően – viszonylag fiatal tudomány. A mai értelemben vett közgazdaságtan kezdetét Adam Smith 1776-ban megjelent műve: **A nemzetek gazdagsága** jelenti. A fiatal tudományokra (amilyen pl. az atomkutatás, űrkutatás is) általában jellemző, hogy a biztos ismeretek aránya viszonylag kicsi a még meg nem ismert törvényszerűségekhez képest. Az utóbbiakról rendelkezésre álló – még gyakran igen hézagos – ismeretekből és az ezekre épülő feltevésekből igen eltérő, vagy akár egymásnak ellentmondó elméletek születnek a keresett törvényszerűségekre nézve.

b) A közgazdaságtan, mint általában a társadalomtudományok *nem alkalmazhatja* a legtöbb természettudomány egyik legfontosabb eszközét, *a megismételhető, ellenőrzött kísérletet*. Ha pl. egy folyadékot melegítünk és azt tapasztaljuk, hogy a folyadék hőmérséklete emelkedik, akkor a kísérletet különböző hőmérsékletértékekig folytatva és ezeket a kísérleteket tetszőleges számban megismételve megállapíthatjuk, hogy a közölt hőmennyiség és a folyadék hőmérsékletemelkedése között egyenes arányosság van. Vizsgálatainkat és megállapításainkat az erre lehetőséget, hogy a folyadék hőmérsékletének változására a megismételt kísérletek során kizárólag a mérés ellenőrzött közölt hőmennyiség hatott, minden más hatás (pl. légáramlás, napsugárzás) kiküszöbölhető volt, minthogy a kísérlet ún. kaloriméterben hajtható végre.

Ettől eltérően pl. közgazdaság szempontjából érdekes összefüggés, az elektromos energia áremelkedése és az országos energiafogyasztás közötti összefüggés tanulmányozására nem végezhető különböző értékpárokkal kísérletsorozat, s mi több még ha az időnként bekövetkező áremelkedések alkalmával sikerül is rögzíteni az összetartozó értékpárokat, akkor sem biztosítható, hogy az energiafogyasztást be-

folyásoló egyéb hatások (pl. az évi – nem csupán átlagos – hőmérséklet, széljárás, napsugárzás stb.) rendre azonosak legyenek a vizsgálat során.

c) További nehézség forrása, hogy *a gazdasági folyamatok alakulása nagymértékben a szabad akarattal rendelkező, sokféleképpen gondolkodó emberektől függ.* (Pl. divat, illetve annak követése, vagy nem követése.) Az ebből eredő bizonytalanságokkal együtt a statisztikai megfigyelés bizonyult a közgazdaságtan legfontosabb eszközének.

**A közgazdaságtudomány viszonylag fiatal volta,
– a megismételhető és ellenőrzött kísérlet megvalósításának akadályai és
– az emberi magatartások esetlegességei
miatt a gazdasági törvényszerűségek feltárása nehézségekbe ütközik és sok esetben még várat magára.**

Éppen ez a tény – párosulva a gazdaságnak az egyes ember és az egész társadalom életében betöltött szerepével – eredményezi, hogy a közgazdaságtan olyan sokakat foglalkoztató és az egyik leggyorsabban fejlődő tudomány.

A külső szemlélő a közgazdaságtan művelői körében gyakran ellentétes nézetek egyidejű és tartós meglétét, vitáját tapasztalja. E viták jelentős része abból ered, hogy a közgazdaságtudomány mai állása szerint az ilyen nézetek egyike sem támasztható még alá meggyőző elméleti vagy gyakorlati bizonyítékokkal. A közgazdasági folyamatok és összefüggések megismerésének előrehaladtával a vitatott kérdések köre szűkülni fog. Ezt bizonyítja, hogy vannak a közgazdaságtannak olyan területei – pl. a termelés gazdasági vonatkozásai, a költségek és ár, a kereslet és kínálat kapcsolata – ahol a jelenségek és összefüggések messzemenően ismertek és így a viták sem jellemzőek, sőt általában a vélemények egyezése tapasztalható.

A közgazdászok közötti viták másik részének feloldása a szűkebb értelemben vett közgazdaságtan fejlődésétől nem várható. Az ilyen nézetkülönbségek elemzésénél nagyon fontos, hogy a ténymegállapításokat megkülönböztessük az értékítéletektől. E megkülönböztetés alapján a közgazdaságtan két ágához, illetve a vitatott kérdések szűkebb köréhez jutunk.

A pozitív közgazdaságtan gazdasági tények és azok összefüggéseinek gyakran számszerű leírásával és megismerésével foglalkozik. (Pl. a munkanélküliek aránya, az infláció nagysága, az export és az import mennyisége és aránya). A szigorúan vett tényekről, egzakt módszerekkel meghatározott számokról nem lehet vitatkozni, és nem is vitatják azokat, mert mindenki számára meggyőző erejűek.

A normatív közgazdaságtan viszont a tények értékelésével foglalkozik. Például erre az adózás rendje, amely többek között azért von el több vagy kevesebb jövedelmet a gazdagoktól, hogy segítse a szegényeket. Milyen mértékű legyen az

ilyen jövedelemátcsoportosítás, milyen mértékben tekinthető ez igazságosnak: az ilyen kérdések megválaszolásában már nagy szerepe van az értékítéletnek és az etikának. (Gondoljunk arra, hogy az igazságosság erkölcsi kategória.) A természettudományokból átvett pozitivista szemlélet a közgazdaságtanban felmerülő olyan kérdésekre – mi a helyes, mi a jó, mi a rossz, mi az igazságos? – nem képes választ adni. Különösen akkor nem, ha az abszolút igazság létezését is gyakran kétségbe vonva többféle igazságra is hivatkozhatnak, amiből akár egymással élesen szemben álló értékrendek is következhetnek. (L. értékpluralizmus, értékrelativizmus). Az értékelés értékrendet, normát tételez fel, amihez mérten lehet valami értékes (jó, helyes, stb.), vagy kevésbé értékes, netán rossz. Nem csodálható tehát, hogy a gazdasági tények értékelése az értékrendek különbözőségétől függően nagyon eltérő lehet, s ezért a feltett kérdések pusztán a tények ismerete alapján nem válaszolhatók meg, megválaszolásuk jellegzetesen a politikai döntések, választások körébe tartozik. Ilyesfajta nézetkülönbségek nyilvánulnak meg napjainkban a Nemzetközi Valutaalap, vagy a Világbankot illető azon kritikák, vagy a globalizáció ellen tiltakozó akciók mögött, amelyek oly gyakran szerepelnek a híradásokban és foglalkoztatják a közvéleményt. Ennek kapcsán ismételten felhívjuk a figyelmet arra, hogy a gazdaságnak az embert, az emberi közösséget kell szolgálnia: éppen ennek tudatosodását tükrözik a Világbank elnökének még 1999-ben elhangzott önkritikus szavai, miszerint a gazdasági jellegű szakmai javaslatok kidolgozása és megvalósítása során a korábbiaknál sokkal jobban kell figyelni arra az emberi-társadalmi környezetre, amelyben ezeket a javaslatokat megvalósítják.

A vizsgálat alá vont területek szerint a közgazdaságtan tárgya kétféle lehet. Ha a gazdaság **egyes szereplőinek** (termelők, vállalkozások, fogyasztók, háztartások) **aktivitására** összpontosítja figyelmét, akkor **mikroökonómiáról** beszélünk.

A **makroökonómia** pedig a gazdasági szereplők cselekedeteinek eredőjeként létrejövő **társadalmi szintű termelés és elosztás** vizsgálatával foglalkozik, és azokat a **sajátságos összefüggéseket** igyekszik feltárni, amelyek *nem csupán a mikroökonómiai jellemzők egyszerű összegzésével adódnak, hanem a gazdaság egészére jellemzők.*

Jegyzetünkben a közgazdaságtan alapfogalmainak és a mikroökonómia kategóriáinak ismertetését követően a makrogazdaság kérdéseivel foglalkozunk.

Irodalom

P. A. Samuelson–W.D. Nordhaus: *Közgazdaságtan I–III.* Bp., 1993. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 30–36, 56–57.p.

Ellenőrző kérdések és feladatok

Az 1. fejezetben olvasottak alapján saját szavaival válaszoljon, illetve adjon meghatározást az alábbiakra (célszerűen legalább a kulcsszavakkal írásban),

majd hasonlítsa azt össze a fejezetben leírtakkal. Az eltéréseket vegye szemügyre és elemezze azokat! Mit nem értett meg?

1. Mivel foglalkozik a közgazdaságtan? *nincs központosítás, termelés, elosztás*

2. Milyen kérdésekre válaszol a közgazdaságtan? *ki, ki mit, hogyan*

3. Milyen nehézségekbe ütközik a gazdasági törvényszerűségek megismerése?

(Keressen példát e nehézségek illusztrálására!) *jó, kiélt hiánya, nem*

4. Pozitív közgazdaságtan? *leírás*

5. Normatív közgazdaságtan? *értékelés*

6. Mikroökonómia? *egyes szereplők*

7. Makroökonómia? *társadalmi szintű*

nacionális

2. ALAPFOGALMAK

2.1. Szükségletek és javak

A gazdálkodás célja – tömören fogalmazva – minden ember számára az emberi méltóságnak megfelelő életkörülmények biztosítása.

Az emberi méltóságnak megfelelő életkörülmények egy sor igény tudatosulását, megfogalmazását és kielégítését jelentik. Az igények kielégítetlensége hiányérzetet okoz. A tudatosult igényeket nevezzük szükségleteknek. Az emberi méltóságnak megfelelő életkörülményekhez hasonlóan a szükségletek az idő folyamán és földrajzi helytől függően is változnak.

A szükségletek nagyon sokfélék, vannak olyanok, amelyek az emberi élet biológiai értelemben vett fenntartására irányulnak és ahhoz nélkülözhetetlenek: ezek a létszükségletek. A létszükségletek minden más igényt megelőznek, azoknál nagyobb intenzitással jelentkeznek. A létszükségletek időben és térben viszonylag állandóak: ide tartozik az evés, ivás, ruházkodás, védelem az időjárás viszonyai ellen.

A létszükségleteken kívül még nagyon sok és sokféle szükséglet létezik, de ezek intenzitása nagyon különböző lehet, és nagymértékben függenek a technikai és társadalmi fejlettségtől, valamint egyéb tényezőktől (éghajlat, szokások, divat stb.) is. Gyakran előfordul, hogy a technikai fejlődés teremti meg a szükségletet. (Például a haditechnikában kifejlesztett eszközökre a mindennapi életben keresetek és találtak alkalmazási lehetőséget és támasztottak igényt: gondoljunk a tv készülékek infravörös távirányító eszközére.) Az ilyen szükségleteket – megkülönböztetve a létszükségletektől – magasabbrendű szükségleteknek nevezzük. Jellemzőjük, hogy kielégítésükre csak a létszükségletek kielégítése után kerül sor. A létszükségletek és a magasabbrendű szükségletek a szükségletek hierarchiájába rendezhetők.

A szükségletek lehetnek anyagi és nem anyagi jellegűek aszerint, hogy testi-anyagi, vagy pedig pszichikai-szellemi igény kielégítésére irányulnak. (Pl. éhségcsillapítás vagy tudás- illetve szeretetigény kielégítése).

A szükségletek csoportosíthatók aszerint is, hogy kielégítésük egyénileg (pl. ruházkodás) vagy csak közösségben (pl. telefon, járvány megelőzés, honvédelem) történhet.

A közgazdaságtan szempontjából meg kell különböztetni a fizetőképes és a latens szükségleteket. A latens szükségletet nem támasztja alá a kielégítéséhez szükséges pénzforrás, ezért az nem jelenik meg piaci kereslet formájában. A közgazdaságtan csak a fizetőképes szükségletekkel foglalkozik.

Az emberi szükségletkielégítés eszközei a jóságok vagy javak. A javak különböző szempontok szerint csoportosíthatók.

Gazdasági vonatkozásban meghatározó a javak hozzáférhetőség szerinti megkülönböztetése. A javak egy része a természetben emberi fogyasztásra alkalmas formában és a szükségletekhez viszonyítva korlátlan mennyiségben áll rendelkezésre (pl. levegő, napfény), ezeket szabad javaknak nevezzük. A szabad javak köre a növekvő felhasználás és a környezetrombolás hatására folyamatosan szűkül (pl. tiszta levegő).

A javak túlnyomó többsége a szükségletekhez viszonyítottan csupán korlátozott mennyiségben áll az emberiség rendelkezésére. A szükségletek egyre növekvő jellege és a kielégítésüket szolgáló javak korlátozottsága között fennálló feszültség, vagyis az a tény miszerint a javak mennyisége kisebb, mint az irántuk mutató szükséglet – a szűkösség problémája – vonja maga után a gazdálkodás kényszerét. A szűkös, vagy gazdasági javak rendelkezésre álló mennyisége elmarad az irántuk mutató szükséglethez képest.

A közgazdaságtan a szűkösség problémájával és ennek keretében a gazdasági javakkal foglalkozik. A gazdasági javak körébe tartoznak:

- a termelés során előállított áruk,
- az anyagi (pl. cipőjavítás) és nem anyagi (pl. oktatás) szolgáltatások,
- vagyoni értékű jogok (földbérlet, osztalék, szabadság stb.)

A javak az általuk elérhető szükségletkielégítés módjától függően lehetnek magánjavak (pl. ruházkodás) és közjavak (telefon, honvédelem).

A fentiekben kívül a javak a felhasználás időtartama szerint is csoportosíthatók. Ha a jószág a szükségletkielégítés során megsemmisül, akkor azt fogyasztási cikknek (pl. élelmiszer, tüzelőanyag), ha pedig felhasználódása tartós szükségletkielégítés nyomán következik be, akkor tartós fogyasztási cikknek nevezzük (pl. öltöny, televízió).

A javak egymáshoz való viszonyuk szerint is csoportosíthatók.

Vannak olyan javak, melyek közül bármelyiket fogyasztva közelítőleg azonos élvezetre teszünk szert. Az ilyen javakat helyettesítő javaknak nevezzük. (Pl. marhahús – sertéshús)

Más javakra az jellemző, hogy együttes fogyasztásuk nagyobb élvezetet okoz, mintha külön-külön fogyasztanánk azokat. (Pl. vaj és kenyér) Ezek a kiegészítő javak.

A javakat fontos megkülönböztetnünk a szerint, hogy mi a közvetlen rendelkezésük?

A javak egy része közvetlen szükségletkielégítésre alkalmas ezeket nevezzük fogyasztási javaknak. E javaktól különböznek azok a javak, amelyek más javak

(pl. fogyasztási cikkek) előállítására szolgálnak, vagyis ezek közvetítésével elégtének ki szükségleteket. Ezeket a javakat nevezzük **termelő javaknak** (pl. gépek, berendezések).

A jószág fontos tulajdonsága a szükségletkielégítési képessége, vagyis **hasznossága**.

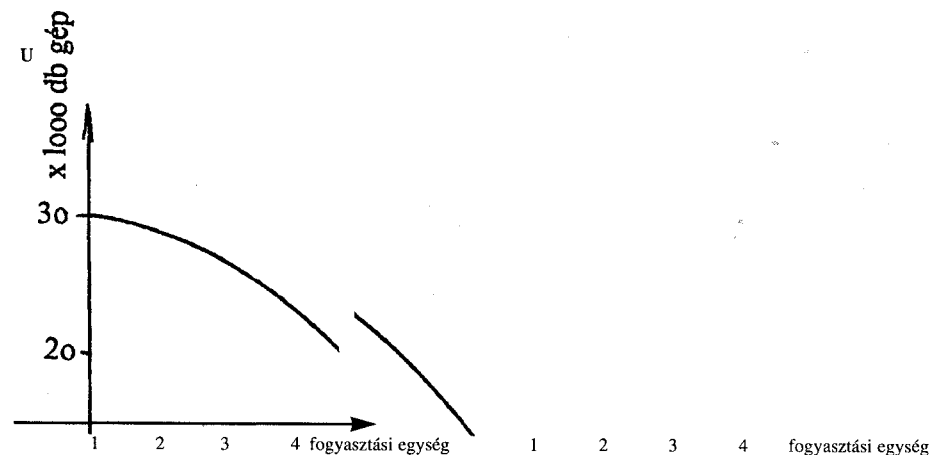
Jegyezzük meg: A **jószág hasznossága** annak **mértéke, hogy a jószág milyen mértékben képes valamilyen szükségletet kielégíteni**, vagyis mekkora az **élvezeti értéke**.

2.2. A fogyasztás és a csökkenő határhaszon törvénye

A **fogyasztás** olyan folyamat, melynek során a szükségletkielégítést szolgáló javak megsemmisülnek.

Tanulmányaink szempontjából fontos törvény érvényesülését figyelhetjük meg annak a szomszédos vándornak a példáján, aki rekkenő hőségben megtett hosszú útján végre fogadóhoz érkezik. Elsőként szomját igyekszik oltani, egy pohárral, kettővel, hárommal..., de az egymás után kiürített poharak élvezeti értéke – szomjúságával együtt egyre csökken (a vándor a vízfogyasztás során telítődik, további poharakat már nem ürít, mert nem jelent számára élvezetet.) Általában is igaz, hogy **valamely jószág fogyasztása során az egymást követően elfogyasztott jószág egységek élvezeti értéke, vagyis hasznossága csökken. Ez a csökkenő határhaszon törvénye.** (Gossen I. törvénye)

Mindezt az 1. ábra szemlélteti. A jószág hasznosságát U betűvel jelöljük, az *utility* angol szó rövidítéseként. Az ábra baloldalán látható, hogy az – elfogyasztott vízmennyiség által elérhető összhasszon mutató – hasznossági görbe az egymás után elfogyasztott jószág egységek függvényében telítődést mutat, meredeksége egyre csökken. A határhaszon kifejezés az angol *marginal utility* – MU – honosítása, valójában az összhasszon azon növekményét jelenti, amelyet a fogyasztás egy jószág egységgel történő növekedése eredményez. Éppen ez a haszonnövekmény csökken az elfogyasztott jószág egységek függvényében, amint ez az ábra jobboldalán látható.

1. ábra

Térjünk vissza vándorunkhoz, akinek miközben szomját oltja, feltámad éhsége és el kell döntenie, hogy folytatja-e a szomjoltást, vagy pedig az ehhez szükséges pénzt szendvicsekre költi. Döntésében nyilván az a racionális megfontolás vezeti, hogy pénzt a leghasznosabban költse el, vagyis maximalizálja az érte megszerezhető élvezeti értéket. Ezt úgy érheti el, ha akkor tér át a szendvicsfogyasztásra, amikor a szomjoltásra fordított egységnyi pénzmennyiséggel elérhető haszonnövekedés azonos lesz az éhségcsillapításra költött egységnyi pénzmennyiséggel elérhető haszonnövekedéssel. (Ha ugyanis nem így tesz, és még további poharat rendel, akkor a csökkenő határhaszon folytán kevesebb élvezet-höz jut. Ugyancsak kevesebb élvezet-höz jut a pénzéért, ha előbb tér át a szendvicsfogyasztásra). A fentiek alapján a különböző javak fogyasztása során akkor érhető el a haszonmaximum, ha

$$\frac{MU_{\text{pohár}}}{P_{\text{pohár}}} = \frac{MU_{\text{szendvics}}}{P_{\text{szendvics}}}$$

Ahol P jelöli a fogyasztás egységnyi (jelen esetben egy pohár ital, illetve egy szendvics) növeléséhez szükséges pénzmennyiséget, vagyis a jószág egységárát. Ebből az is következik, hogy **a különböző javak fogyasztása során a haszonmaximum akkor érhető el, ha az egyes javak megszerzésére fordított egységnyi pénzmennyiség azonos haszonnövekményt eredményez.** (Gossen II. törvénye)

2.3. Gazdálkodás, termelés, termelési tényezők

A szűkösség jelensége egyfelől, az emberi szükségletek végtelensége másfelől arra kényszeríti az egyes embereket, az emberek csoportjait és az egész társadal-

mat is, hogy a szűkösen rendelkezésre álló javakkal és erőforrásokkal gazdálkodjanak. Soha ne felejtsük: **A gazdálkodás a javak szűkössége miatt fennálló hiányérzet minimalizálása érdekében végzett tudatos cselekvés.**

A gazdálkodás választások és döntések sorozata nyomán valósul meg. Minden döntés előnyökkel és hátrányokkal is jár, az elérhető haszon reményében áldozatot kell hoznunk. Pl. ha adott, korlátozott nagyságú földdarabon nem termelhető meg egyszerre a család gabonaszükséglete és a hússzükségletének előállításához szükséges takarmány, akkor az egyik melletti döntés azt is jelenti, hogy a másíkról le kell mondani. A választás és döntés során két szempont érvényesül:

- adott erőforrás felhasználása **maximális hasznot eredményezzen.**
- adott gazdasági eredmény, vagyis **szükségletkielégítés minimális erőforrás felhasználásával** legyen elérhető.

Ez a gazdálkodásban érvényesülő **maximum elv**, illetve **minimum elv**.

A termelési folyamat – gazdasági értelemben – **az emberi szükségletek kielégítésére szolgáló javak előállítása.** A közgazdaságtan termelés fogalma a hétköznapi és szűkebb értelemben használatos termelési folyamat mellett lefedi a kereskedelmet, a szállítást, valamint a banki és biztosítási tevékenységet is.

A termeléshez különböző – végsősoron a természetben előforduló – javakra, mint a termeléshez szükséges nyersanyagokra van szükség, ezeket nevezzük **természeti tényezőknek** (föld, bányakincsek, erdők, vízienergia stb.). A természeti tényezők közül kiemelt szerepe van a földnek, mert a földhöz kapcsolódnak az annak mélyében rejlő ásványi kincseket is, továbbá a föld egyszerre a termelés helye és tárgya is, ezért a természeti tényezőket összefoglalóan **földnek** nevezzük.

A természeti tényezők mellett a termeléshez szükség van **emberi munkára** is, **ami az ember fizikai erejének és szellemi képességeinek tudatos alkalmazása javak előállítására és szolgáltatások nyújtására.**

A **föld** (és az ahhoz kapcsolódó természeti tényezők), valamint a **munka eredeti, vagy alapvető termelési tényezők.**

A termelésben különböző eszközökre (pl. szerszámokra, gépekre, épületekre) is szükség van, amelyek a termelés produktivitását növelik. Ezeket összefoglaló névvel tőkének, tőkejavaknak nevezzük. **A tőke levezetett termelési tényező,** minthogy a tőkejavak csak az eredeti termelési tényezők felhasználásával hozhatók létre.

A föld (és az egyéb természeti tényezők) továbbá a munka és a tőke a **klasszikus közgazdaságtan által definiált termelési tényezők.**

Újabban fokozott figyelem irányul **két további**, a termelés produktivitása szempontjából jelentős **tényezőre** is. Ezek a vállalkozó és a tőkejavak fejlettsége.

A javak szűkössége végsősoron az előállításukhoz szükséges termelési tényezők, más szóval az erőforrások szűkösségéből következik.

2.4. A természeti tényezők, a föld

Minthogy a termelési tényezők szűkösek, különösen fontos a megkülönböztetésük aszerint, hogy regenerálódnak-e vagy sem. A **regenerálódó erőforrások** önmaguktól (pl. a vízienergia), vagy **kis ráfordítással** (pl. a föld termőképessége) újratermelődnak. A **nem regenerálódó erőforrások** nem, vagy csupán évmilliók során termelődnak újra (pl. ásványkincsek), ezért ezeknél jelentkezik legmarkánsabban a gazdálkodás kényszere. Földünk megművelhető termőföldterülete olyan véges adottság, amely nem növelhető!

2.5. A munka

A munka **eredményességét** a **hatékonysággal**, vagyis az egységnyi munkaráfordítással (pl. egy munkaóra) előállítható termékmennyiséggel mérjük.

A munka hatékonyságát a **munkamegosztás** nagyon megnövelte. A munkamegosztás során a termelési folyamatot részekre, munkaműveletekre bontják és ezeket több személy között a rátermettséget is figyelembevéve megosztják. Ilymódon az egyes műveleteket végzők a gyakorlat és a rátermettség révén eredményesebbek lehetnek és az egész folyamat hatékonysága javul. A munkamegosztás **előnyei:**

- az előállított **termékmennyiség növekedése,**
- a termékek **minőségének javulása,**
- **jövedelemnövekedés,**
- a **gépesítés lehetősége,**
- az **innovációk**, technikai újítások kiterjedtebb és gyorsabb alkalmazása,
- a **munkaerő képzése** egyszerűbb és gyorsabb.

Az előnyök mellett azonban a **munkamegosztásnak** hátrányai is vannak:

- **monoton, egyhangú munkavégzés,**
- a **gépesítés** miatt nőhet a **munkanélküliség,**
- az egyszerűbb képzettségű munkaerő ismeretei nem konvertálhatók, vagyis más jellegű munkahelyeken nem hasznosíthatók. Ez rontja a **munkaerő mobilitását** és növeli a munkanélküliség valószínűségét.

2.6. A tőke

A termelésben alkalmazott tőke, a más javak előállítását szolgáló épületek, gépek, berendezések és raktárkészletek képezik a **dologi tőkét.** A dologi tőke meg-

szerezésére szolgáló finanszírozási eszközöket nevezik pénztőkének. A pénztőke a dologi tőke előfeltétele.

A pénztőke dologi tőkévé válásának folyamatát nevezzük beruházásnak. A beruházások egy része a termelés bővítését, korszerűsítését, vagy produktivitásának növelését szolgálja, ez a nettó beruházás. A nettó beruházás a gazdaság fejlődésének fontos jellemzője. A nettó beruházás nem tartalmazza a termelési folyamat során elhasználódott berendezések pótlását és felújítását. Ha ezeket a ráfordításokat is számbavesszük és hozzáadjuk a nettó beruházáshoz, akkor kapjuk meg a bruttó beruházás összegét.

A pénztőke, a tőkeakkumuláció úgy jön létre, hogy a háztartások lemondanak fogyasztásuk kisebb-nagyobb részéről, az ennek megfelelő pénzüket megtakarítják. A tőkeképzés a fogyasztásról való lemondással jár. Ezért a beruházások forrása a fogyasztásról való lemondás révén elérhető megtakarítás.

A pénztőke és a dologi tőke mellett szokás megkülönböztetni a szociális tőkét. A szociális tőke a társadalom egészét, vagy egy részét szolgálja, felhasználása nem a termelés területén történik. Ebbe a kategóriába tartoznak az utak, közműhálózatok, kórházak, iskolák, összefoglaló néven az infrastruktúra.

2.7. A vállalkozó és a tőkejavak fejlettsége, a humán tőke

A vállalkozó kezdeményezőkézsége és kockázatvállalása (pl. egy új, energia-takarékos, de még másutt nem alkalmazott termelési eljárás – technológia – bevezetése, az ehhez szükséges drága gyártóberendezések megvásárlása alkalmával), továbbá a termelési tényezők megszervezésére irányuló és irányító tevékenysége, valamint megbízhatósága nagymértékben befolyásolja a termelési folyamatot és annak eredményességét. A megbízhatóság jelentősége megmutatkozik a manapság egyre nagyobb teret hódító ún. beszállítói kapcsolatokban, ahol egy-egy – akár viszonylag csekély értékű – alkatrész megbízható minőségben és pontos határidőben történő szállításán múlik pl. egy nagyértékű gépkocsi elkészülése. Az olyan erkölcsi tényezők, mint a pontosság és a megbízhatóság felértékelődését a klasszikus termelési tényezőkkel szemben mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy pl. a gépkocsi gyártó (összeszerelő) vállalkozás gyakran ingyen bocsátja beszállítója rendelkezésére a nagyértékű termelőberendezést, mert számára a beszállító megbízhatósága az elsődleges.

Hasonlóan mindinkább előtérbe kerülő tényező a tőkejavak fejlettsége, ami részben kulturális részben pedig erkölcsi természetű. Így pl. a termelés bármely területén közreműködő ember képzettsége, de ide sorolhatók a magas szellemi teljesítményt megtestesítő – pl. számítógépvezérlésű – gyártóberendezések is. (Sok természeti tényezőben gazdagabb ország gazdasági teljesítménye messze elmarad a náluknál kevesebb természeti tényezővel megáldott, de képzetebb

munkaerővel rendelkező országhoz képest.) Továbbmenve: ma már egyre inkább felismerhető, hogy a munkaerő képzettsége mellett, azzal szoros összefüggésben fontosak az olyan erkölcsi kategóriák is, mint a felelősségtudat (pl. munkavégzésben és a fogyasztásban is), szolidaritás stb. A munkaerő képzettsége és erkölcsi tulajdonságai együttesen határozzák meg az ún. humán tőkét.

2.8. A termelési tényezők kombinációja és helyettesítése

A termelés folyamatokban általában mindhárom termelési tényezőt felhasználják, azonban ezek egymásközötti aránya az előállítandó terméktől és az egyes termelési tényezők árától függ. A konzervipar pl. sok anyagot igényel (gyümölcs, csomagolóanyag, energia) s ahhoz képest munka- és tőkeigénye alacsony, a szolgáltatások – pl. tanácsadás, javító tevékenység – elsősorban munkaigényesek. Másrészt a termelési tényezők ára, vagy hozzáférhetősége jelentősen befolyásolja a felhasznált termelési tényezők arányát: pl. a termőföld szűksége arra ösztönzi a termelőket, hogy intenzív műveléssel – gépi talajműveléssel, vagyis nagyobb arányú tőkefelhasználással – termeljenek.

Az egyes termelési tényezők árának megváltozása a felhasznált termelési tényezők arányának megváltoztatására ösztönzi a termelőket: pl. az energiaárak emelkedése új, kevésbé energiaigényes berendezések, technológiák vásárlását, bevezetését tették szükségessé, s így értelemszerűen csökkent az energiafelhasználás viszont nőtt a dologi tőke felhasználása. A munkabérek növekedése is azzal jár, hogy a munkafelhasználást automatizált termelőberendezések beállításával – növekvő tőkefelhasználással csökkentik. Ilyenkor az egyik termelési tényezőt – kisebb, vagy nagyobb mértékben – egy másikkal helyettesítik. A termelési tényezők helyettesítését – mint a példákban is látjuk – gazdasági okok, példánkban a termelési költségek indokolják.

2.9. A gazdaság szereplői

A gazdaság szereplőit vizsgálva több különböző kategória különböztethető meg aszerint, hogy gazdasági cselekvésüket milyen célok motiválják.

A háztartások jövedelmeiket javak és szolgáltatások megszerzésére fordítják. Az a törekvésük, hogy a rendelkezésre álló jövedelmet olyan javakra költsek el, amelyek optimális szükségletkielégítést eredményeznek, vagyis amelyek számukra a legnagyobb haszonnal bírnak. Tehát a háztartások célja a haszonmaximalizálás. Fogyasztási magatartásukban a csökkenő határhaszon törvényének tárgyalása során megismert megfontolások az iránymutatók.

Az üzleti szervezetek, a vállalkozások célja a nyereség növelése. Fontos megjegyeznünk – már csak a későbbiek szempontjából is – hogy a nyereség vagy profit az árbevétel és a termelési költségek különbsége:

$$\text{profit (TP)} = \text{árbevétel (TR)} - \text{összes költség (TC)},$$

ahol a teljes árbevétel (TR) = termék egységára(P) X eladott termékmennyiség(q). A profit tehát növelhető az árbevétel növelésével és a költségek csökkentésével is. Az árbevétel növelésének módja lehet a termék árának növelése vagy/és a kibocsátás növelése. Az ár növelésének korlátot szab a konkurrencia vagyis az, ha a vevők a konkurrenshez pártolnak át, minthogy annak árai alacsonyabbak. A kibocsátás növelését pedig – legalábbis rövid távon – a termelési kapacitás korlátozza, de akadályt jelenthet a piac telítettsége is. A profit növelésének másik módja, a termelési költségek csökkentése ugyancsak korlátokba ütközik, mert pl. a bérköltségek csökkentését a szakszervezetek ellenállása megghiúsíthatja. A vállalkozások profitmaximalizálási törekvése tehát csak a felsorolt korlátok között érvényesülhet, azonban a vállalkozó e korlátok között minden lehetőséget megragad, hogy profitját növelje.

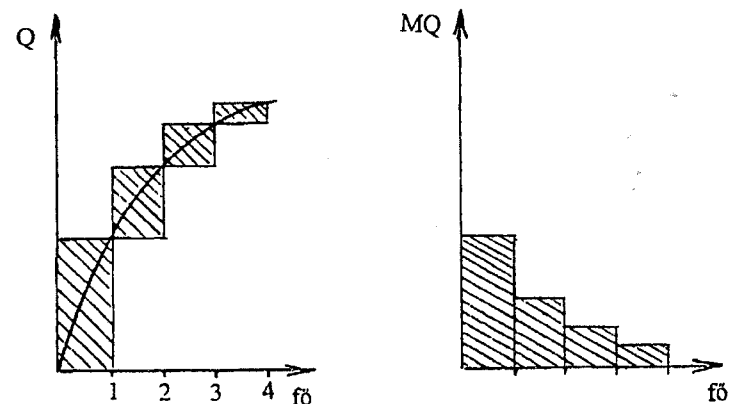
A gazdasági szereplők külön kategóriáját alkotják a **nonprofit intézmények**. Ezek nem profitszerzésre törekzenek, hanem céljuk különböző közösségi szükségletek kielégítése. Ide sorolhatók a kórházak, oktatási intézmények stb. Bevételeik csupán a működési kiadások fedezésére szolgálnak, de profitot nem tartalmaznak.

Az **állam** a gazdaság sajátos szereplője. Nem csupán a gazdaság működési feltételeit biztosítja, hanem aktív és jelentős gazdasági szereplő is lehet: üzleti szervezeteket birtokol, adókból bevételekre tesz szert, továbbá áruk és szolgáltatások vásárlója is.

2.10. A csökkenő hozadék törvénye

A termelés során felhasznált egyes termelési tényezők mennyisége nem változtatható könnyen, vagy ha az egyik tényező mennyiségét változtatjuk is, a többi felhasznált termelési tényező egyidejű mennyiségi változtatására általában nincs lehetőség. Például egy szőlőtermelő gazdaság földterülete olyan adottság, ami határt szab a termelés növelésének még akkor is, ha a szőlőművelésre felhasznált munka mennyiségét növeljük. Ilyenkor az tapasztalható, hogy az alkalmazott munkaerő létszámát évről évre egyenletesen növelve (pl. egy-egy fővel) a megtermelt szőlőmennyiség növekszik ugyan, azonban az újabb és újabb napszamos alkalmazása egyre kisebb növekményt eredményez a szőlőtermésben, vagyis az újabb és újabb napszamos beállításának hozadéka egyre kisebb lesz. (Ha pl. a korábban elhanyagolt szőlőskertben évi 1000 óra ráfordítással a termés 3 q, további 1000 óra ráfordítással a termés már 5 q lesz, vagyis a növekmény 2 q. Azonban az ezt követő 1000 óra többletráfordítással a termésnövekmény már csak 1,5 q és újabb 1000 óra ráfordítás már csupán 1,2 q termésnövekményt eredményez.) A példa a csökkenő hozadék törvényének érvényesülését mutatja. Jegyezzük meg: **valamely erőforrás azonos nagyságú többletráfordítása egyre kisebb kibocsátásnövekményt eredményez akkor, ha a felhasznált többi termelési tényező mennyisége változatlan.**

Ábrázolva:

2. ábra

Mint a megfogalmazásból is, de utánagondolva is kitűnik, a törvény nem csupán a munkára, de a föld és a dologi tőke felhasználására is érvényes.

2.11. A termelési lehetőségek határa

Az erőforrások szűkössége miatt a szükségletek kielégítése során választásra kényszerülünk. A szűkösségből adódóan rendelkezésre álló – tehát nem bővíthető – erőforrásokkal gazdálkodnunk kell, s el kell dönteni, hogy mit és abból mennyit termeljünk. Az egyik szükséglet kielégítésének növelése csak egy másik szükséglet kielégíthetőségének rovására történhet.

A jelenség megértéséhez egyszerűség kedvéért tételezzük fel, hogy egy gazdaságban – ahol az erőforrások mennyisége szigorú, és nem bővíthető adottság – a termelés és a fogyasztás között kell választani. Választani kell, hogy az erőforrásokat, a termelési tényezőket fogyasztási cikkek előállítására szolgáló gépek, vagy pedig közvetlenül fogyasztási cikkek előállítására hasznosítsák. (A probléma az aranytojást tojó tyúk ismert meséjével mutat rokonságot, s a választás az egykori szocialista országokban erős ideológiai töltetet kapott.) Ha a rendelkezésre álló erőforrásokat kizárólag fogyasztási cikkek termelésére fordítják, akkor ez a döntés nagyon népszerű lesz, mert a társadalom fogyasztása megnőhet. Persze a szűkös erőforrások miatt ez is csak bizonyos határig.

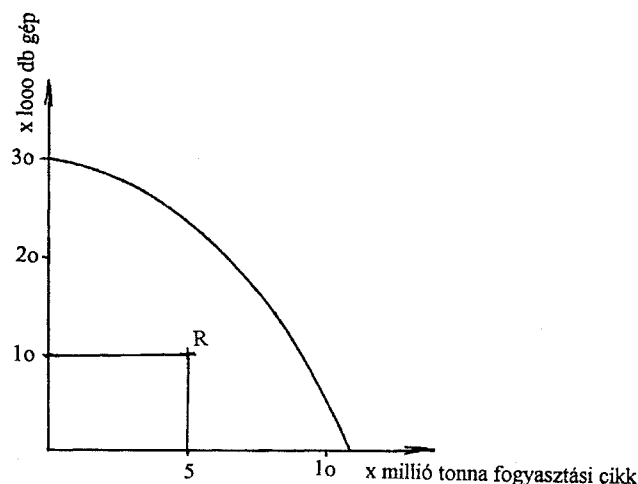
Mi történik azonban akkor, ha a fogyasztási cikkek előállítására szolgáló gépek és berendezések elkopnak, tönkremennek? Nem lesz mivel pótolni azokat, és a termelés le fog állni, egyszerűen hiány lép fel. Ha viszont csak beruházási javakat állítanak elő (a velük jövőben előállítható nagymennyiségű fogyasztási cikk ígéretével), akkor rövidesen éhínség törne ki és a népharag rövidesen elsöpörné az ötlet kitalálót.

Gondolatkísérletünkől azt kell megjegyeznünk, hogy

– akár kizárólag fogyasztási cikkek, akár kizárólag termelő javak előállítására használják a rendelkezésre álló erőforrásokat a termelt mennyiségnek (tonna fogyasztási cikk, vagy darab gép) határt szab a szűkösen rendelkezésre álló erőforrások (föld/nyersanyag, munka, tőke) mennyisége.

– ha a valósághoz közelítve fogyasztási cikkeket és termelő javakat egyaránt előállítanak, akkor pl. a beruházási javak termelésének növelése a fogyasztási cikkek termelésének a csökkenésével jár, mert a szűkös erőforrásokat meg kell osztani. Pl. ha növelik a gépek előállítására felhasznált munka mennyiségét, akkor ez csak a fogyasztási cikkek termelésében felhasznált munka mennyiségének csökkenésével érhető el, feltételezve – és ez lényeges – a foglalkoztatottság teljes, vagyis nincsenek munkanélküliek, tehát a gépek előállításához szükséges munkaerőt a fogyasztási cikkek termelésétől kell elvonni.

Mindezt az alábbi ábra szemlélteti. Az ábrán látható görbe egyes pontjai a lehetséges termelési kombinációkat reprezentálják abban az esetben, ha az erőforrások hasznosítása a lehetőségek határán van. A termelési kombinációkat reprezentáló pontok összessége mutatja a termelési lehetőségek határát.

3. ábra

Figyelmet érdemel a görbe alatt elhelyezkedő síkrész is. Ennek pontjai is lehetséges termelési kombinációkat reprezentálnak. Pl. az R ponthoz 5 millió tonna fogyasztási cikk és 10 000 darab gép tartozik. Nyilvánvaló, hogy ilyen mennyiségű fogyasztási cikk termelése mellett több gép is előállítható lenne. Ezért ez a termelési kombináció nem hatékony, mert az erőforrások nincsenek maximálisan hasznosítva.

Általánosítva: a termelési tényezők adott mennyisége mellett a termelési lehetőségek határa éppen azt mutatja meg, hogy valamely jószág termelése már nem növelhető egy másik jószág termelésének egyidejű csökkenése nélkül. Ha tehát a rendelkezésre álló termelési tényezőket teljes egészükben a termelés szolgálatába állítjuk, akkor a javak össz mennyisége már tovább nem növelhető, elértük a termelési lehetőségek határát. Ilyenkor a gazdaság hatékonyan működik. A görbe feletti síkrész értelmezhetetlen, az itt elhelyezkedő pontok által reprezentált kombinációk megvalósíthatatlanok. Viszont a görbe alatti síkrész pontjai olyan kombinációkat reprezentálnak, ahol a termelési lehetőségek nincsenek kimerítve (ez az eset fordul elő pl. gazdasági válság esetén, konkrét példa a KGST kereskedelem összeomlása az 1990-es évek elején, amikor az exportpiacok fizetéseképtelensége miatt az exportra termelő kapacitások kihasználatlanok maradtak).

Irodalom

- P. A. Samuelson–W.D. Nordhaus: *Közgazdaságtan I–III.* Bp., 1993, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 58–78., 593–596., 1014–1017. p.
J. G. Nellis–D. Parker: *A közgazdaságtan alapjai.* Bp., 1997. Panem Kft. 51–53. p.
R. Heilbroner–L. Thurow: *Közgazdaságról közérthetően.* Bp., 1996. Windsor Kiadó, 13–26., 45–55., 184–190. p.

Ellenőrző kérdések és feladatok

Az 2. fejezetben olvasottak alapján saját szavaival válaszoljon, illetve adjon meghatározást az alábbiakra (célszerűen – legalább a kulcsszavakkal – írásban), majd hasonlítsa azt össze a fejezetben leírtakkal. Az eltéréseket vegye szemügyre és elemezze azokat! Mit nem értett meg?

1. Szükséglet? Szükségletek csoportosítása? *let/meg, egy/ke, let/meg*
2. Jószág? Javak csoportosítása? *anyag/gazd, egy/ke, let/meg, let/meg*
3. Gazdasági javak és fajtáik? *anyag/gazd, egy/ke, let/meg, let/meg*
4. Hasznosság? Csökkenő határhaszon törvénye? Haszonmaximalizálás több jószág esetén?
5. A szövegben szereplő vándor történetét folytatva milyen további fogyasztást tart elképzelhetőnek, s az mikor jelent haszonmaximumot?
6. Gazdálkodás? Termelés?
7. Maximum elv, minimum elv?
8. A klasszikus termelési tényezők? Csoportosításuk?
9. A munkamegosztás előnyei és hátrányai?
10. Dologi tőke, pénztőke?
11. A vállalkozó és a tőkejavak fejlettsége mint a termelés tényezője? Humán tőke?
12. Beruházás, nettó beruházás? A beruházások forrása?
13. A gazdaság szereplői? Céljaik, magatartásuk?

14. Profit? Nagyságát befolyásoló tényezők?
15. A csökkenő hozadék törvénye?
16. A termelési lehetőségek határa?
17. A kenyér előállításának teljes vertikumában (búzavetéstől a sütődei polcra kerülésig) vegye számba és csoportosítsa a felhasznált termelési tényezőket! Keressen itt példát a csökkenő hozadék törvényére!

3. A PIAC ÉS A PIAC MŰKÖDÉSE

3.1. A piac fogalma

Közgazdasági értelemben a piac a potenciális eladók és vevők, a kínálat és a kereslet találkozásának, a piaci ár kialakulásának a helye.

A piac közgazdasági értelemben akkor jöhetett létre, amikor kialakult az ártermelés. Hagyományos értelemben vett piac korábban is volt, azonban akkor az alapvetően önellátásra berendezkedett gazdálkodók még csupán a feleslegüket vitték a piacra. A munkamegosztás nyomán kialakult ártermelés tette lehetővé, hogy a háztartások a szükségleteik mind szélesebb körét a piacon hozzáférhető javakkal elégítsék ki. Ezzel párhuzamosan a háztartások önellátó jellege fokozatosan visszaszorult, s a különböző javak termelését a vállalkozások vették át, amelyek a megtermelt javakat a piacra vitték. A termeléshez szükséges termelési tényezőket a vállalkozások ugyancsak a piacon szerezhették meg.

A piacokat tekintve azok különböző szempontok szerint vizsgálhatók. A piacok két jellegzetes csoportja a fogyasztási cikkek és a termelési tényezők piaca. Előbbi a háztartások szükségleteit, utóbbi pedig a vállalkozások igényeit hivatottak kielégíteni. Mindkét csoport részpiacokra bontható: pl. élelmiszeripari, textilipari termékek piaca, illetve ingatlan-, munkaerő-, energia-, hitelpiac. A hitelpiacon bankok és az értéktőzsde közvetítésével jutnak pénzhez a vállalkozások. A rövidlejáratú hitelek a pénzpiacon, a hosszúlejáratú hitelek pedig a tőkepiacon szerezhethők meg.

Ha a vevők és eladók kapcsolatba lépésére előírások vonatkoznak (pl. a tőzsdén), akkor a piac szabályozott, ha pedig ilyen előírások nincsenek (mint általában a kereskedelem), akkor szabályozatlan a piac.

A piacrajutás szempontjából lehetnek nyitott, korlátozott és zárt piacok attól függően, hogy bárki megjelenhet-e a piacon eladóként vagy vevőként, vagy pedig a bejutás feltételekhez kötött (pl. szabadalom megvásárlása), illetve a piacon csak meghatározott szereplők lehetnek jelen (monopólium), egyébként pedig a piac mindenki más számára zárt.

A vevők és eladók között fennálló erőviszonyok alapján beszélhetünk eladók piacáról (ha a vevők több árút keresnek, mint amennyit az eladók felkínálnak, tehát az utóbbiak könnyű – erősebb – helyzetben vannak), és vevők piacáról (ha az eladók által kínált árumennyiség nagyobb, mint amennyit a vevők hajlandók megvásárolni, vagyis az eladók nehezen tudják árujukat eladni, a vevők pedig válogathatnak, vagyis erősebb helyzetben vannak).

3.2. A tökéletes piac és a nem tökéletes piac

A következőkben egy meghatározott áru, vagy szolgáltatás piacát vesszük szemügyre.

A piac működését könnyebb megérteni akkor, ha néhány egyszerűsítő feltételezést alkalmazunk. Ezek a valóságban tökéletesen külön-külön sem teljesülnek, együttes megvalósulásuk pedig még kevésbé biztosítható, ezért az ilyen feltételek mellett működő piac, az ún. „tökéletes piac” csak elméletileg létező, idealizált piac, viszont ennek működése alapján a feltételezések korlátozott érvényesülését figyelembe véve a valóságos, az ún. „nem tökéletes piac” működése is érthetővé válik.

A tökéletes piac feltételei, ismérvei a következők:

– Tökéletes verseny valósul meg azáltal, hogy a piacon sok eladó és vevő van jelen, s így a piaci folyamatokat – pl. az áruk mennyiségét és az árak alakulását – egyik szereplő sem képes befolyásolni, azokat a sok szereplő versengése határozza meg. A tökéletes piacon minden szereplő árelfogadó! A tökéletes verseny feltétele, hogy az állam se avatkozzék be intézkedéseivel a piac működésébe. A sokszereplős piac megvalósulásához pedig az szükséges, hogy a piac nyitott legyen, vagyis bárki, akár eladóként, akár vevőként szabadon beléphet a piacra.

– A piaci szereplők racionálisan viselkednek, vagyis a fogyasztókat (háztartásokat) kizárólag szükségleteik maximális kielégítése, a vállalkozásokat pedig kizárólag a maximális profit elérése vezérli, a piaci szereplők magatartását egyéb szempontok (pl. a fogyasztót a divat) nem befolyásolják.

– Valamennyi piaci szereplő tökéletesen informált, ami azt jelenti, hogy a piaci szereplők kivétel nélkül minden olyan – piaci és technológiai jellegű – információt megkapnak, ami döntéseiket befolyásolhatja. (Pl. Hol és kik mennyi árut keresnek, mennyit kínálnak, milyen áron). Ezt nevezik a piac transzparenciájának.

– A reakciósebesség végtelen, vagyis a szereplők a piaci információknak megfelelően azonnal képesek piaci magatartásukat alkalmas módon változtatni. (Pl. ha a vevők vásárlási igénye valamely áru iránt hirtelen többszörösére nő, a termelők azonnal megfelelő mértékben növelik az illető áru termelését.)

– A termékek homogenitása, jellemzőik azonossága, ami azt jelenti, hogy a vásárlók számára közömbös, hogy melyik termelőtől vásárolják a terméket (pl. kukoricát), a minőség azonos.

Mint az alábbiakból könnyen belátható, a felsorolt ismérvek a gyakorlatban általában nem teljesülnek, s ezért a valóságos piac nem tökéletes.

A valóságos piac gyakran monopolizált, ami vagy azt jelenti, hogy egyetlen termelő állítja elő, kínálja a szóbanforgó terméket, illetve egyetlen szolgáltató nyújtja a szóbanforgó szolgáltatást (pl. vasúti szállítást), vagy pedig csupán egyetlen vásárlója van a szóbanforgó terméknek (pl. a hadfelszereléseknek a honvédség). Ilyenkor az árat nem a piaci erők, hanem elsősorban a monopol-

helyzetben lévő piaci szereplő – a vevő vagy az eladó – határozza, határozhatja meg. Az állam árszabályozó intézkedései szintén akadályozzák a tökéletes versenyt, mert az árat ilyen esetben sem a piaci erők határozzák meg.

A piaci szereplők magatartását sem kizárólag a racionalitás, a haszon-, illetve a profitmaximalizálási szempontok határozzák meg, hiszen a reklám, vagy a divat, esetleg a megszokás (pl. élelmiszerbolt esetében) a háztartások szorosan vett racionális szükségletkielégítésre irányuló magatartása ellen hat. (Pl. drágábban vásárolunk hasznosság szempontjából azonos, vagy akár gyengébb minőségű terméket.) Másrészt a vállalkozások pl. még veszteséget is hajlamosak elviselni, hogy jól bevált dolgozóikat az átmeneti termeléseszközzel idején is megtartsák, noha a rövidtávra vonatkozó racionalitás éppen az ellenkezőjét diktálná.

Itt hívjuk fel a figyelmet, hogy egyelőre egy adott időpillanatban vizsgáljuk a piac működését és a működési feltételeket, így pl. a pillanatnyi racionális magatartás hiányát nem kompenzálhatja a hosszabbtávú racionalitás (l. az előző bekezdésben említett nagyon is racionális vállalkozói magatartás)

Az információkhoz való hozzáférés már csak technikai okokból sem valósítható meg, s ugyanígy a reakciósebesség sem végtelen. Gondoljunk pl. arra, hogy ha egy termék iránt hirtelen megnő a vásárlók mennyiségi igénye, a termelés ennek megfelelő bővítése a termelőkapacitások korlátjába ütközhet, s e termelőkapacitások bővítése – új üzemcsarnok építése, gépek beszerzése, munkások felvétele és betanítása, stb. – hosszú időt vesz igénybe, tehát a termelés bővítésének sebessége korántsem végtelen.

A termékek minőségi azonossága csak ritkán biztosítható, többnyire éppen arra törekszenek a termékek előállítói, hogy a már kapható terméktől eltérő tulajdonságú termékkel jelenjenek meg a piacon. (Pl. a technikai fejlődés eredményeként a tartós fogyasztási cikkek egyre újabb és újabb automatizált szolgáltatásokra válnak alkalmassá.)

A valóságos, nem tökéletes piac vizsgálatakor a fenti ismérvek teljesülésétől függően alkalmazhatjuk a tökéletes piac működésére vonatkozó azon összefüggéseket, amelyeket majd a következőkben ismerhetünk meg. Előbb azonban még röviden foglalkoznunk kell a tökéletes verseny megvalósulását leginkább akadályozó jelenséggel, a monopolizált piaccal.

3.3. Monopólium és oligopólium

Ha akár a vevők, akár pedig az eladók oldalán csupán egyetlen szereplő – a monopolium – van, akkor a szóbanforgó termék piaca monopolizált. Teljes monopolizáltság akkor érvényesül, ha a vizsgált terméknek nincs helyettesítő terméke. Minél inkább van mód a termék más termékkel való helyettesítésére, annál

kevésbé monopolizálható a piac. (Hiába van monopolhelyzetben az a pék, aki egyedül szállít a piacra kuglófot, a teljes monopolizáltságból adódó előnyét, hogy tudniillik a kuglóf árát tetszése szerint és érdekének megfelelően magasán állapítja meg, nem tudja kihasználni, mert számolnia kell azzal, hogy a kuglófot kedvelő vásárlók az ár növekedésével párhuzamosan egyre inkább elpártolnak tőle és inkább azt a kalácsot fogják vásárolni, melynek piaca nem monopolizált. Más a helyzet, ha a pék monopolhelyzetbe kerül a kalács, és még inkább, ha e mellett még a kenyér piacán is.) Itt célszerű visszalapoznunk a 2.9. ponthoz, ahol a profit összefüggése szerepelt. Ennek kapcsán szó esett arról, hogy (a tökéletes versenyhelyzetben lévő) termelő nem növelheti az árat, mert akkor a vevői az alacsonyabb áron árusító termelőtől vásárolnak, ezért csak a termékmennyiség növelésével és a költségek csökkentésével képes profitját növelni. (Ez pedig a termelés hatékonyságának növelését, csökkenő termelési tényező felhasználást eredményez.) A monopóliumnak azonban nem kell tartania a versenytársaktól, akik alacsonyabb áron kínálják terméküket, ezért jelentős mértékben emelheti az árat, ami a profit növelésének kényelmesebb eszköze, mint a költségek csökkentése.

A tökéletes piac megvalósulását nem csupán a monopólium akadályozhatja meg, hanem az a körülmény is, amikor akár az eladók akár a vevők oldalán csak néhány szereplő versenyez egymással, ellentétben a tökéletes piacot jellemző sok szereplővel. Ilyenkor oligopóliumról beszélünk.

A monopólium (és az oligopólium) kialakulása többféle okra vezethető vissza. Ezek:

Méretgazdaságosság. Sok olyan termék van, melyeknél az egy termékre jutó költség csökken, ha az előállított termék mennyiségét növelik. Ha egy termelő elég tőkeerős ahhoz, hogy pl. nagyteljesítményű berendezések üzembeállításával növelje termelését, akkor a termelés méretével csökkennek az egy termékre jutó költségek, (pl. az ún. állandó költségek, mint a helyiségbérleti díj, takarítás, adminisztráció sokkal több termékre teríthetők szét) és ennek megfelelően a termék árát csökkentheti. Egy egyszerű példa:

Valamely jószágból 1000 db-ot termelnek. Ennek a mennyiségnek a termelési költsége 1 millió Ft. Ebből 300 eFt az ún. állandó költség (ami tehát a termelt mennyiségtől függetlenül állandó). Az egy termékre jutó költség a termelési költség és a termékmennyiség hányadosa: 1000 Ft. Ha a piaci ár 1100 Ft, akkor termékenként 100 Ft a profit.

Ha háromszorosára növelik a termelés méretét és 3000 db-ot állítanak elő, akkor az anyag- (és esetleg amunkabér-) költségek is háromszorosára növekednek ugyan, azonban az állandó költség nem változik. Így a 3000 db termelési költsége 2,4 millió Ft lesz ugyan, viszont az egy termékre jutó költség az imént bemutatott módon meghatározva már csak 800 Ft lesz. Ha a termelő változtatlanul 1100 Ft-ért értékesíti a terméket, akkor minden darabon 200 Ft-tal több profitot realizál, amiből pl. bővítheti a termelését. Dönthet úgy is, hogy csökkenti termékeinek árát, pl. 1000 Ft-ra. Ezt megteheti, hiszen még így is a

korábbiaknál magasabb profitot ér el. Ezáltal a magasabb költségekkel termelő, és ezért magasabb áron értékesíteni kénytelen többi termelő kiszorul a piacról.

Nem ritka az az eset, hogy a piac mérete, vagyis a kereslet, és így az eladható termékmennyiség nem haladja meg a monopólium által gazdaságosan előállítható termékmennyiséget, ilyenkor természetes módon alakul ki a monopólium. A méretgazdaságosság okán így kialakuló monopóliumot nevezik természetes monopóliumnak.

A természeti erőforrások szűkössége ugyancsak monopólium kialakulásához vezet. Különösen ásványkincsek (pl. arany és ezüst) korlátozott előfordulása eredményezhet monopóliumot.

Jogi korlátozások. pl. szabadalmi védetség nem teszi lehetővé, hogy a szóbanforgó terméket más is gyártsa, de ide sorolható az állami koncesszió is, amely a koncesszor számára nyújt kizárólagos termelési lehetőséget.

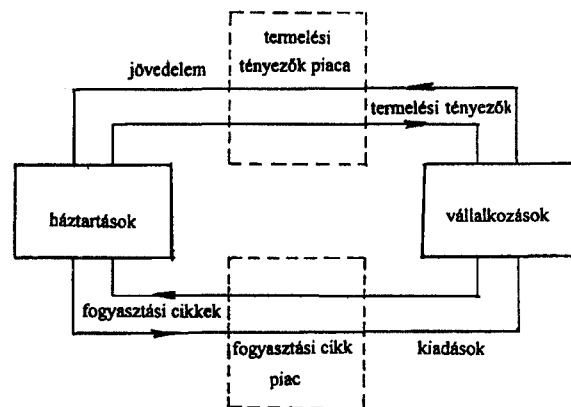
Termékdifferenciálás. A piacon található termékek csak nagyon ritkán tekinthetők homogénnek, vagyis valamennyi tulajdonságukban egyezőeknek. Pl. a Coca Cola és a Pepsi Cola nem tökéletes helyettesítők egymásnak, noha mindkettő üdítő ital, sőt más üdítőkhöz viszonyítva alig-alig különböznek egymástól. Ez a különbség mégis megosztja a vevőket, ezek egyik csoportja az előbbit, másik az utóbbit vásárolja szívesebben. Ilyen értelemben tehát pl. a Pepsi monopolhelyzetben van a Pepsi Colát kedvelő vásárlók körét tekintve. A gyártók többnyire tudatosan törekszenek arra, hogy terméküket megkülönböztető tulajdonságokkal ruházzák fel és így saját vevőkört alakítsanak ki. Nem ritkán érdeemben nem térnek el a piacon lévő termékek tulajdonságai, azonban a reklám, vagy a divat hatásaként termékdifferenciálás jön létre.

3.4. A piaci mechanizmus egyszerű modellje

A piac működésének tanulmányozásához további egyszerűsítésekhez folyamodunk, s ezért feltételezzük, hogy

- csupán háztartások és üzleti szervezetek szerepelnek a piacon,
- a keletkezett jövedelmeket elfogyasztják, vagyis nincs megtakarítás,
- az előállított termékeket azonnal elfogyasztják, készleteket nem képeznek.

E feltételek alapján a piac működésének egyszerűsített modelljét az alábbi ábrán tanulmányozhatjuk:

4. ábra

Magyarázat:

1. A háztartások a tulajdonukban lévő termelési tényezőket – földet, munkát és tőkét – a vállalkozások rendelkezésére bocsátják azért, hogy azok termelni tudjanak.
2. A vállalkozások a termelési tényezőkért pénzt – a földért bérleti díjat, a munkáért munkabért, a tőkéért pedig kamatot – fizetnek. Ez a háztartásoknál mint jövedelem jelenik meg.
3. A háztartások a megszerzett jövedelmüket teljes egészében fogyasztási cikkek megvásárlására fordítják.
4. A háztartások a fogyasztási cikkekért jövedelmükkel fizetnek, így a pénz visszaáramlik a vállalkozásokhoz.

A folyamat ezek után megismétlődik, az újabb termelési ciklushoz ismét termelési tényezőket vásárolnak az üzleti szervezetek a háztartásoktól és így tovább.

A bemutatott ábrán két ellentétes irányú zárt hurkot, a termelési tényezők és a fogyasztási cikkek áramlását reprezentáló (belső), valamint a jövedelmek és a kiadások áramlását reprezentáló (külső) hurkot különböztethetünk meg. Értelemszerűen az előbbit jószágáramnak, az utóbbit pedig pénzáramnak nevezzük.

A jószágáram a gazdaság reálfolyamatait, a pénzáram pedig a monetáris folyamatokat reprezentálja. Látható, hogy a modellben a reálfolyamatok és a monetáris folyamatok között szoros összefüggés, megfelelés van: nagyobb jószágáramhoz nagyobb pénzáram tartozik és fordítva.

Az 1. és 2. illetve a 3. és 4. cserék, tranzakciók a piac, a termelési tényezők piaca, illetve a fogyasztási cikkek piaca segítségével mennek végbe.

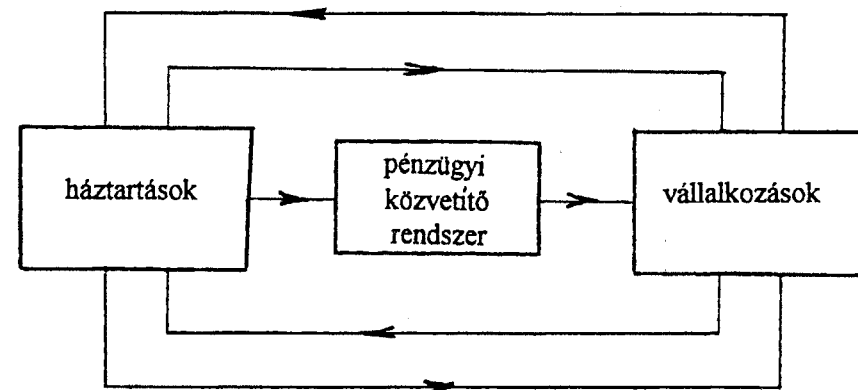
3.5. A piaci mechanizmus bővített modellje

A valóságos piac működését jobban megközelítő modellhez jutunk akkor, ha az előbbi megszorításokat enyhítve elfogadjuk, hogy a háztartások nem költik el azonnal megszerzett jövedelmüket, hanem annak kisebb-nagyobb hányadát megtakarítják, pl. későbbi váratlan kiadások, nagyobb értékű bútor, lakás stb. vásárlás céljából.

Másrészt figyelembe vesszük, hogy ezzel összefüggésben a vállalkozások az általuk megtermelt javak teljes mennyiségét nem adják el azonnal, hanem azok egy részéből a később történő értékesítés céljából készleteket képeznek. Figyelembe vesszük azt is, hogy a vállalkozásoknak termelőberendezéseket is be kell szerezniük. A készletképzést és a termelőeszközbeszerzést nevezzük beruházásnak. A beruházásokhoz a vállalkozásoknak azonban pénzre van szükségük.

A fentiekből következik, hogy a háztartásoknál megtakarítások formájában pénz halmozódik fel, a vállalkozásoknak pedig pénzre van szükségük. Kézenfekvő, hogy a megtakarításokat el kell juttatni a vállalkozásokhoz. Ezt a feladatot látja el a pénzügyi intézményrendszer (bankok és pénzügyintézetek), amely összegyűjti a háztartások megtakarításait és azokat kamatfizetés ellenében hitel formájában az üzleti szervezetek rendelkezésére bocsátja a beruházások finanszírozására. Jegyezzük meg, hogy modellünkben a háztartások megtakarításai összegeként megegyeznek a vállalkozások beruházási ráfordításaival.

Ennek megfelelően modellünket az alábbiak szerint egészítjük ki:

5. ábra

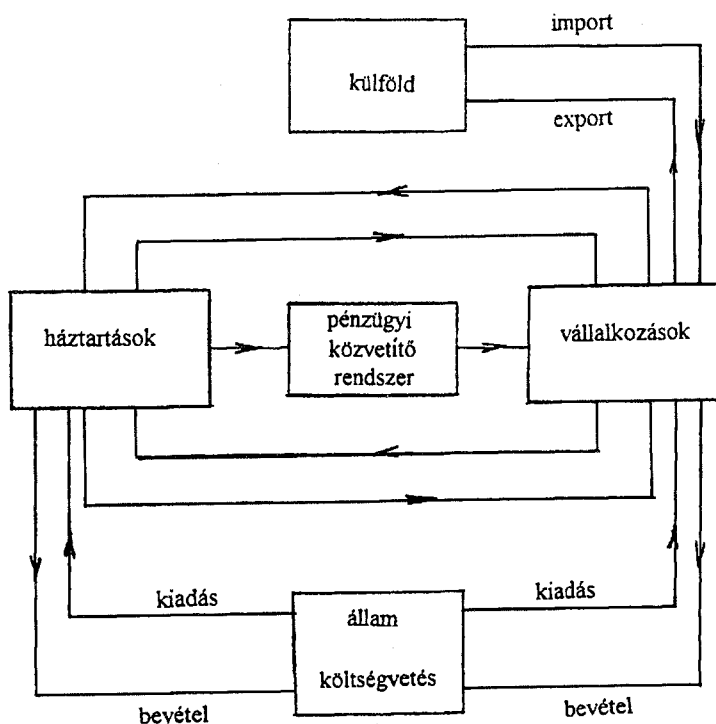
3.6. Az állam és a külföld szerepe a piaci mechanizmus működésében

Modellünket a valóságos gazdaság működésével összevetve még két kiegészítést kell tennünk. Eddig ugyanis még nem oldottuk fel modellünknek azt a fel-

tételét, hogy a gazdaságnak csak kétféle szereplője lehet: háztartások és vállalkozások. A valóságban – mint már korábban volt szó róla – az állam is szereplője a gazdaságnak. Modellünk szempontjából ez azzal jár, hogy az állam adók formájában jövedelmet von el a háztartásoktól és az üzleti szervezetektől, illetve, hogy az így megszerzett bevételekből állami kiadásokat teljesítve szolgáltatásokat és támogatásokat nyújt a háztartások és a vállalkozások számára (pl. oktatás, egészségügy, honvédelem, igazságszolgáltatás, közműhálózatok, utak, illetve műszaki fejlesztési és struktúraátalakítási támogatások az üzleti szervezetek számára, stb.) Ez a jövedelemújraelosztó funkció az állami költségvetés révén valósul meg.

Modellünk másik kiegészítését a gazdaság országhatáron túlnyúló kapcsolatai teszik szükségessé. A gazdaságban előállított javak egy része export formájában elhagyja az országot és külföldön kerül eladásra, illetve külföldön termelt javak import gyanánt a belföldi piacra kerülnek.

Mindezek alapján a valóságos gazdaság működését az alábbi ábra szerint modellezhetjük:

6. ábra

Kiinduló modellünk és a teljesen kibővített modell működése akkor lesz azonos, ha

- a megtakarítások és beruházások,
 - a költségvetés bevételei és kiadásai, továbbá
 - az export és az import
- egyensúlyban van.**

Ezeknek az egyensúlyi követelményeknek az alakulásával a későbbiekben is találkozunk majd. Az egyszerű működési modell szempontjából az export/import egyensúlyának jelentősége könnyen belátható: Ha az egyensúly fennáll, akkor a modell működésében nincs változás. Ha azonban az export nagyobb, mint az import, ez a belföldi piacon áruhiányhoz vezet, a gazdaságban az export ellenértékével megnövekedett pénzmennyiséggel szemben nincs elegendő áru, ami a pénz értékének csökkenését, inflációt okozhat. Ha viszont az import nagyobb, mint az export, akkor az így megnövekedett terméktömeggel szemben kevesebb pénz marad a gazdaságban, mert a pénz egy része külföldre áramlik, vagy pedig eladósodás lép fel.

3.7. Bővített és szűkített újratermelés

Modelljeinkben eddig azt tételeztük fel, hogy a megtermelt javak elfogyasztását követően újra meg újra ugyanazt a jószágmenyiséget állítják elő, illetve fogyasztják el. A valóságban azonban ez ritkán fordul elő, mert a termelés többnyire növekszik azáltal, hogy a vállalkozások új, nagyobb termékmennyiség előállítására alkalmas termelőberendezéseket igyekeznek beszerezni. Ez a termelőberendezések keresletét növeli, amit természetesen követ a kínálat növekedése. A beruházási javak kínálatának növekedése azonban együtt jár az ehhez szükséges termelési tényezők – így a munka – növekvő felhasználásával (több munkást foglalkoztatnak, túlórákat fizetnek), ami közvetve a háztartások jövedelmének növekedésével. A növekvő jövedelmek pedig a fogyasztási cikkek iránti keresletet növelik, ami pedig a termelés növelésére sarkallja a vállalkozásokat, ez pedig újabb beruházásokat indukál az üzleti szervezeteknél és így tovább. Az egymást követő ciklusokban a termelési volumen egyre nagyobb lesz. Ez a jelenség a bővített újratermelés. Visszagondolva a termelési lehetőségek határával kapcsolatban tanultakra, ilyenkor a termelési lehetőségek határa kitolódik a pótlólagos erőforrás (dologi tőke) bevonás hatására.

A folyamat azonban ellenkező irányú is lehet. Ha például valamilyen oknál fogva a háztartások fogyasztási cikkek iránti kereslete csökken, akkor erre a vállalkozások termelésük csökkentésével válaszolnak, ami pedig a termelési tényezők – így a munka – iránti kereslet csökkenését vonja maga után. Ennek eredményeként viszont csökkenni fog a háztartások jövedelme (pl. elbocsátások miatt). A kisebb jövedelem pedig takarékosagra készíti a háztartásokat, ami további keresletcsökkenést eredményez a fogyasztási cikkek piacán: az egymást követő

termelési ciklusokban a termelési volumen egyre kisebb lesz. Ez a jelenség a szűkülő újratermelés. Jegyezzük meg, hogy mindkét esetben öngerjesztő folyamat megy végbe, s a reálfolyamatok valamint a monetáris folyamatok azonos irányban változnak.

Irodalom

P. A. Samuelson–W. D. Nordhaus: *Közgazdaságtan I–III.* Bp., 1993. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 80–87. p.

R. Heilbroner–L. Thurow: *Közgazdaságról közérthetően.* Bp., 1996. Windsor Kiadó, 169–179., 181–203. p.

Ellenőrző kérdések és feladatok

A 3. fejezetben olvasottak alapján saját szavaival válaszoljon, illetve adjon meghatározást az alábbiakra (célszerűen – legalább a kulcsszavakkal – írásban), majd hasonlítsa azt össze a fejezetben leírtakkal. Az eltéréseket vegye szemügyre és elemezze azokat! Mit nem értett meg?

1. A közgazdaságtan piacfogalma?
2. Piacok csoportosítása?
3. Pénzpiac-tőkepiac?
4. Tökéletes piac fogalma?
5. Tökéletes piac ismérvei?
6. A tökéletes piac ismérveinek torzulása a valóságban?
7. Monopólium, oligopólium?
8. Monopólium kialakulásának okai?
9. Természetes monopólium kialakulásának oka?
10. A piaci mechanizmus egyszerű modellje?
11. Az egyszerű modell feltételezései?
12. A pénzügyi intézményrendszer szerepe a piaci mechanizmusban?
13. A piaci mechanizmus kibővített modellje, az állam és a külföld szerepe?
14. A piaci mechanizmus egyensúlyi feltételei?
15. Bővülő és szűkülő újratermelés?
16. Keressen példát a pillanatnyi és a hosszútávú racionalitás közötti választásra a háztartások és a vállalkozások magatartásában!
17. A közgazdaságtan feladatai között – meghatározásunk szerint – szerepel a javak elosztása a jelen és jövőbeli fogyasztás céljaira. Miként valósul ez meg a piaci modell alapján?
18. Fejtse ki miben nyilvánul meg az állam újraelosztó funkciója!

4. AZ ÁRMECHANIZMUS

A) ÁRKÉPZŐDÉS TÖKÉLETES PIACON

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a feltételezett tökéletes piacon egy meghatározott jószág megvásárolni kívánt mennyisége azaz a kereslete, illetve eladásra kínált mennyisége, azaz a kínálata miként változik a jószág árának függvényében. Általános tapasztalatunk igazolja, hogy

- ha a jószág ára emelkedik, akkor a megvásárolni kívánt mennyisége, vagyis a jószág iránt mutatkozó kereslet csökken, illetve a jószág eladásra felkínált mennyisége, vagyis a kínálata növekszik,
- árcsökkenés esetén viszont a fordítottját tapasztaljuk: a kereslet növekszik, a kínálat pedig csökken.

Az alábbiakban külön-külön vizsgáljuk a kereslet és a kínálat alakulását.

4.1. A kereslet

Egyéni kereslet

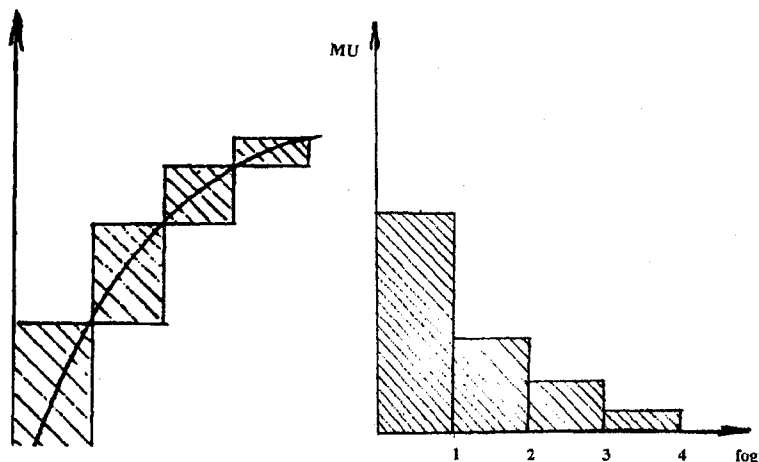
Először egyetlen vásárló keresletét – az ún. egyéni keresletet – vesszük szemügyre: ez az az árumennyiség amelyet a megfigyelt vásárló adott ár mellett meg kíván vásárolni. Jegyezzük meg: a kereslet jószágmenyiség.

Ha egy termékre vonatkozóan egyetlen vevő keresletét, vagyis az általa megvásárolni kívánt termékmennyiséget vizsgáljuk az ár függvényében adott időpontban, akkor az egyéni keresleti görbét rajzolhatjuk fel.

Tehát az egyéni keresleti görbe azt mutatja meg, hogy miként változik az egyén kereslete (vagyis a megvásárolni kívánt mennyiség) az ár függvényében.

Jól jegyezzük meg: a keresleti görbe felrajzolásánál (és a továbbiakban is) a független változó az ár és ennek függvényében rajzoljuk fel a jószágmenyiséget, azonban a korábbi tanulmányainktól eltérően a koordináta-rendszer függőleges tengelyére a független változót, vagyis az árat vesszük fel, s a vízszintes tengelyre kerül a függő változó, vagyis a jószág- mennyiség. Tanulmányaink során később majd belátjuk ennek okát.

Az egyéni keresleti görbe jelölése az angol demand szó rövidítésével d azt mutatja, hogy a vásárló által megvásárolni szándékolt jószágmenyiség a jószág árának növekedésével csökken, illetve fordítva, ha az ár csökken a fogyasztó kereslete növekszik. A 7. ábrán egy jellegzetes egyéni keresleti görbét láthatunk.

7. ábra

A bemutatott görbe vonatkozhat például a villamosenergia iránt mutatkozó egyéni keresletre. A fogyasztó magas energiaár esetén alacsonyabb teljesítményű villanyégőket használ, s egyébként lehetőség szerint kerüli a villamos energiafogyasztó berendezések, eszközök használatát. Ha csökken az energiaár, akkor már kevésbé takarékoskodik, lakásvilágítását már jobban igazítja igényeihez, s ha tovább csökken az ár esetleg már elektromos fűtésre tér át, sőt alacsony ár mellett esetleg esztétikai igényeinek hódolva esténként házának homlokzatán díszkivilágítást alkalmaz. Ezenközben az elektromos energia iránti kereslete fokozatosan növekszik.

Hasonlóan ha pl. a tojás ára emelkedik, akkor a tojáskedvelők reggelire a megszokott két lágytojás helyett csak egyet fogyasztanak, s pl. sajttal, vagy felvágottal csillapítják éhségüket, majd ha tovább emelkedik a tojás ára elmarad a reggeli tojásevés, az egyéni kereslet csak a sütés-főzés szükségleteire korlátozódik. A jelenségben felismerhetjük a határhaszon fogalmának megismerése során tanultakat. (Hogyan?)

A kereslet alakulását a jószág ára mellett azonban egy sor más körülmény is befolyásolja. Vagyis az ár változatlanlansága esetén is változhat a kereslet! Fontos, hogy ezeket a változó körülményeket is figyelembe vegyük:

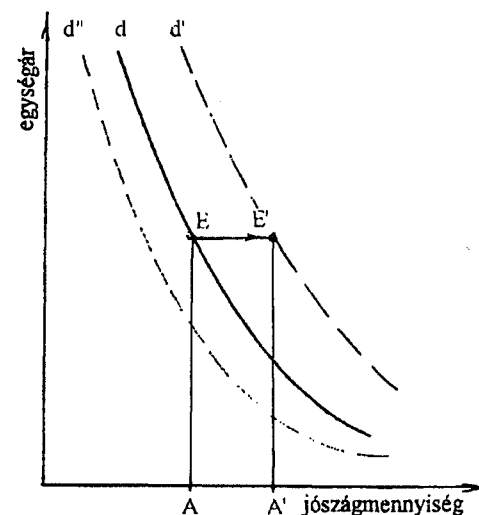
- Az elkölthető jövedelem nagyságának változása akkor is megváltoztathatja a keresletet, ha az ár nem változik: ha nő a jövedelem, nő a kereslet, illetve fordítva, jövedelemcsökkenés esetén a kereslet is csökken.

A szükségletek összetétele, struktúrája állandóan változik: pl. az ifjú házaspár háztartási felszerelések iránti szüksége nagyobb, mint életük korábbi, vagy későbbi szakaszában, s azokat meg fogják vásárolni a szükséges mennyiségben az ártól függetlenül, illetve később akkor se fognak vásárolni, ha történetesen jelentősen csökken ezeknek a cikkeknek az ára.

A kínálat struktúrájának változása szintén befolyásolja a keresletet. Ha például egy keresett jószág nem kapható, akkor az erre szánt pénzt más jószág nagyobb mennyiségének vásárlására fordítják függetlenül attól, hogy ennek ára nem csökkent.

Más árucikkek ára különösen akkor befolyásolja a keresletet, ha helyettesítő, vagy kiegészítő javakról van szó. Például az elektromos energia árának növekedése folytán nőhet a vezetékes gáz iránti kereslet, vagy pedig a benzin árának növekedése az autók iránti kereslet csökkenésével járhat.

A felsoroltak közül lássuk a jövedelemnövekedés hatását az egyéni keresleti görbe alakulására a 8. ábra segítségével.

8. ábra

Az E ponthoz tartozik egy egységár, és tartozik egy A jószágmennyiség. Ha a vevő jövedelme megnő, akkor a kereslete – a megvásárolni kívánt jószág mennyiség – is megnő A'-re, noha az ár nem változik. Jövedelemnövekedés esetén nem csupán egyetlen ár esetében nő meg a kereslet, hanem az egész (d) görbe jobbra tolódik (d'), mert bármely árat veszünk is figyelembe, a megvásárolni kívánt mennyiség az ártól függetlenül növekedni fog (nagyobb jövedelem esetén a vásárló „könnyelműbb,” hajlamos magasabb ár mellett is többet vásárolni), jövedelemcsökkenés esetén értelemszerűen az egyéni keresleti görbe balra tolódik el.

Hasonlóan a teljes keresleti görbe eltolódásával jár a szükségletek, vagy a kínálat struktúrájának, továbbá más árucikkek árának megváltozása is. Ebből viszont az is következik, hogy egy adott keresleti görbe csak akkor mutatja a kereslet ártól való függését, ha az egyéni keresletet befolyásoló imént tárgyalt körülmények változatlanok!

A gyakorlatban találunk arra is példát, hogy az ár növekedésével az egyéni kereslet nem csökken, hanem nő, illetve az ár csökkenésével a kereslet nem növekszik, hanem csökken. Az ilyen – általánostól eltérő – jelenséget **paradox árhatásnak** nevezik, okai pedig az alábbiakban részletezettek szerint az árváltozásokhoz kapcsolódó olyan következtetések, amelyek a vásárló döntéseiben meghatározóbbak, mint a pillanatnyi haszonmaximalizálás.

Az ár növekedése, (vagy csökkenése) alapján a vásárló **várakozásaiban** a tendencia folytatódására számít és előre hozza (vagy késlelteti) és ezáltal növeli vagy csökkenti a vásárolt mennyiség. Előfordul az is, hogy az árcsökkenésből a vásárló a **minőség** romlására következtet és nem növeli, sőt csökkenti keresletét, illetve ár-emelkedés esetén ellentétes magatartást tanúsít. **Presztízsokokból** ugyancsak előfordulhat, hogy a növekvő árú termékek kereslete nem csökken, sőt növekszik, mert a drágább termékek vásárlása magasabb jövedelemre és társadalmi státusra utalhat. Az egyes vásárlók kereslete nagyon különbözően változhat az ár függvényében. Például a vegetáriánus baromfiús iránti kereslete egyáltalán nem változik az ár függvényében, viszont mások az árváltozás függvényében több vagy kevesebb baromfiús vásárolnak attól függően, hogy milyen mértékben részesítik előnyben (vagy hátrányban) a baromfiús az egyéb (változatlan árú) húsfajtákkal szemben, vagyis milyen a **preferenciasorrendjük**. Ennek megfelelően az egyéni keresleti görbék nagyon eltérően alakulhatnak.

Piaci kereslet

Eddig egyetlen fogyasztó keresletét vizsgáltuk. A piacon azonban valamely termék valamennyi vásárlója megjelenik, s ezek adott ár esetén mutatkozó keresletének összege a teljes keresletet, a **piaci keresletet** mutatja.

Valamely jószágra vonatkozó piaci kereslet a piacon megjelenő valamennyi vevő egyéni keresletének összegzésével adódó jószágmennyiség adott ár mellett, vagyis az a jószágmennyiség amennyit valamennyi vevő együttesen meg kíván vásárolni.

Példaként legyen egy képzeletbeli piacon összesen négy vevő: A, B, C, D. 20 Ft-os tojás egységár mellett keresletük legyen rendre: 30, 20, 25, 10 db. Ezeket összeadva a piaci kereslet 85 db.

Ha a piaci kereslet alakulását az ártól függően vizsgáljuk, akkor a **piaci keresleti görbét** kapjuk. Jegyezzük meg: A piaci keresleti görbe egy jószágra vonatkozóan egy adott időpontban a piacon megjelenő valamennyi vásárló által megvásárolni kívánt mennyiséget tünteti fel a jószág árának függvényében.

A piaci kereslet görbéje értelemszerűen hasonló lesz az egyéni keresleti görbéhez. A piaci kereslet görbét megkülönböztetésül D-vel jelöljük. A piaci keresletnek az árcsökkenés hatására bekövetkező növekedését azonban nem csupán az okozza, hogy azok a vevők, akik eddig is vásároltak – az egyéni kereslet taglalása során felismerteknek megfelelően – az alacsonyabb áron többet kívánnak vásárolni.

Gondoljunk ugyanis arra, hogy a kevésbé tehető vásárlók például a különösen drága déligyümölcsöt, a karambolát soha nem vásárolták. Ha azonban a gyümölcs ára csökken – legalább kíváncsiságból – még a kevésbé tehetősek is fognak vásárolni belőle, tehát az **árcsökkenés új vevőket vonz a piacra**, akik növelik a keresletet. A további árcsökkenéssel újabb – akár a szegény rétegekből is származó – vevők lépnek be a piacra, akik tovább növelik a piaci keresletet. Árnövekedés esetén a jelenség fordított irányban zajlik le, egyre több vevő hagyja el a piacot, s velük együtt eltűnik egyéni keresletük is csökkentve ezzel a piaci keresletet.

A piaci keresletre is hatnak mindazok a tényezők, amelyeket az egyéni kereslet vizsgálatánál számba vettünk, tehát a piaci keresleti görbe is csak akkor alkalmas az ár és a keresett mennyiség közötti összefüggés leírására, ha az egyéb tényezők változatlanok.

A keresletnek az ár változására mutatkozó érzékenységet mutatja a **kereslet árrugalmassága /EDP/**. Meghatározása az

$$EDP = \frac{\text{keresett mennyiség \% -os változása}}{\text{az ár \% -os változása}}$$

képlet alapjántörténik. A kereslet árrugalmassága arról ad tájékoztatást, hogy a vizsgált termék árának 1%-ot kitevő változása hány százalékkal változtatja meg a keresletet. A javak árrugalmassága nagyon különböző lehet.

Könnyen belátható pl. hogy az **alapvető élelmiszerek árrugalmassága kicsi**; az ár megváltozásakor nem teszünk se több, se kevesebb cukrot a teánkba, vagyis a kereslet kevésbé érzékeny az árváltozásra. Belátható az is, hogy a **luxuscikkek árrugalmassága nagy**, mert a keresett mennyiség nagysága nagymértékben függ az ártól, különösen akkor, ha a jószágnak van közeli helyettesítője mint pl. kozmetikai és pipere áruk esetében. E termékek kereslete nagyon érzékeny lehet az árváltozásra. Az EDP nagy árrugalmasságú termékekre nagyobb, kis árrugalmasságú termékekre kisebb mint 1. Vannak abszolút rugalmatlan termékek is, ezek körébe tartoznak pl. az életmentő gyógyszerek, ezek kereslete független az áruktól.

Az ár rugalmasság és a keresleti görbe meredeksége között nyilvánvaló összefüggés van. Ha a jószág ár rugalmassága nagy, akkor a görbe kis meredekségű (kis ár változás hatására nagy keresletváltozás következik be), rugalmatlan javak esetében a meredekség nagy (az ár jelentős megváltozása csak kis mértékű keresletváltozást vált ki), szélső esetben a görbe függőleges egyenessé fajulhat.

Hasznos mutatószám lehet a keresztrugalmasság, amely azt mutatja meg, hogy az egyik áru árának változása milyen mértékben változtatja meg egy másik áru keresletét. (A mutató meghatározására szolgáló képlet értelemszerűen hasonló lesz a fentihez: ilyenkor az első áru %-os ár változása a nevezőbe és a másik áru %-os keresletváltozása a számlálóba kerül.) A keresztrugalmasság esetében nem annyira a mutatószám nagysága, hanem sokkal inkább előjele fontos: ha ez pozitív, akkor a két termék helyettesítője egymásnak. Például a sertéshús árának 1000 Ft/kg-ról 1100 Ft/kg-ra történt emelkedésekor a baromfihús kereslete 20%-kal emelkedik, hiszen disznóhús helyett több baromfit vásárolnak, ebből a keresztrugalmasság:

a baromfikereslet 20%-kal nőtt (pozitív irányú változás), a sertéshús ára 10%-kal nőtt (pozitív irányú változás), a kettő hányadosa ugyancsak pozitív, értéke 2.

Ha viszont a keresztrugalmasság negatív előjelűnek adódik (mert pl. a nevező pozitív mivel az ott szereplő ár változás növekvő, viszont a számláló negatív, mivel az ott szereplő mennyiségváltozás csökkenő), akkor a két termék kiegészítője egymásnak. Például az elektromos energia áremelkedésekor csökken az elektromos fűtőradiátorok kereslete. A keresztrugalmasság 0 akkor, ha a két termék független egymástól.

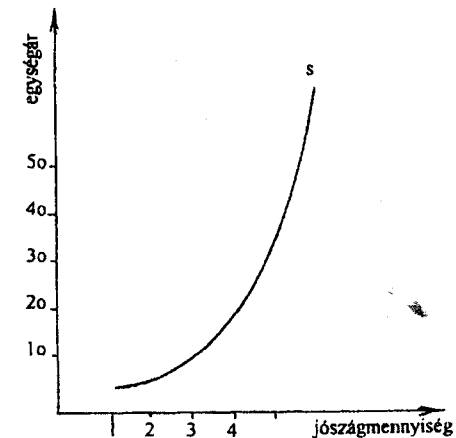
A keresletet befolyásoló egyéb tényezők hatásának számszerűsítésére hasonlóan képezhetünk mutatókat. Ezek közül a legfontosabb a jövedelemrugalmasság, amely megmutatja, hogy a jövedelem 1%-os megváltozása hány %-os változást vált ki a keresletben. A mutató általában pozitív.

4.2. A kínálat

Egyéni kínálat

Valamely termék kínálatára vonatkozó vizsgálatainkat egyetlen termelő magatartása alapján kezdjük. Az egyéni kínálat az a jószág mennyiség, amelyet egy megfigyelt termelő adott ár mellett és adott időpontban eladásra kínál. Idézzük emlékeztetőnkbe, hogy a termelőt profitjának maximalizálása vezeti piaci magatartásában. Ha a termék árának emelkedését látja a termelő, akkor a profit növelése érdekében igyekszik termelését növelni (hiszen minden egyes eladott termékből nagyobb profitja származik, sőt a többletbevételből további munkát is alkalmazhat, vagy újabb termelőberendezést állíthat be ami a kibocsátott jószág mennyiségét, a kínálatot növeli), árcsökkenés esetén pedig ugyanilyen megfontolásból következően az eladásra kínált mennyiséget csökkenti és más, nagyobb profit tartalmú termék előállítására tér át.

Az ár függvényében felrajzolva a termelő által eladásra kínált mennyiséget az egyéni kínálati görbét kapjuk (Jelölése az angol supply szó alapján: s). Tehát az egyéni kínálati görbe egy termelő kínálatát mutatja az ár függvényében adott időpontban.

9. ábra

Az egyéni kínálati görbe azt mutatja, hogy egy adott időpillanatban egyetlen eladó egy termékre vonatkozó kínálata miként változik az ár függvényében.

Az eladásra felkínált mennyiséget azonban nem kizárólag az ár nagysága határozza meg, hanem más, a kínálatot befolyásoló tényezők is hatnak. Ezek:

- A termelési költségek jelentős hatást gyakorolnak a termelés volumenére, pl. ha a vállalkozó csökkenteni tudja termelési költségeit, akkor változatlan ár mellett is növeli kínálatát pl. úgy, hogy más, kisebb profitot hozó termékének előállítását szűkíti, az így felszabaduló munkaerőt és termelőberendezéseit pedig a megnövekedett profit tartalmú termék termelésére állítja át, így növelve profitját. Ha viszont termelési költségei növekszenek, akkor hasonló megfontolás alapján változatlan ár mellett is csökkenti termelését, sőt veszteséges termelés esetén kénytelen lehet beszüntetni az adott termék előállítását.

- A versenytársak magatartása ugyancsak hatással van a termelő kínálatára, mert ha pl. a többi termelő csökkenti árait és ennek következtében az előbbi logika alapján az alacsony profit tartalom miatt a vizsgált termelő csökkenti termelését, akkor a versenytársak elhódíthatják korábbi vevőit, márpedig az elvesztett vevőket, piaci részesedést nagyon nehéz lehet visszaszerezni. A versenytársak magatartása pl. az iménti példa szerint arra készítheti a termelőt, hogy még a veszteséges termelést is fenntartsa: az árcsökkenést ne kövesse a kibocsátott jószág mennyiség csökkenés.

A termelési költségek növekedése (vagy csökkenése), vagy a versenytársak magatartása tehát a termék árától függetlenül is a kínálat megváltoztatására készítheti a termelőt, vagyis az egyéni kínálati görbe e változások hatására eltolódhat (jobbra, vagy balra).

A fentiek alapján a kínálati görbe esetében is igaz, hogy abból csak akkor vonható le következtetések az ár és a kínálat összefüggésére, ha a kínálatot befolyásoló egyéb tényezők változatlanok.

Piaci kínálati

Az adott ár mellett a piacon megjelenő összes termelő által eladásra felkínált egyetlen árú mennyiséget összegezve a piac teljes kínálatát, az ún. piaci kínálatot kapjuk.

Az egyéni kínálati görbék összegzésével megkapjuk a piaci kínálati görbét, ami egy termékből a piacon jelenlévő összes eladó által eladni kívánt termék-mennyiséget mutatja adott időpontban az ár függvényében.

A piaci kínálati görbe jellegét tekintve hasonló, mint az egyéni kínálati görbe (balról jobbra haladva emelkedik) jelölése: S . E görbe azt mutatja, hogy minél magasabb az ár, annál nagyobb a piacon megjelenő, eladásra kínált árumennyiség. Mi ennek az oka?

Láttuk már, hogy a piacon jelenlévő egyes termelők az ár növekedésekor igyekeznek kínálatukat növelni. Emellett azonban a magasabb ár olyan termelőket is a piacra vonz, akik korábban ott nem jelentek meg termékeikkel, mert a többi termelőnél magasabb termelési költségeiket nem fedezte a termék eladási ára. Az árnövekedés nyomán azonban ezek termékei is megjelennek és ezzel is növelik a kínálatot: minél jobban emelkedik az ár, annál több ilyen termelő kínálja áruját.

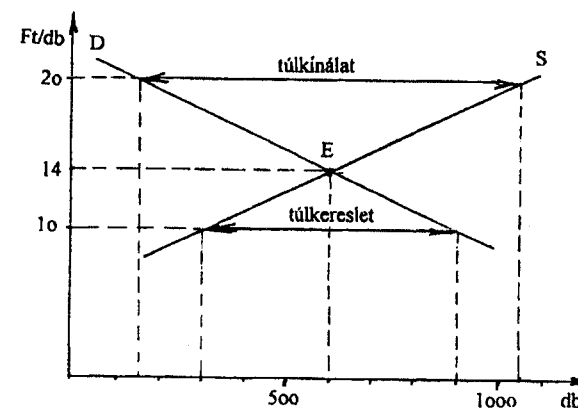
A kínálat ártól való függésének mennyiségi jellemzésére a kínálat ár rugalmassága ESP szolgál, melyet a kereslet ár rugalmasságával analóg módon határozhatunk meg.

A kínálat rugalmassága a termelőkapacitások kihasználtságától függ: szabad kapacitások esetén ár növekedés hatására jelentősen növelhető a kínálat. Például a kenyér ár növekedésekor könnyen növelhető a termékmennyiség, ha a kemencében még van hely további kenyerek sütésére, vagy pedig a korábbi egy műszak helyett két műszakra térnek át a pékségben. Ha azonban a kapacitások teljesen kihasználtak (mert pl. már eleve három műszakban dolgoztak a pékek és a kemencében nem fér el több kenyér), akkor hiába emelkedik az ár, a kínálat – legalábbis rövid távon a pótlólagos kapacitások létesítéséig – nem növelhető.

4.3. Az egyensúlyi ár

Eddig a kereslet és a kínálat alakulását külön-külön vizsgáltuk az ár függvényében. A piacon a kettő találkozik egymással. A piac működéséről további ismeretekre teszünk szert, ha a piaci keresleti és kínálati görbéket együtt ábrázoljuk (10. ábra). Egy példával konkretizálhatjuk is az ábra tartalmát: az alábbi táblázat és az abból előállítható görbék egy kisvárosi piacon a tojás keresletét és kínálatát mutatják az ár függvényében. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy az alábbi ábrán és gyakran majd a továbbiakban is a keresleti valamint a kínálati görbéknek csak a piacon reálisan elképzelhető áraknak megfelelő kisebb szakaszát tüntetjük fel kinagyítva. Az ilyen kis szakaszon a görbék jó közelítéssel egyenesekkel helyettesíthetők.

Ár (Ft/db)	D (db)	S (db)	D-S (db)
10	900	300	600
12	750	450	300
14	600	600	0
16	450	750	-300
18	300	900	-600
20	150	1050	-900

10. ábra

A táblázatból leolvasható, hogy a különböző árakhoz mekkora kereslet illetve kínálat tartozik. Alacsony pl. 10 Ft/db ár esetén látható, hogy a tojás iránti kereslet, tehát az a mennyiség, amit a vevők meg szándékoznak vásárolni 900 db, azonban a kínálat, tehát az a mennyiség amit az eladók el kívánnak adni csupán 300 db, vagyis a kereslet sokkal nagyobb, mint a kínálat, vagyis túlkereslet áll fenn. Az ár növekedésével a kereslet és a kínálat különbsége, a túlkereslet folyamatosan csökken, majd a 14 Ft/db árnál a túlkereslet megszűnik, 0 lesz. Ennél

az ár nál a piacon éppen annyi tojást szándékoznak megvenni, amennyit eladásra kínálnak: a piac egyensúlyban van. A folyamatból látható, hogy az ár felfelé mozgása megszüntette a túlkeresletet és beállította a kereslet és a kínálat egyensúlyát. **A kereslet és kínálat egyensúlyát beállító árat nevezzük egyensúlyi árnak.** Jegyezzük meg: **a kereslet és a kínálat egyensúlyát az ár mozgása állítja be, s az ár mozgása egyensúly esetén szűnik meg.** Bár magától értődik mégis rögzítsük: **az egyensúlyi ár a piacon alakul ki!** (Emlékezzünk vissza a piac fogalmi meghatározására!)

Ha valamilyen okból kifolyólag a tojás ára pl. 20 Ft/db lenne, akkor a magas ár miatt a kereslet már nagyon alacsony, mindössze 150 db, viszont ilyen áron már nagyon sok eladó (azok is akiknek nagyon magasak a termelési költségei, pl. azért, mert messziről kell szállítaniuk) akar eladni, tehát a kínálat, amint ez az ábrán leolvasható már 1050 db. A kínálat meghaladja a keresletet, túlkínálat van. Ha az ár lefelé mozdul el a túlkínálat fokozatosan megszűnik, végül 0 lesz, és ezzel ismét beáll a kereslet és a kínálat egyensúlya.

Mi okozza túlkereslet, illetve túlkínálat esetén az ár elmozdulását és ezzel az egyensúlyi ár kialakulását? Vizsgáljuk meg a túlkínálat esetét! Ilyenkor az eladók azt tapasztalják, hogy árujukat nem képesek eladni (joggal félnek attól, hogy a tojásaik előbb-utóbb megromlanak), a vevők pedig – akik egyáltalán hajlandók vásárolni – válogatnak. Az eladók kénytelenek csökkenteni áraikat, mert csak így remélhetik, hogy megszabadulnak árujuktól. Az árcsökkentés nyomán csökken a túlkínálat, s a folyamat mindaddig tart, amíg a túlkínálat meg nem szűnik, s beáll a piaci egyensúly, illetve az egyensúlyi ár.

Túlkereslet esetén pedig a vevők nem találják meg a piacon a megvásárolni kívánt árumennyiséget, s hogy igényüket kielégítsék hajlandók magasabb áron is vásárolni. Ezt tapasztalva az eladók emelik áraikat, ami csökkenti a túlkeresletet. A folyamat eredményeként ismét beáll a piaci egyensúly.

Jegyezzük meg, hogy az egyensúlyi árat éppen az egyensúlyi ártól eltérő árak által létrehozott – túlkeresletben illetve túlkínálatban megmutatkozó – feszültség automatikusan hozza létre. A piac önszabályozó működése biztosítja a kereslet és a kínálat egyensúlyát.

Túlkínálat esetén **vevők** piacáról, túlkereslet esetén pedig **eladók** piacáról beszélünk. Az elnevezés utal arra, hogy az egyensúly felé elmozduló ár melyik csoport számára előnyös.

Jegyezzük meg: **A piac forgalma**, vagyis a ténylegesen eladott illetve megvásárolt árumennyiség – az ábra alapján is beláthatóan – **egyensúlyi ár mellett a legnagyobb.** Ha az ár az egyensúlyi árnál alacsonyabb, akkor a kínálat, ha pedig

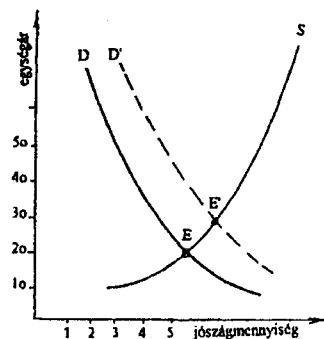
magasabb, akkor a kereslet fogja meghatározni a piac forgalmát, ez pedig mindkét esetben kisebb, mint az egyensúlynak megfelelő forgalom. (L. ábra!)

Vizsgálódásunkat a piaci keresleti és kínálati görbéken folytattuk. A piaci kereslet (ill. kínálat) azonban sok egyéni szándék és magatartás eredményeként alakul ki. Az egyes egyének szándékai, jövedelmi viszonyai (termelési költségei) különbözőek, vannak olyanok, akik az egyensúlyi árnál magasabb (alacsonyabb) áron is hajlandók lennének vásárolni (eladni). Ők az egyensúlyi ár mellett szándékaikhoz viszonyítva nyereségre tesznek szert, ezt nevezzük fogyasztói (termelői) járadéknak. (Példánkban az a vevő, aki még 20 Ft-ért is hajlandó lett volna tojást vásárolni, az 6 Ft fogyasztói járadékra tesz szert, ugyanígy az a termelő, aki 10 Ft-ért is eladott volna tojást, az 4 Ft termelői járadékhoz jut.) Ez a járadék annál nagyobb, minél nagyobb eltérés van a még elfogadható ár és az egyensúlyi ár között. Az a vevő (eladó), aki éppen az egyensúlyi ár mellett hajlandó belépni a piacra **határvevő, (határeladó)**, számára nincs járadék.

Az egyensúlyi ár hármas funkciót tölt be.

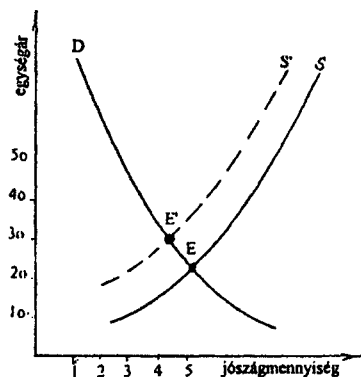
1. beállítja a kereslet és a kínálat egyensúlyát. **(Kiegyenlítő funkció)**
2. a termelőket költségeik csökkentésére ösztönzi, mert így a termelői járadék révén növelhetik nyereségüket, a magas költséggel termelők árain viszont nem lehetséges az értékesítés, az ilyen termelőket a piac kítaszítja magából. A vásárlókat pedig jövedelmük növelésére ösztönzi, mert ha a termék egyensúlyi árán nem tudnak vásárolni, akkor ők is kiszorulnak a piacról. A terméket oda tereli, ahol a kereslet van, s ahol ezen az áron lehetséges az értékesítés, s ahol az ár legalábbis a termelési költségeket fedezi. **(Orientáló funkció.)**
3. az árnak az egyensúlyi ártól való eltérése jelzést ad arról, hogy túlkereslet vagy túlkínálat van-e kialakulóban. **(Jelző funkció.)** Az ilyen jelzések fontosak lehetnek pl. a beruházási döntéseknél.

Mivel az egyensúlyi ár a kereslet és a kínálat egyensúlyának megfelelően alakul ki, az egyensúlyi árra is hatnak mindazok a tényezők, amelyek a keresletet és a kínálatot befolyásolják, s amelyeket már korábban megismertünk. Ha pl. a jövedelmek növekedése (vagy csökkenése) miatt a keresleti görbe jobbra (vagy balra) tolódik és a kínálati görbe nem mozdul el (pl. azért, mert a piac reakciósebessége véges, vagyis a termelők csak megkésve reagálnak kínálatukkal a kereslet megváltozására), akkor az egyensúlyi ár növekedni (csökkenni) fog.

11. ábra

Ha a kínálat változik meg pl. a termelési költségek változása folytán, akkor, mint már tudjuk a kínálati görbe eltolódik, ezzel pedig az egyensúlyi ár is megváltozik. Az egyensúlyi pont a keresleti görbe mentén mozdul el, feltételezve, hogy a keresleti görbe helye nem változik. Ilyenkor növekvő kínálat esetén az egyensúlyi ár csökken, csökkenő kínálat esetén pedig emelkedik. (Az alábbi ábra ezt az esetet mutatja).

12. ábra

B) ÁRKÉPZŐDÉS NEM TÖKÉLETES PIACON

A tökéletes piac árképződési mechanizmusa – amely a sokszereplős piacon érvényesülő tökéletes versenyből következik – a valóságos piacokon torzul, főként azért, mert a valóságos piacon monopóliumok és oligopóliumok működnek, illetve az árak alakulását az állam befolyásolja.

4.4. A monopóliumok áralakító hatása

A monopólium számára a termék piaci ára nem adottság, mivel azt nem a sokszereplős piac erői, hanem a piacot egyedül uraló monopólium maga határozza meg, s ezt az – egyensúlyi árnál magasabb – árat rákényszeríti a piacra, diktálja az árat, s ezért az egyetlen eladóval szemben megjelenő valamennyi vevő árelfogadó.

A monopólium által meghatározott ár, a monopolár mégsem lehet tetszőleges nagyságú, ugyanis nagyon magas ár esetén a vevők száma és az eladható mennyiség csökken (pl. fokozódó takarékoság, távoli helyettesítő termékek vásárlására való áttérés miatt a vevők részéről). Ez végülis a profit csökkenésével jár. Mivel pedig a monopólium célja nem az ár, hanem a profit maximalizálása, ezért az árat csak addig fogja emelni, amíg az eladható termékmennyiség csökkenése nem vonja maga után a profit csökkenését, vagyis amíg a termék (monopol)ára és az eladott mennyiség szorzata nem kezd el csökkenni. Ezt a 2.10. pontban megismert profitképlet alapján akár számpéldán is követhetjük. A profit képlete: $\text{profit}(TP) = \text{árbevétel}(TR) - \text{összes költség}(TC)$.

A monopolista is a profit maximalizálásra törekszik, minthogy azonban – a versenypiacon működő termelőtől eltérően – ezt úgy is megteheti, hogy árat emel, nem tesz erőfeszítéseket a költségcsökkentésre. Így a profitképlet első tagjának – az árbevételnek – a növelésével éri el a profitnövelést. Azonban az árbevétel $(TR) = \text{termék egységára}(P) \times \text{eladott termékmennyiség}(q)$, tehát ez csak addig nő amíg az árnövelés jobban növeli a $P \times q$ szorzat értékét, mint amennyire a szorzat értékét csökkenti az eladott termékmennyiség árnövelés miatt bekövetkező csökkenése. Az alábbi táblázat éppen azt az árnövelési tartományt mutatja, ahol az eladott termékmennyiség csökkenése folytán az árbevétel már csökkenésnek indul.

Egységár	Kereslet	Árbevétel
(p)Ft	(D)db	(TR)Ft
900	5100	4 590 000
1000	5000	5 000 000
1100	4000	4 400 000

A táblázat szerint tehát 1000 Ft-ról már nem érdemes 1100 Ft-ra növelni az egységárát, a monopólium elérte a monopolár maximumát!

A monopolár növelésének egy további megfontolás is korlátot szab: ugyanis a kiugróan magas profit lehetősége olyan erős versenytársakat csábíthat a piacra, akik a magas profit reményében vállalják a piacrálépés kockázatát (ami a verseny kockázatát jelenti: vajon képesek lesznek-e a monopóliummal – árháborút folytatva – versenyezni?). Az ilyen versenytársak veszélyeztetnék a monopólium pozícióját, ezért a monopolár, illetve annak profittartalma nem lehet akkora, hogy versenytársakat csábítson a piacra.

Az árdifferenciálás módszerével az árnövelés említett korlátai között is növelheti profitját a monopólium. Ilyenkor a monopólium az eltérő fizetőképesség alapján részekre bontja termékének piacát, s az egyes részpiacokon más és más monopolárat alkalmaz. Ha ugyanis az előállított termékmennyiséget az egységes piacon kívánná értékesíteni, akkor a nagyobb fizetőképességű vevők fogyasztói járadékra tennének szert, hiszen ők magasabb áron is hajlandók lennének vásárolni. Ezért erre a vevőkre magasabb árat alkalmaz a monopólium, s így magának szerzi meg a járadékot. A piacmegosztás történhet:

- földrajzilag pl. jövedelmi és életszínvonalbeli különbségek kihasználásával,
- idő szerint pl. éjszaka-nappal, vagy szezon-szezonvég,
- fogyasztói rétegek szerint pl. diák-kereső.

A termékdifferenciálás alkalmas arra, hogy sok eladó esetén is piacmegosztás, s az egyes részpiacokon monopolhelyzet alakuljon ki, ugyanis a termék más termékekhez viszonyított egyedi tulajdonságai egy meghatározott vevőkört vonzanak, amely nem tekinthető más gyártó terméke vevőjének. Ebben a vevőkörben a gyártó monopolhelyzetben van. Nem ritka, hogy a terméket csupán a márkanév különbözteti meg a többi terméktől, mégis a márkanév birtokosa monopolhelyzetet élvez a márkanévhez ragaszkodó vevők körében. (Érdekes jelenség a márkanév előnyének kihasználása korábban nem gyártott termékek bevezetésekor: így pl. a jó márkanévű autógyárak – pl. Mercedes – megjelenése a kerékpár piacon.)

Oligopólium esetén sem a piac árképződési mechanizmusa határozza meg az árat. Ilyenkor a korlátozott számú termelők általában elfogadják a legerősebb, legnagyobb piaci részesedéssel bíró versenytárs „árvezérlő” szerepét. Elvileg bármelyik termelő vállalhatja, hogy az árai csökkentésével megpróbálja a többieket kiszorítani a piacról. Ez a vállalati stratégia azonban nagyon kockázatos lehet, mert korántsem mérhető fel, hogy ki lesz az árháború győztese. Ezért az árvezérlő szerepének elfogadása a jellemző magatartás, s az egyes termelők más kiegészítő, illetve rokontermékek piacra hozatalával, termékdifferenciálással stb. töreksenek profitjuk növelésére. Az árvezérlő pedig ugyancsak tudomásul veszi, hogy a piac egy részét mások birtokolják. Például oligopólium valósult meg a magyar benzinkúthálózat esetében. Itt a MOL piaci részesedésénél fogva árvezérlő szerepet tölt be, amit a többi értékesítő – Shell, Aral stb. – elfogad.

4.5. Az állami árbefolyásolás

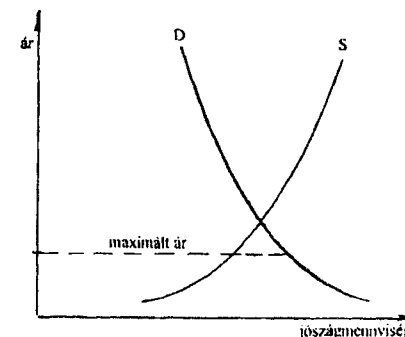
Az államnak lehetősége van arra, hogy a piacon kialakuló árat szociális, politikai stb. szempontoknak megfelelően módosítsa, lefelé (pl. alapvető élelmiszerek esetén), vagy felfelé (pl. élvezeti cikkek), vagy felfelé eltérítse.

Az állam közvetetten, vagy közvetlenül befolyásolhatja az árakat.

Jegyezzük meg: A közvetett – piackonform – árbefolyásolás esetén a piaci árat a kereslet és kínálat kiegyenlítődése határozza meg, vagyis a piaci ármechanizmus működik, az állami árbefolyásolás ennek közvetítésével érvényesül oly-

módon, hogy az állam vevőként, vagy eladóként lép fel a piacon. Mivel az állam jelentős nagyságú keresletet és kínálatot támaszt (állami megrendelések, tartalékképzés és tartalékértékesítés, állami vállalatok stb.), fellépése módosítja a keresleti vagy a kínálati görbe helyét, ami a már ismertetett módon az egyensúlyi ár változását vonja maga után. A különböző adók alkalmazása szintén közvetett árbefolyásolás, mert az eladók termelési költségeinek, vagy a vásárlók fizetőképességének befolyásolásával éri el a kívánt hatást. Például a benzin magas adótartalma többszörösére emeli a benzin árát.

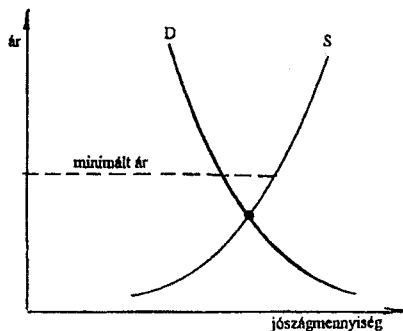
Közvetlen árbefolyásolás esetén az állam közvetlenül az ár nagyságát, vagy annak korlátait kényszerítő erővel határozza meg. (Tehát az árat már nem a kereslet és kínálat kiegyenlítődése, az ármechanizmus, hanem az állam határozza meg.) Ennek háromféle eszköze az ármaximalizálás, az árminimalizálás és a fix ár. Az ármaximalizálásra akkor kerül sor, ha az egyensúlyi ár magasabb mint amit az állam a lakosság érdekében kívánatosnak tekint. Ilyenkor az ár nem lehet nagyobb egy előre meghatározott értéknél, de annál kisebb lehet.

13. ábra

Maximált ár esetén túlkereslet lép fel, kevesebb jószág van a piacon, mint amit meg kívánnak vásárolni, ezért a vevők esetleg hajlandók a maximált árnál magasabb árat is fizetni, hogy szükségüket kielégíthessék. Ilyenkor alakul ki a feketepiac, ahol az állami árszabályozás nem érvényesül. Ezért az állam adminisztratív úton kényszeríti ki a termelés növelését, illetve pl. jegyrendszer bevezetésével korlátozhatja a keresletet. Ezek az intézkedések tovább szűkítik a piac működését és újabb adminisztratív intézkedéseket tesznek szükségessé: lavinaszerű folyamat indul meg, amely a piac teljes felszámolásához vezethet.

Árminimalizálás esetén az állam előírja azt az árat, amelynél a piaci ár nem lehet kisebb. Ez akkor lehet indokolt, ha az egyensúlyi ár alacsonyabb, mint amit az állam – pl. a termelők védelme érdekében – kívánatosnak tart.

14. ábra

Minimalizált ár esetén túlkínálat alakul ki, a vevők ezen az áron nem vásárolják meg a kínált mennyiséget, ezért az állam kénytelen felvásárolni az el nem adható árumennyiséget. Mivel így a termelők értékesíteni tudnak, ez további termelésre ad ösztönzést. A folyamatot ismét adminisztratív úton – mesterséges termelés-korlátozási intézkedésekkel – kívánja az állam megállítani. Végösszeron ez a módszer is a piaci működés fokozatos beszűküléséhez vezet.

Fix ár előírása esetén attól eltérni sem felfelé, sem pedig lefelé nem lehet. Attól függően, hogy a fix ár az egyensúlyi ár alatt vagy felett van maximalizált vagy minimalizált ár gyanánt működik, bevezetésének indokai és hatásai is ennek megfelelőek.

Irodalom

P. A. Samuelson–W. D. Nordhaus: *Közgazdaságtan I–III*. Bp., 1993. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 80–87. p.

Ellenőrző kérdések és feladatok

A 4. fejezetben olvasottak alapján saját szavaival válaszoljon, illetve adjon meghatározást az alábbiakra (célszerűen – legalább a kulcsszavakkal – írásban), majd hasonlítsa azt össze a fejezetben leírtakkal. Az eltéréseket vegye szemügyre és elemezze azokat! Mit nem értett meg?

1. Az ár kialakulása miben különbözik a tökéletes és a nem tökéletes piacon?
2. Egyéni kereslet? Egyéni keresleti görbe?
3. Az elkölthető jövedelem növekedése miként hat a keresleti görbére?
4. Az ár mellett milyen egyéb körülmények befolyásolják a kereslet alakulását és hogyan?
5. Keressen példát a paradox árhatás érvényesülésére!
6. Piaci kereslet? Indokolja meg a piaci keresleti görbe alakulását!
7. Írja fel a kereslet jövedelemrugalmasságának meghatározására alkalmas képletet!

8. Keresztrugalmasság?
9. Egyéni kínálat? Egyéni kínálati görbe?
10. Az ár mellett milyen egyéb körülmények befolyásolják a kínálat alakulását és hogyan?
11. Írja fel a kínálat árrugalmasságának meghatározására alkalmas képletet!
12. A kínálat árrugalmassága a kapacitáskihasználtság függvényében?
13. Kövesse végig az egyensúlyi ár kialakulásának folyamatát!
14. Túlkereslet? Túlkínálat?
15. A piac forgalma és az egyensúlyi ár összefüggése?
16. Fogyasztói járadék? Termelői járadék? Határvevő?
17. Mutassa be az egyensúlyi ár és más árucikkek árának alakulása közötti összefüggést szabadon választott példán!
18. A monopolár növelését korlátozó körülmények?
19. Árdifferenciálás és piacmegosztás?
20. Árképződés oligopólium esetén?
21. Soroljon fel példákat a termék differenciálással történő piacmegosztásra!
22. Közvetlen állami árbefolyásolás? Céljai? Eszközei?
23. A közvetlen árbefolyásolás lehetséges következményei?
24. A közvetett állami árbefolyásolás lényeges jellemzője? Eszközei és érvényesülési mechanizmusa az áralakulásban?
25. Az egyensúlyi ár funkciói?
26. Kövesse végig az árháború folyamatát! Mivel végződik a folyamat?

II. MAKROÖKONÓMIA

A makroökonómia tárgya

A jegyzet első részében a közgazdaságtani alapfogalmakkal, ezt követően pedig a piac működésével és a piaci ármechanizmussal ismerkedtünk meg. Eddigi vizsgálódásaink során a háztartások, valamint a vállalkozások magatartására és az egyes termékek piacára irányult figyelmünk, az ezekkel összefüggő kérdésekkel foglalkozik a mikroökonómia.

A továbbiakban a makroökonómia tárgykörével ismerkedünk meg. A makroökonómia nem az egyes gazdasági szereplőkkel, vagy az egyes részpiacok működésével foglalkozik, hanem a gazdaság egészének jellemzésére alkalmas mutatókra, azok összefüggéseire, a gazdaság egészének működésére koncentrál.

A makroökonómia keretében foglalkozunk a nemzeti kibocsátással, a makroökonómiai egyensúly jelentőségével, a munkanélküliség és az infláció kérdéseivel, a korábban már megismert funkciójú pénzügyi intézményrendszer és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok makrogazdasági szerepével, a gazdaságpolitika fogalmával és lehetőségeivel, végül pedig a szociálpolitika kérdéskörét tekintjük át.

5. NEMZETI KIBOCSÁTÁS

5.1. A nemzetgazdaságot jellemző fő mutatószámok

Nemzeti kibocsátás

A gazdaság egészének jellemzésére különböző mennyiségi mutatókat alkalmaznak. A következőkben ilyen mutatószámokat ismerünk meg. Az egyik ilyen mutatószám a gazdaság összes kibocsátása, azaz egy adott időszakban, pl. egy évben létrehozott összes termék és szolgáltatás pénzben kifejezett értéke, amely a gazdaság összteljesítményét jellemzi. Ha ezt a mutatót megpróbáljuk meghatározni, kézenfekvő, hogy a termelő és szolgáltató szervezetek által előállított termék- ill. szolgáltatásmennyiség pénzben kifejezett értékét kell csupán összegezni. A feladat azonban korántsem egyszerű. Példaként vegyük szemügyre a gazdaság egy részterületének, az ún. faipari vertikumnak összes termékkibocsátását. A vertikum kifejezés a gazdaságban valamely végtermék (ami lehet fogyasztási cikk, vagy termelőeszköz is) előállításának teljes folyamatát jelenti a nyersanyag kitermeléstől kezdve a végtermék piacra jutásáig. Ennek megfelelően a faipari vertikum a rönkfát előállító erdészeti fakitermeléstől kezdve, a rönkfából deszkát előállító fafeldolgozó üzemén át a deszkából asztalt, vagy széket készítő és értékesítő bútorgyárig terjedő termelési fázisokat öleli fel. Ha a faipari vertikum összes kibocsátását kell meghatároznunk, akkor ehhez az

erdészet, a fafeldolgozó üzem és a bútorgyár kibocsátott termékeinek értékét vesszük számba és összegezzük. Példánkban legyen az

Erdészeti fakitermelés rönkfa kibocsátása:	1,0 mrd Ft
Rönkfa feldolgozó üzem deszka kibocsátása:	1,3 mrd Ft
A deszkát feldolgozó gyár bútor kibocsátása:	2,5 mrd Ft
	+
Összesen	4,8 mrd Ft

Az iménti összegzés azonban torzít, ugyanis az előállított deszka értékében megjelenik a rönkfa értéke, a bútor értékében pedig megjelenik a deszka értéke is, vagyis a rönkfa értékét háromszor, a deszka értékét pedig kétszer vettük figyelembe, tehát a faipari vertikum példánk szerinti tényleges kibocsátása lényegesen kisebb. Az ilyen *halmozódás* torzító hatását úgy küszöböljük ki, hogy az egyes termelőknél csak az általuk létrehozott értéket, az ún. **hozzáadott értéket** vesszük figyelembe. A halmozódást nem tartalmazó kibocsátás példánkban:

$$1,0 + 0,3 + 1,2 = 2,5 \text{ Mrd Ft}$$

A gazdaság összes kibocsátásának fentiek szerinti, a *termelési adatokra* épülő számítási módszere meglehetősen *munkaigényes*, viszont előnye, hogy a gazdaság különböző területeinek kibocsátása is meghatározható, ami különösen több évre visszanyúló adatsorok esetén sok információt szolgáltathat arról, hogy az egyes területek részesedési aránya miként változik, vagyis miként változik a gazdaság struktúrája. Például, hogy alakul a mezőgazdaság, vagy a szolgáltatások hozzájárulása az összes kibocsátáshoz, illetve a korszerű technológiák (pl. számítástechnika) milyen mértékben hódítanak teret a gazdaságban. Az ilyen információk fontosak a gazdaság fejlesztése, vagy pl. a jövőben várható munkaerőigények előrejelzése szempontjából is. (Milyen területekre kell a hangsúlyt helyezni a szakképzésben, a pályaválasztás előtt állók milyen kilátásokkal számoljanak a különböző szakmák tekintetében stb.?)

E módszer mellett egyszerűbb – bár kevesebb részinformációt nyújtó – lehetőség is kínálkozik a gazdaság összes kibocsátásának meghatározására. Ez azon a megfontoláson alapszik, miszerint az előállított javak felhasználásra is kerülnek. A javak felhasználása az alábbi – jól nyomon követhető – felhasználási csatornák valamelyikén keresztül történik. Az így *felhasznált javak értéke* pedig statisztikai módszerekkel pontosan meghatározható és összegeezhető:

- az árukra és szolgáltatásokra fordított lakossági kiadások (pl. élelmiszer, ruházati cikkek, utazás, színházlátogatás, stb.),
- a beruházásokra fordított kiadások (pl. lakásépítés, útépítés, termelőberendezések, stb.),
- az export és import értékkülönbsége (pl. almaexport, banánimport),
- a nem beruházás jellegű kormányzati kiadások (pl. iskolák, bíróságok, laktanyák fűtési-, és telefonköltsége).

A külkereskedelmi (export-import) egyenleg számbavételének indoka: pl. az exportált almamennyiség része a gazdaság kibocsátásának, viszont a felsorolás egyik sorában sem jelenik meg, tehát külön hozzá kell adni a többi tételhez, viszont az importált banánmennyiség értéke megjelenik a lakossági kiadásokban, noha azt nem a magyar gazdaság állította elő, tehát azt le kell vonni a többi tétel összegéből.

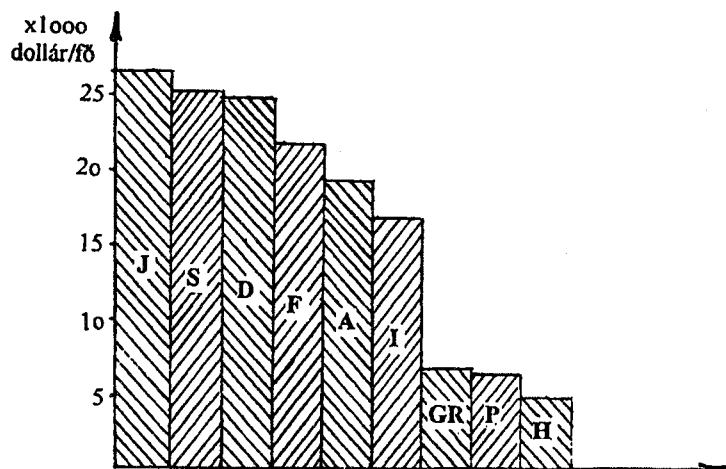
Bruttó/nettó nemzeti termék

Az így meghatározott érték a **bruttó nemzeti termék, a BNT** (gyakran az angol megnevezés rövidítésével **GNP**) a gazdaság egészének teljesítményére jellemző mutató.

A számítási módszerből következik, hogy pl. a lakossági kiadások között megjelenik a külföldön megszerzett, de hazautalt és itthon elköltött jövedelem is, noha e mögött nincs hazai kibocsátás, s ugyanígy viszont nem jelenik meg az itthon megszerzett, de külföldre utalt jövedelem.

A **bruttó hazai termék, a BHT** (az angol megfelelő rövidítése **GDP**) amely csak az ország határain belül előállított termékeket veszi számba, különbözik tehát a BNT-től, amelyhez a kivitt jövedelmeket hozzáadva és a hazautalt jövedelmeket levonva kapjuk meg a BHT értékét. A nemzeti kibocsátás nagysága jól jellemzi valamely ország gazdaságának teljesítményét, vagy méretét, azonban korántsem mindegy, hogy ez a gazdaság hány lakost lát el javakkal. A gazdaság fejlettségét ezért a nemzeti kibocsátás és a lakosságszám hányadosa, pl. a **BHT/fő** jellemzi.

A 15. ábra a BHT/fő országokénti nagyságáról ad tájékoztatást.

15. ábra

A **nettó nemzeti termék NNT** (angol rövidítése **NNP**) a termelés során a vizsgált időszakban elhasznált termelési eszközök (pl. gépek, szerszámok elhasználódása, kopása) pótlására szolgáló beruházás értékével csökkentett bruttó nemzeti termék (GNP). A megkülönböztetés indokolt, hiszen ha a létrehozott értékeket kell számba vennünk, akkor tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a termelés mekkora értékcsökkenés (elhasználódás) árán valósult meg. (Egy leegyszerűsített példa: 50 db esztergapadot állítanak elő. Ezek gyártása során azonban egy ugyanilyen esztergapad, mint termelőeszköz elkopik, teljesen elhasználódik. Ezért ténylegesen csak 49 db esztergapad a kibocsátás.)

Árszínvonal, árindex, infláció

Az imént ismertetett mutatók időbeli változása a gazdaság fejlődésére jellemző. Ilyenkor azonban tudnunk kell, hogy ezeket a mutatószámokat az áruk piaci ára alapján határozzák meg. A gazdasági növekedés jellemzésére az így kapott érték csak akkor fogadható el, ha a vizsgált időszakban az árszínvonal nem változik, vagyis nincs infláció. Ha ugyanis az inflációt figyelmen kívül hagyva számítjuk ki pl. a BHT-t, akkor változatlan kibocsátás mellett is látszólag jelentős növekedés mutatható ki, pusztán a termékek árának növekedése folytán. A valós, reál BHT értékét tehát a nominális BHT és az **infláció mértékét kifejező árindex** hányadosaként lehet meghatározni.

$$\text{reál BHT} = \frac{\text{nominál BHT}}{\text{árindex}}$$

A **fogyasztói árindex**, a fogyasztói árszínvonal változását jellemzi. A **fogyasztói árszínvonal** az ún. fogyasztói kosárban szereplő különböző javak mennyiségének pénzben kifejezett értéke. A fogyasztói kosárba belekerül pl. az átlagfogyasztó által egy év (vagy egy hónap) alatt vásárolt, illetve elfogyasztott pl.

- kenyér,
- tej,
- cipő
- villamosjegy,
- fogorvosi kezelés

és minden egyéb áru és szolgáltatás mennyisége. Ezeket a mennyiségeket a felsoroltak egységárával szorozva és a szorzatokat összeadva kapjuk a vizsgált évre (hónapra) vonatkozó fogyasztói árszínvonalat. Közgazdasági szempontból ennek nem az abszolút nagysága, hanem a változása a fontos. Pl. ha a fogyasztói kosárban szereplő javak összértéke 1997-ben 800 ezer Ft volt, viszont 1998-ban a fogyasztói kosárban szereplő javak ugyanezen összmenyiségéért 920 ezer Ft-ot kellett fizetni, akkor az árindex

$$\frac{920 \text{ ezer}}{800 \text{ ezer}} = 1,15$$

A fogyasztói kosárban szereplő – százalékos arányban kifejezhető – jószág-csoportokra külön-külön is meghatározható az árindex (élelmiszer, energia, stb.) Sőt, mivel a különböző társadalmi rétegek fogyasztói kosara más-más összetételű (pl. a nyugdíjasoknál nagyobb arányú a gyógyszer, a kisgyermekes családoknál pedig a gyermekruházat), a társadalompolitika szempontjából fontos tájékoztató adat az árindex társadalmi rétegek szerint történő meghatározása is.

Nemzeti vagyon

A nemzeti kibocsátás mellett fontos makrogazdasági mutatószám a **nemzeti vagyon**, ami a gazdaság egészének rendelkezésére álló erőforrások összességéből áll. Részei:

- a munkával létrehozott javak,
- természeti kincsek,
- a munkaerő, a benne felhalmozott ismeretekkel és tapasztalatokkal.

5.2. Jóléti mutatók

Korábban a BNT egy lakosra vonatkoztatott nagyságát (BNT/fő) és dinamikáját, vagyis a gazdaság teljesítményét és annak növekedését egy ország életszínvonalának, jólétének egyértelmű jellemzésére alkalmas mutatónak tartották. Újabban tért hódít az a felismerés, hogy pl. a BNT önmagában nem alkalmas egy ország jólétének teljeskörű jellemzésére, ugyanis az ilyen mutatók csak a jólét pénzben kifejezhető összetevőire vonatkoznak, noha a számszerűsíthető, mennyiségi jellemzők mellett minőségi jellemzők is meghatározó jelentőségűek. Pl. a szabadidő mennyisége, a várható élettartam, a környezet állapota, a közbiztonság, a migrációs kényszer (pl. lakóhelyről való elköltözés munkához jutás érdekében), a társadalmi egyenlőtlenség mértéke, vagy az emberi kapcsolatok minősége (bizalom, szolidaritás) a jólét nem anyagi jellegű, gyakran nem is számszerűsíthető és mégis nagyon fontos tényezői. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a BHT olyan elemeket is tartalmaz, amelyek az imént felsorolt tényezőket rontják (pl. benzinfogyasztás – növekvő légszennyezés), illetve, hogy a romló életminőséggel áll összefüggésben a nemzeti kibocsátás növekedése (családi otthonok elsivárosodása – a nők termelésbe történt bevonása miatt). További problémát jelent, hogy a regisztrált mutatók nem ölelik fel azokat a teljesítményeket, amelyek nem járnak pénzmozgással, noha ezek nem elhanyagolhatók és az életminőséget befolyásolják (háztartási munkák, öntevékeny lakásfestés, stb.).

Az életminőséget jellemző valamennyi összetevő figyelembevétele még várat magára, nem utolsósorban a számszerűsítés nehézségei miatt, bár vannak már olyan társadalmi indikátorok, amelyek jellemzők és mérhetőek is pl.:

- egy lakosra jutó orvosok száma,
- egy tanulóra jutó tanárok száma,
- csecsemőhalandóság,
- háztartások gépesítettsége, stb.

Nehézséget jelent, hogy még ezek a jellemzők is ellentmondásosak, pl. az USA háztartásainak gépesítettsége magas fokú, viszont a csecsemőhalandóságot tekintve az USA több nálánál szegényebb országnál rosszabb helyzetben van.

A jólét jellemzésére – főként az angolszász közgazdászok által – alkalmazott mutató a **NEW (Net Economic Welfare = netto gazdasági jólét)**, amely a BNT-ből származtatható úgy, hogy abból le kell vonni a fogyasztást nem szolgáló kiadásokat pl. környezetvédelem, rendőrség, honvédség stb. és hozzá kell adni a piacon nem értékesülő és ezért pénzben nem mért teljesítményeket, mint pl. a háztartási munka, otthoni gyermekgondozás, -nevelés stb.

A jólét kérdéskörének aktuális voltára utal, hogy japán kutatók újabb mutatót képeztek, ez a **NNW (Net National Welfare = netto nemzeti jólét)**. Ennek számítása során nem veszik már figyelembe a BNT-t, hanem a pozitív teljesítmények (állami és magán fogyasztás, az infrastruktúra teljesítménye, a tartós fogyasztási javak teljesítménye, szabadidő, a piacon meg nem jelenő teljesítmények) és a negatív teljesítmények (környezeti károk, környezetvédelem, urbanizációs költségek) különbségét képezik. Az itt szereplő pozitív és negatív teljesítmények gyakran nem jelennek meg a piacon, s mivel így pénzben nem mutatható ki értékük, ezért a nemzeti kibocsátásban sem vehetők számba.

Az ilyen, pénzben ki nem fejezhető és így a piacon meg nem jelenő teljesítményeket, illetve ezek hatását nevezik **externáliáknak**, vagy gazdaságon kívüli hatásoknak. Az externáliáknak a gazdálkodásba történő bevonása – internalizálása – sürgető feladat, mert a gazdasági teljesítmény – a BHT – növekedésével a korábban szabad javak, mint pl. a tiszta levegő, fogyóban vannak, s ezért gazdálkodni kell velük. (Figyelemre méltó, hogy a Föld légkörének a gazdasági tevékenység következtében tapasztalható hőmérsékletnövekedése felvetheti a hőkibocsátás korlátozásának szükségességét is.) Az externáliák internalizálása oly módon hajtható végre, hogy pl. az elhasznált tiszta levegőt, tiszta vizet megfizettetik, vagyis a szennyezésért fizetni kell. A pozitív externáliákra közismert példa a méhészt, akinek méheai hozzájárulnak a környező gyümölcsültetvények terménynöveléséhez, indokolt lehet tehát, hogy az ültetvényes fizessen a méhésztnek.

A tényleges jóléti mutatóra példa az az összeállítás, amelyet az egyesített Németország régi (nyugati) és új (keleti) tartományainak összehasonlítására alakítottak ki. E mutató összetevői: a munkabér, a munkanélküliség (35–35%-os súllyal), az infrastrukturális ellátottság, a humántőke ellátottság, a gazdasági növekedés nagysága és dinamikája (10-10%-os súllyal). Ennek alapján a teljes országra vonatkozó mutatót 100-nak tekintve Baden-Württemberg a legnagyobb, 113 pontos, Sachsen-Anhalt a legalacsonyabb, 62 pontos jóléti mutatóval jellemezhető. (2001. évi adatok, Építésügyi és Területfejlesztési Szövetségi Hivatal)

5.3. Aggregált kereslet, aggregált kínálat

A nemzeti kibocsátás fogalmának ismeretében a kereslet és kínálat makrogazdasági megfelelőjét is definiálhatjuk. Ha egy gazdaságban az összes vásárlónak az összes termékre vonatkozó keresletét, vagyis valamennyi termék adott egységára mellett megvásárolni kívánt mennyiségét vesszük számba, akkor az aggregált keresletet kapjuk.

Ha a gazdaságban az összes eladó kínálatát, vagyis valamennyi termék adott egységára mellett eladásra kínált mennyiségét vesszük számba, akkor az aggregált kínálatot kapjuk.

Az aggregált kereslet és kínálat görbéit is felrajzolhatjuk, ahogy ezt pl. egyetlen termék piaci keresletére illetve kínálatára megtettük.

A koordináta-rendszer vízszintes tengelyére azonban nem vihetünk fel mennyiségeket, hiszen az egyes termékeket más és más egységben mérik (pl. darab, tonna) ezért a különböző javak eltérő mennyiségi egységeinek egyenértékűségét biztosító jellemzőt, a megvásárolni kívánt, ill. eladásra kínált javak összértékét kell felvinni. A gazdaság egészében eladásra kínált javak összértéke nem más, mint a nemzeti kibocsátás, tehát a vízszintes tengelyre pl. a BHT-t vihetjük fel. Ugyanígy járunk el az aggregált kereslet esetében is.

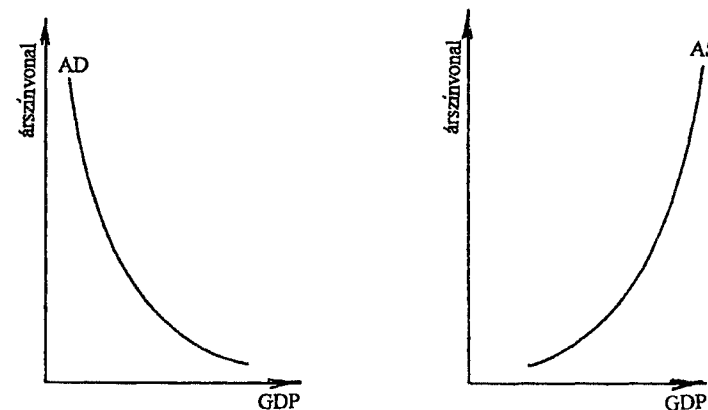
A függőleges tengelyre pedig – ugyanilyen okból – az összes termék piaci árának együttes jellemzésére alkalmas árszínvonal kerül. (Az árszínvonal fogalmát már az 5.1 alfejezetben ismertettük!)

Mielőtt a görbéket felrajzolnánk pontosítsuk az aggregált kereslet és kínálat meghatározását az iménti felismerések alapján. Ezek szerint:

Az aggregált kínálat a gazdaság által adott árszínvonal mellett kibocsátott teljes jószágmennyiség pénzben kifejezett értéke.

Az aggregált kereslet pedig az a teljes pénzmennyiség amit a gazdaság szereplői adott árszínvonal mellett javak vásárlására elköltenek.

Az aggregált kínálat jelölése: AS, az aggregált keresletet pedig AD-vel jelöljük.

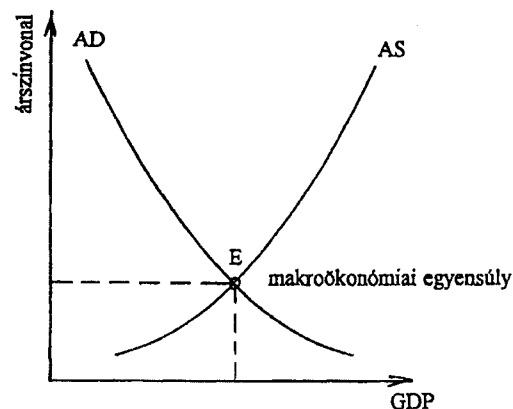
16. ábra

Mint már pl. a piaci keresleti és kínálati görbénél is láttuk, e görbéknek is van egy közel vízszintes és egy közel függőleges szakasza. Erre azért érdemes felgyelnünk, mert makrogazdasági szempontból gyakran vitatott e görbék jellege: kétségtelen, hogy a vízszintes és a függőleges elhelyezkedés mellett is felsorakoztathatók érvek. A bemutatott görbealakok mindkét megközelítést kielégíthetik.

5.4. Makroökonómiai egyensúly

Ha a két görbét egy koordináta-rendszerben tüntetjük fel, akkor a két görbe metszéspontja a makroökonómiai egyensúlynak felel meg. Ezt mutatja a 17. ábra.

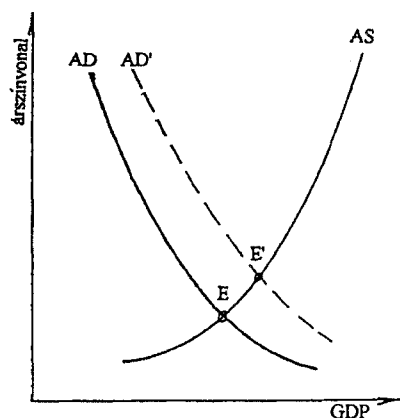
A makroökonómiai egyensúly azt jelenti, hogy az aggregált kereslet és kínálat éppen egyensúlyban van a gazdaság egészében megtermelt javak vonatkozásában. Ez a tény természetesen nem jelenti azt, hogy minden termék piaca feszültségmentes, vagyis sehol sem mutatkozik túlkereslet, illetve túlkínálat, viszont az állítható, hogy a gazdaság egészében ezek kiegyenlítk egymást.

17. ábra

Az egyensúlyi pont itt is elmozdulhat a görbék elmozdulásának megfelelően.

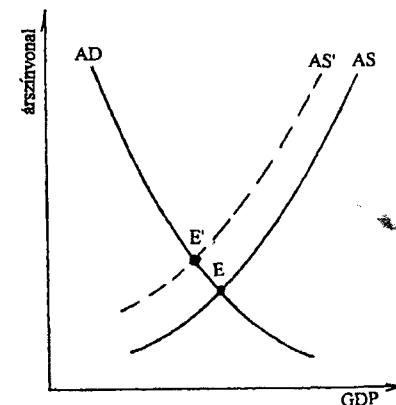
Ha például az állami kiadások növekednek, mert a közbiztonság javítása érdekében technikai eszközök beszerzésével növelik a rendőrség ütképeségét, akkor az **aggregált kereslet is változik**, mégpedig növekszik, ami a 18. ábrán látható módon az AD görbe jobbra tolódását jelenti, s így az aggregált keresletet AD' görbe mutatja. Az E egyensúlyi pont a változatlan AS görbe mentén E' -be tolódik. Az állami kiadások csökkenésekor (költségvetési megszorítások idején) az AD görbe és ezzel együtt az egyensúlyi pont is balra mozdul el.

18. ábra

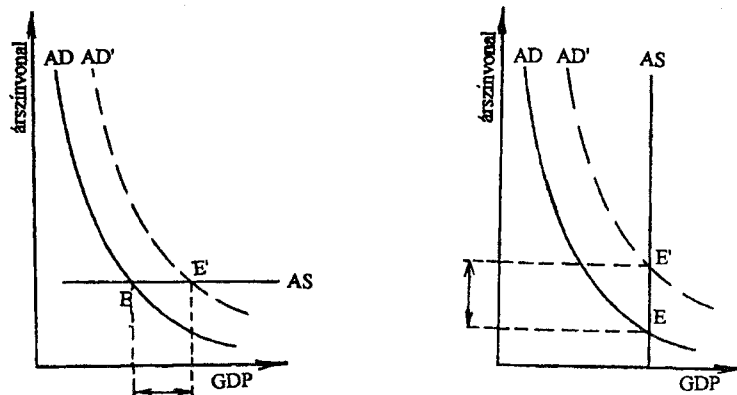
Az **aggregált kínálati görbe** eltolódása ugyancsak az egyensúlyi pont eltolódásával jár. Ilyen következménnyel jár pl. a vállalkozói klíma, a vállalkozókévd vagy a termelési költségek változása. A 19. ábrán példaként az energiaárak (vagy akár a hitelkamatok) növekedése miatt bekövetkezett termelési költség

vekedés hatása látható. Az energiaköltségek (vagy a hitelkamatok) növekedése az egész gazdaságra hat, mégpedig a termelési költségek általános növekedésében, ami az aggregált kínálatot csökkenti. (Hiszen minden jószág esetében lesznek olyan termelők, akiknek már eddig is az átlagosnál magasabb volt a termelési költsége, s így a termékek piaci ára már nem fedezi a megnövekedett költségeket.) Ezért az AS görbe balra tolódik, új helye AS' szerint alakul. Ezzel együtt az E a helyben maradó AD görbén balra vándorol E' pontba.

19. ábra

Ilyenkor, az aggregált kereslet, illetve aggregált kínálat megváltozásakor, a változások hatásainak felmérése, prognosztizálása szempontjából van jelentősége a görbék, elsősorban a kínálati görbe alakjának. Ha ugyanis az aggregált kínálat görbéje közelítőleg vízszintes, akkor az aggregált kereslet növekedése (vagyis az AD görbe jobbratolódása) a kibocsátás növelését vonja maga után, miközben az árszínvonal nem, vagy csak alig változik, ha azonban az aggregált kínálat görbéje közel függőleges, akkor a keresletnövekedés (vagyis az AD görbe jobbratolódása) jelentős árszínvonal növekedéssel jár, s a kibocsátás növekedés elhanyagolható, vagy akár 0 is lehet. A 20. ábra bal oldala az előbbi, jobb oldala pedig az utóbbi esetet mutatja. A gazdaságpolitikával foglalkozó fejezetben erre a jelenségre még vissza fogunk térni.

20. ábra

Irodalom

- P. A. Samuelson–W. D. Nordhaus: *Közgazdaságtan I–III.* Bp., 1993. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 132–134., 145–158., 163–188.p.
 J. G. Nellis–D. Parker: *A közgazdaságtan alapjai.* Bp. 1997, Panem Kft., 54–84.p.
 R. Heilbroner–L. Thurow: *Közgazdaságról közérthetően.* Bp., 1996. Windsor Kiadó

Ellenőrző kérdések és feladatok

Az 5. fejezetben olvasottak alapján saját szavaival válaszoljon, illetve adjon meghatározást az alábbiakra (célszerűen – legalább a kulcsszavakkal – írásban), majd hasonlítsa azt össze a fejezetben leírtakkal. Az eltéréseket vegye szemügyre és elemezze azokat! Mit nem értett meg?

1. Mikroökonómia? Makroökonómia?
2. GNP? GDP?
3. A kibocsátás meghatározása a termelés és a felhasználás oldaláról?
4. NNP?
5. A nominális és a reál GDP összefüggése? Magyarázat?
6. Nemzeti vagyon?
7. GDP mint a jólét mutatója?
8. NEW? és az NNW bevezetésének indokai?
9. Az aggregált kereslet?
10. Aggregált kínálat?
11. Az aggregátumok görbéjét megjelenítő koordináta-rendszer (független és függő változó)?
12. Indokolja meg, hogy a GNP meghatározásakor miért kell figyelembe venni az exportot és levonni az importot?
13. Makroökonómiai egyensúly?
14. Mutassa be ábrán a hitelkamatok csökkenésének hatását a makroökonómiai egyensúlyra!

15. Mutassa be ábrán a gyermekek után járó adókedvezmény bevezetésének hatását a makroökonómiai egyensúlyra!
16. Érveljen amellett, hogy az állami kiadások hirtelen megnövekedése inflációt okoz!
17. Árszínvonal? Fogyasztói árindex?
18. Externáliák?
19. Hozzáadott érték?

6. A MUNKANÉLKÜLISÉG

A munkanélküliség súlyos egyéni, gazdasági és társadalmi probléma, ezért leküzdése mind a közgazdászok, mind pedig a politikusok számára kiemelkedően fontos feladat.

6.1. A munkanélküliség hatásai

A munkanélküliség **elsősorban magára a munkanélkülire nézve** jelent súlyos anyagi és morális terhet, amit

- a jövedelemkiesés és az ezzel járó **létfenntartási problémák** okoznak, valamint
- **a feleslegesség érzése**, a frusztráció okoz.

Pusztán **gazdasági szempontból** munkanélküliség esetén

- a **termelési tényezők kihasználatlanság**, (a gazdaság a termelési lehetőségek határa alatt működik!) a potenciálisan előállítható javak egy részét nem állítja elő,
- a munkanélküliek jövedelemkiesése miatt **csökken az aggregált kereslet**, ez pedig újabb elbocsátásokhoz vezethet,
- a **munkanélküliek eltartása nagy anyagi megterhelést** jelent a társadalom számára: munkanélküli segély, illetve erre való jogosultság hiányában szociális segély folyósítása. (Ne feledjük: a segélyek folyósítása nem pusztán a társadalmi szolidaritás megnyilvánulása, hanem mérsékli a munkanélküliek keresletcsökkenését és így gátat vet a munkanélküliség további növekedésének is.)

Tágabban értelmezett **társadalmi-politikai** szempontból a **magas munkanélküliség veszélyezteti a társadalmi és politikai stabilitást, társadalmi feszültséget vált ki**. A munkanélküli frusztráltságában hajlamos a szélsőséges politikai irányzatokhoz való csatlakozásra, utcai megmozdulásokra. Az ilyen következmények elkerülését nem csupán a munkanélküliség csökkentése, hanem a méltányos munkanélküli ellátás is szolgálja.

6.2. A munkanélküliségi ráta

Arra a kérdésre, hogy kinek nevezzük munkanélkülinek nehéz pontos és egyértelmű választ adni. Általánosan elfogadott meghatározás szerint **munkanélküli az, akinek nincs munkája és ugyanakkor komoly erőfeszítéseket tesz elhelyezkedése érdekében**.

Foglalkoztatott az akinek van munkája (függetlenül attól, hogy éppen szabadságon, betegállományban stb. van és ezért nem dolgozik).

Egy országban a foglalkoztatottak és a munkanélküliek együtt adják az ország **munkaerőállományát**.

A foglalkoztatottak száma + munkanélküliek száma = munkaerőállomány

A munkaerőállományba nem tartoznak azok akik életkoruk miatt még, vagy már nem, illetve egészségi állapotuk miatt nem alkalmasak munkavégzésre, de azok sem, akiknek egyéb jövedelmük van és megélhetésük érdekében nem szorulnak munkavégzésre.

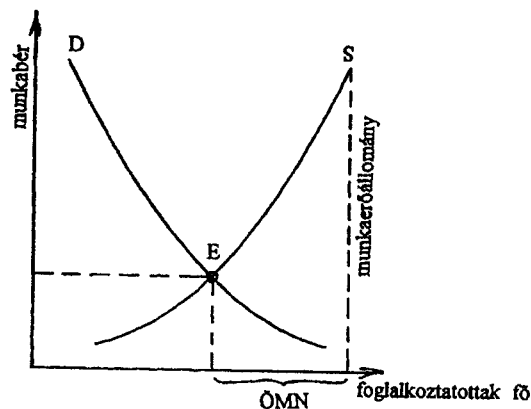
A munkanélküliség nagyságát jellemző mutató a **munkanélküliségi ráta**, ami a munkanélküliek száma és a munkaerőállomány hányadosaként határozható meg. Mivel a munkanélküliséget %-ban szokás megadni, ezért az így képzett hányadost 100-zal meg kell szorozni!

$$\text{munkanélküliségi ráta (\%)} = \frac{\text{munkanélküliek száma}}{\text{munkaerőállomány}} \times 100$$

Magyarországon a munkanélküliségi ráta 7% körül ingadozik, ami európai mércével mérve az átlagosnál alacsonyabb.

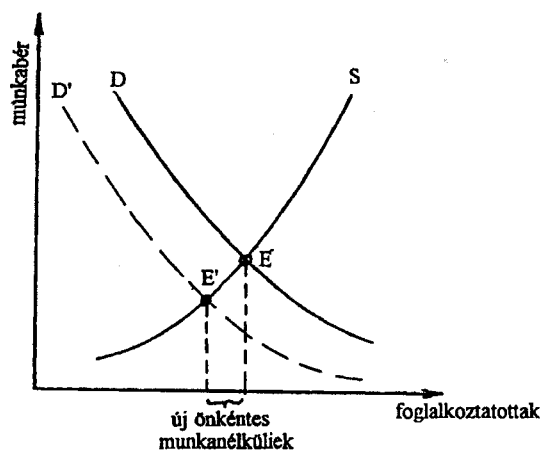
6.3. A munkanélküliség és a piaci mechanizmus

A klasszikus közgazdaságtan művelői alapfelfogásuknak megfelelően azt állították, hogy a munkaerő piacon is a kereslet és kínálat egyensúlya érvényesül, és ezért csak azok munkanélküliek, akiknek nem éri meg, hogy a kialakult egyensúlyi ár, az egyensúlyi munkabér mellett belépjenek a munkaerő piacra és munkát vállaljanak. Tehát a kialakuló egyensúlyi munkabér mellett azok a foglalkoztatottak, akiknek ez a bér elegendően magas, viszont a nem foglalkoztatottak saját elhatározásukból, **önként** döntenek úgy, hogy elhagyják a munkaerőpiacot, mivel az egyensúlyi munkabér mellett nem hajlandók dolgozni. E szerint a meggondolás szerint **kényszerű munkanélküliség** nem létezik. Az alábbi ábrán a D a munkaerőre vonatkozó keresleti, az S a munkaerőre vonatkozó kínálati görbe.

21. ábra

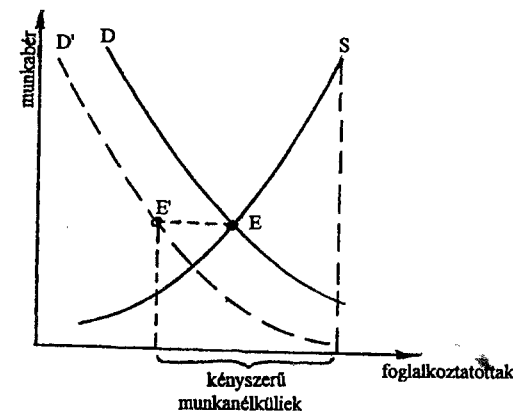
Az elmélet szerint ha az egyensúlyi pont csökkenő irányba eltolódik – pl. a keresleti görbe balra tolódása következtében – akkor az olyan munkavállalók, akiknek a korábbihoz képest alacsonyabb munkabér mellett már nem éri meg munkát vállalni, önkéntesen elhagyják a munkaerő piacot és munkanélküliekké válnak, ők tehát új önkéntes munkanélküliek. (22. ábra.) Ez a megközelítés azt feltételezi, hogy a munkabér is rugalmasan változik a kereslet és kínálat függvényében. Vagyis pl. ha csökken a kereslet, akkor csökken a munkabér is.

22. ábra

A gyakorlat azonban ezt a feltételezést nem támasztja alá, ugyanis a tapasztalatok szerint amidőn a termelés csökkenésével együtt csökken a foglalkoztatottság, a munkabérek nem csökkennek (a szakszervezetek fellépése, a kollektív szerződések előírásai stb. következtében), tehát a munka nélkül maradók nem az alacsonyabb bért nem elfogadó önkéntes munkanélküliek, hanem kényszerű

munkanélküliek, hiszen a munkabér nem csökkent. (23. ábra.) Sőt általában a munkabér az egyensúlyi bérnél már eleve nagyobb (éppen a szakszervezetek érdekvédelmi aktivitásának köszönhetően).

23. ábra

Amint az ábrából kitűnik ilyen körülmények között túlkínálat van a munkaerő piacon, vagyis többen szeretnének dolgozni az adott munkabér mellett, mint ahány munkahelyre dolgozót keresnek. Mindazok tehát kényszerű munkanélküliek, akik a piaci munkabér mellett szeretnének dolgozni, s mégsem foglalkoztatják őket. Ebből viszont az következik, hogy az önkéntes munkanélküliséget tételező klasszikus liberális elmélet téves, a munkabérek nem követik a kereslet csökkenését, vagyis a munkabérek rugalmatlanok: a munkanélküliség növekedése nem a csökkenő munkabér következménye.

6.4. A munkanélküliség fajtái

A bérek rugalmatlansága az ármechanizmust figyelembevéve megmagyarázza a munkanélküliség jelenségét, azonban a kiváltó okok sokrétűségét a munkanélküliség fajtáinak számbavétele világítja meg:

– Frikciós munkanélküliséget okoz a népesség mobilitása (pl. lakóhelyváltoztatás, fiatalok munkábaállása, stb.), ami állandóan hat, így ez a fajta munkanélküliség szükségszerűen jelen van, elkerülhetetlen.

– A strukturális munkanélküliséget a munkaerő kínálat és kereslet eltérő minősége okozza. Pl. az ipari szerkezetváltás során a vas- és acélgépgyártás visszaszorul, s helyében finommechanikai, elektronikai ipar létesül. Következmény: a piacon egyidejűleg van túlkínálat (vasöntő szakmunkások) és túlkereslet (műszerészek) mégsem tisztulhat meg a munkaerőpiac, vagyis nem egyenlítődik ki a kereslet és kínálat, mert a kínálat és a kereslet eltérő minőségű: vasöntő szakmával nem lehet kényes finommechanikai műszereket szerelni. A gazdasági szerkezet gyors

változása és a képzési (átképzési) rendszer lassú alkalmazkodása, a munkavállalók alkalmazkodóképességének korlátaival párosulva (emlékezzünk a tökéletes piac végtelen nagy reakciósebességre vonatkozó ismervére!) nem teszik lehetővé a strukturális munkanélküliség megszüntetését. Újabban – főként a fejlett országokban – strukturális jellegű munkanélküliséget okoz a népesség öregedésével összefüggő vállalkozói magatartás: a népességfogyás a kereslet csökkenését vetíti előre, ezért a vállalkozók nem bővítik termelőkapacitásaikat, nem létesítenek új munkahelyeket, a megüresedő munkahelyeket pedig nem töltik be.

– Technológiai munkanélküliséget okoz a technológiai fejlődés, az a tény, hogy a termelési folyamatok élőmunkaigényessége folyamatosan csökken (pl. automatizálás miatt).

– A ciklikus munkanélküliség a piacgazdaságot jellemző konjunktúrális változásokkal párhuzamosan jelentkezik: a termelés visszaesése, a recesszió idején a foglalkoztatottság csökken, megszűnnek munkahelyek, nő a munkanélküliség, majd pedig a fellendülés időszakában megnő a munkaerő iránti kereslet, a munkanélkülivé váltak álláshoz jutnak. A ciklikus munkanélküliség tehát nem állandó nagyságú. (L. a 3.7. pontban ismertetett szűkített újratermelés hatásait.)

– A szezonális munkanélküliséget a gazdasági tevékenységek szezonális jellege okozza. Példa erre az üdülési szezonhoz kötött foglalkozások egész sora: a balatoni strandok alkalmazottai ősszel munkanélkülivé válnak.

6.5. A munkanélküliség természetes rátája

Az előbbieken láttuk, hogy a munkanélküliség okai közül több olyan is van, amelyeket megszüntetni nem lehet. Ebből az is következik, hogy napjaink egyik tegsúlyosabb gazdasági és társadalmi problémája sem szüntethető meg, csupán minimalizálható. A munkanélküliségnek ezt a legalacsonyabb szintjét nevezik a munkanélküliség természetes rátájának.

A munkanélküliség természetes rátája azonban nem csupán frikciós, strukturális, technológiai, valamint a szezonalitással és a konjunktúra alakulással összefüggő okokból határozódik meg, hanem kialakulásához hozzájárul a munkabérek rugalmatlansága, valamint a munkanélküliség és az infláció között fennálló összefüggés is, amelyről a következőkben lesz szó. A munkanélküliség csökkentése ellen hat továbbá a munkanélküli segély intézménye is, ami egy bizonyos szerény életszínvonalat biztosít a munkanélküli és családja számára. Ez nem ritkán azzal jár, hogy a munkanélküli nem törekszik elvárható intenzitással az elhelyezkedésre.

Irodalom

P. A. Samuelson–W. D. Nordhaus: *Közgazdaságtan I–III.* Bp., 1993. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 301–310., 316–317. p.

Ellenőrző kérdések és feladatok

A 6. fejezetben olvasottak alapján saját szavaival válaszoljon, illetve adjon meghatározást az alábbiakra (célszerűen – legalább a kulcsszavakkal – írásban), majd hasonlítsa azt össze a fejezetben leírtakkal. Az eltéréseket vegye szemügyre és elemezze azokat! Mit nem értett meg?

1. Munkaerőállomány?
2. Munkanélküliségi ráta?
3. A munkanélküliség hatásai?
4. A munkanélküliség okai?
5. Önkéntes munkanélküliek?
6. A munkaerőpiac jellemzői?
7. Munkabérek rugalmatlansága?
8. Munkaerő piac tökéletes piac? Érveljen!
9. A munkanélküliség természetes rátája? Magyarázat?

7. AZ INFLÁCIÓ

Inflációnak nevezzük az árak (és bérek!) általános színvonalának emelkedését. Az árszínvonal a javak összességének árát veszi figyelembe mégpedig a gazdasági jelentőségüknek megfelelő súllyal. A fogyasztói árszínvonal meghatározására alkalmas ún. fogyasztói kosár fogalmával már a makrogazdasági mutatószámok kapcsán megismerkedtünk.

Az infláció nagyságát az inflációs ráta mutatja. Ez az árszínvonal növekedésének százalékban kifejezett értéke adott időszakra, általában egy évre vonatkoztatva. Az infláció nagyságát nem csupán a gazdaság egészére, hanem a javak különböző csoportjára is meg szokták határozni. Így pl. a háztartások szempontjából fontos mutató az élelmiszerek árszínvonal változása, az élelmiszer árindex. A havi élelmiszer árindex meghatározása pl. szeptember és október hónapokra úgy történik, hogy az átlagos háztartások október havi élelmiszerkiadásait elosztjuk a szeptember havi élelmiszerkiadásokkal. Ha ez pl. 1,015-nek adódik, akkor az inflációs ráta 1,5%.

7.1. Az infláció hatásai

Mindennapi tapasztalatok bizonyítják, hogy az infláció hátrányos, közgazdászok és politikusok egyaránt törekszenek elkerülésére. Miben nyilvánul meg az infláció kedvezőtlen hatása?

Az infláció gazdasági hatásai

Az infláció hatása a gazdaságra az infláció mértékétől függ.

Mérsékelt – egyszámjegyű – infláció esetén az áremelkedés lassú, az egyes javak árai általában együtt változnak az általános árszínvonallal. Így a javak közötti árarányok nem változnak lényegesen: kellő idő áll rendelkezésre ahhoz, hogy az árak követni tudják az árszínvonal változását, illetve nincs kényszer az árak gyors korrekciójára a termelő „lenyeli” az inflációból eredő veszteségeit, vagyis pl. a termelési tényező árának növekedését – hosszabb rövidebb ideig a nyereségéből fedezi, s csak később emeli – igaz nagyobb mértékben – árait. Pl. a villamos energia 10%-os áremelkedése az általános árszínvonal 2%-os emelkedését okozhatja ugyan, de a pék a kenyér árában egyelőre nem érvényesíti az egyébként – a felhasznált elektromos energiára való tekintettel – indokolt 3%-os emelést. Így a kenyér fogyasztói ára továbbra is 120 Ft/kg, ugyanannyi, mint a villamos energia emelés által nem érintett tej literenkénti ára: a kenyér és a tej árának aránya – egyelőre – nem változott! (Tudvalevően a tej előállításában az elektromos energiafelhasználás elhanyagolható, ezért nem változott a tej ára.) Mérsékelt infláció esetén az árak változása meglehetősen jól prognosztizálható, és a kamatok emelkedése ellensúlyozza a pénz értékcsökkenését.

Vágtató – két-háromszámjegyű – infláció esetén az árarányok kiegyenlítődésére nincs elegendő idő, ezért az árarányok torzulnak, az árak elveszítik informáló

szerepiüket, nem tükrözik a javak értékét. (Az előbbi példánál maradva a villamos energia 100%-os emelkedése az árszínvonal 30%-os emelkedését okozza, s a villamosenergiát kemencefűtésre nap mint nap felhasználó pék már kénytelen a költségnövekedést áthárítani a fogyasztóra. Így a kenyér fogyasztói ára már 160 Ft/kg lesz, s ezzel jelentősen meghaladja a villamosenergia emelése által közvetlenül nem érintett tej literenkénti árát. Következmény: a két termék áraránya jelentősen megváltozott.) Az árarányok torzulása miatt pl. a vállalkozók racionális gazdasági döntéseikhez nem rendelkeznek megbízható információkkal, a gazdasági döntések helyessége (pl. egy új termelőberendezés ára megtérül-e?) esetlegessé válik. A pénz értéke gyorsan csökken, ezért az emberek gyorsan túlradnak rajta. A pénz szerepét egyre inkább más – értékálló – javak (arany, valuta, ingatlanok, műkincsek) veszik át.

Hiperinfláció esetén az árrendszer teljesen felbomlik, a pénz szerepe megszűnik.

Az infláció társadalmi hatásai

Az infláció társadalmi hatásai egyancsak jelentősek. A magas és hirtelen felépő infláció lényeges, súlyos károkat okozó hatása a vagyon és jövedelmek viszonyok átrendeződése. Attól függően, hogy kinek milyen formában van a vagyona, egyesek (akik pénzben tartották vagyonukat) elszegényedhetnek, mások pedig (akik értékálló javakkal, pl. valutával rendelkeznek) meggazdagodhatnak. A jövedelemtulajdonosok helyzete aszerint változik, hogy jövedelmeik képesek-e követni az inflációt. A nyugdíjasok és közalkalmazottak általában ilyenkor rosszul járnak, mert – szemben az ún. versenyszférával: az önálló tevékenységet végzőkkel, a termelőkkel és azok alkalmazottaival – jövedelmüket nem, vagy csak megkésve képesek az inflációhoz igazítani. Az infláció nagyon befolyásolhatja a hitelviszonyban állók helyzetét: fix kamatozású hitel esetén a hitelfelvevő nyer, a hitelező veszít, hiszen a hitel visszafizetése elértéktelenedett pénzben történik.

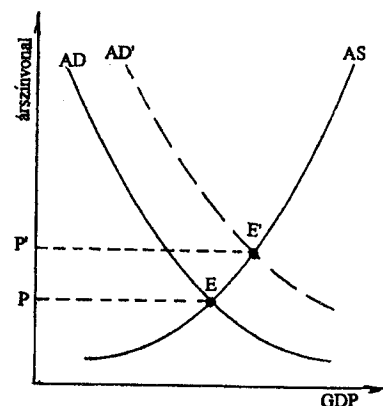
Progresszív adórendszer esetén (tehát amikor a nagyobb jövedelmeket élvezők nagyobb teherbíró képességét figyelembe veszik a közterhek viselésében, és ezért a nagyobb jövedelmek nagyobb hányadát vonják el adó formájában) az infláció hatására előbb-utóbb növekvő nominális (tehát nem reál) jövedelmek folytán egyre többen kerülnek ki az alacsonyabb adósávokból és kerülnek be a legfelső – és felülről már nem behatárolt adósávba, így a legmagasabb jövedelműek és a náluk sokkal kisebb jövedelműek azonos mértékben adóznak: a progresszív adórendszer elveszíti jelentőségét. (Az inflációnak ez a hatása kiküszöbölhető lenne, ha az adósávokat az inflációhoz igazítanák, azonban erre általában nem kerül sor.)

A felsorolt negatív hatások lassú árszínvonal növekedésnél, vagyis alacsony infláció esetén nem, vagy alig jelentkeznek, tehát minőségi különbség is van az alacsony és a magas infláció között.

7.2. Az infláció okai

Bár az infláció okait a közgazdaságtannak még nem sikerült megnyugtató módon feltárnia, az már nyilvánvalónak tűnik, hogy a keresletnövekedés, illetve a termelési költségek növekedése inflációt okozhat.

Keresletinfláció következik be akkor, ha az aggregált kereslet – pl. a jövedelmek növekedése miatt – megnő (a keresleti görbe jobbra tolódik), viszont az aggregált kínálat nem növekszik ennek megfelelően (a kínálati görbe helye nem változik). Ilyenkor hallunk-olvasunk az áruval nem fedezett bérkiáramlásról.

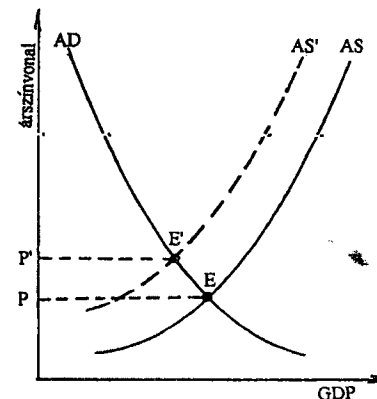
24. ábra

Amint az ábrán látható, ilyenkor az egyensúlyi pont felfelé tolódik, ami árszínvonal növekedést, vagyis inflációt jelent. A korábbi árszínvonal mellett ugyanis túlkereslet lép fel, ami felhajtja az árakat. Vagyis a makroökonómiai egyensúly csak az árszínvonal emelkedésével valósulhat meg.

Keresletinflációt okozhat például az állami kiadások növekedése (ha a ezt hitelek-ből és nem az aggregált keresletet egyébként csökkentő adóbevétel növeléséből fedezik), vagy az olyan általános jövedelemnövekedés, amivel nem tart lépést a gazdaság teljesítménynövekedése.

A keresletinfláció speciális esete az „importált infláció”. Ez a gazdaság külkapcsolatai révén alakulhat ki, akkor, ha a kivitel nagyobb, mint a behozatal. Ilyenkor az export javakat von el a belső piacról, vagyis ott az aggregált kínálatot csökkenti. Az exportált javak ellenértékeként viszont pénz áramlik a gazdaságba, ami növeli a keresletet. A lecsökkent kínálat és a megnövekedett kereslet nincs egyensúlyban, túlkereslet lép fel, ami felhajtja az árszínvonalat – feltéve, hogy a gazdaság termelőkapacitásai kihasználtak, tehát a termelés nem növelhető.

Költséginflációt okoz a termelési költségek általános növekedése pl. az energia-hordozók, vagy általában a nyersanyagok árának növekedése, illetve az adók, vámok (import drágulása) emelkedése. A költséginfláció jelensége az aggregált kereslet és kínálat egyensúlyának alakulása alapján jól szemléltethető. A kínálati görbe balra tolódik, a keresleti görbe helye nem változik, az új egyensúlyi ponthoz tartozó árszínvonal magasabb lesz. (l. 5.4. alfejezet!)

25. ábra

A munkabérek növekedése egyaránt okozhat kereslet- és költséginflációt is, mert nem csak az aggregált keresletet, hanem a termelési költségeket is növeli. Ez a magyarázata az ún. ár-bér spirálnak, vagy bér-ár spirálnak. Az előbbi a munkavállalók, illetve szakszervezeteik szóhasználatára (ti. a vállalkozók elfogadhatatlan profitnövelési törekvése hajtja fel az árakat, s az árak növekedése miatt válik szükségessé a bérek növelése), az utóbbi a vállalkozók szótárában szereplő fogalom (ti. a szakszervezetek megalapozatlan – tehát termelékenységnövekedéssel alá nem támasztott – bérkövetelése miatt növekednek a termelési költségek, ami az árak növekedését kényszeríti ki). Függetlenül azonban attól, hogy az árszínvonal emelkedése a bérek vagy az árak emelkedésében gyökeredzik-e, a spirálfolyamat megkezdődik: a magasabb bérek magasabb árakat indukálnak, a magasabb árakat a munkavállalók akkor tudják megfizetni, ha sikerül béreik növekedését elérni, ami tovább növeli a termelési költségeken keresztül az árakat és így tovább.

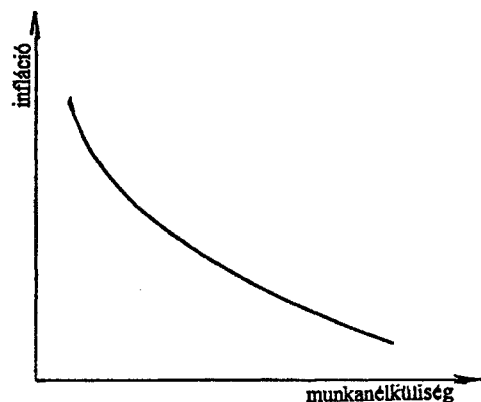
Az inflációs spirál kialakulásának, illetve letörésének gátat vethet a vállalkozók és a munkavállalók képviselőinek, mint szociális partnereknek a megállapodása.

A **tehetetlenségi infláció** jelenségének alapvetően szubjektív okai vannak. Ilyenkor az inflációt kiváltó ok, akár a kereslet, akár pedig a költségek oldaláról már meg is szűnhet, az egyensúly helyreállhat, az infláció jelensége azonban továbbra is fennáll. Mi okozhatja ilyenkor az árszínvonal emelkedését? A tehetetlenségi infláció a gazdasági szereplők várakozásaival függ össze. Az elmúlt

időszak, pl. év inflációs rátáját előre vetítve ugyanis a gazdaság szereplői az inflációt már beépítik döntéseikbe: ennek megfelelően magasabb árakkal kalkulálnak a vállalkozók a megkötendő szerződéseikben, a szakszervezetek az inflációt is belekalkulálják bérköveteléseikbe a bértárgyalások során, a bankok az inflációs rátát alapul véve határozzák meg kamataikat, sőt az állami költségvetésben is érvényesülhetnek az inflációs várakozások. Nincs mit csodálkozni tehát, hogy az inflációs várakozás önbeteljesítő jóslattá válik. A kormányzat gazdaságpolitikájának ezért nem csupán az infláció okainak a kiküszöbölésére kell irányulnia, hanem igen fontos feladat a gazdasági szereplők inflációs várakozásainak lehűtése. Könnyen belátható, hogy ebben az összefüggésben is milyen jelentősége van a mindenkor kormány szavahihetőségének, ami elsősorban erkölcsi kategória, és mégis nagy hatással van a gazdasági folyamatok alakulására.

7.3. Az infláció és munkanélküliség összefüggése

Tapasztalati alapon állítható, hogy az infláció és a munkanélküliség között összefüggés áll fenn. Az ún. Phillips-görbe a munkanélküliségi ráta és az inflációs ráta közötti fordított viszonyt mutatja: minél kisebb a munkanélküliségi ráta, annál magasabb az infláció és viszont. Ez egyben azt is jelenti, hogy a gazdaság e két negatív jelensége egyidejűleg nem szüntethető meg: ha az egyiket lecsökkentik, akkor növekszik a másik.

26. ábra

Ezzel a jelenséggel támasztható alá legjobban az az állítás, miszerint a gazdaság működésében zavart nem okozó, mérsékelt infláció elfogadható.

Megjegyzendő, hogy egyes közgazdászok vitatják a Phillips-görbe általános érvényességét. Véleményük szerint az összefüggés csak rövid időtávon érvényesül, hosszabb időt tekintve a munkanélküliséget nem az infláció, hanem a már

ismertetett egyéb okok határozzák meg, és ezért hosszabb távon a munkanélküliségi ráta a természetes ráta értékéhez közelít.

Irodalom

P. A. Samuelson–W. D. Nordhaus: *Közgazdaságtan I–III.* Bp., 1993. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 327–340., 350–360., 372–374.p.

R. Heilbroner–L. Thurow: *Közgazdaságról közérthetően.* Bp., 1996, Windsor Kiadó, 137–158.p.

Ellenőrző kérdések és feladatok

A 7. fejezetben olvasottak alapján saját szavaival válaszoljon, illetve adjon meghatározást az alábbiakra (célszerűen —legalább a kulcsszavakkal — írásban), majd hasonlítsa azt össze a fejezetben leírtakkal. Az eltéréseket vegye szemügyre és elemezze azokat! Mit nem értett meg?

1. Infláció?
2. Fogyasztói kosár?
3. Az infláció fajtái és azok gazdasági hatása?
4. Mi a minőségi különbség a mérsékelt és a vágató infláció között?
5. A beruházási döntéseket miért teszi kétségesse a vágató infláció?
6. Miért éri veszteség a hitelezőt az infláció következtében?
7. Magyarázza meg ábra segítségével a költséginfláció jelenségét!
8. Tehetlenségi infláció jelensége egy családi ház felépítésére vonatkozó szerződésben?
9. A tehetlenségi infláció leküzdésének eszközei?
10. Phillips-görbe és érvényessége?
11. Ár-bér spirál?
12. Ábra felrajzolásával mutassa be az „importált infláció” kialakulását!

8. A PÉNZÜGYI INTÉZMÉNYRENDSZER

A piaci mechanizmus kibővített modelljében (l. 5. ábra.) már láttuk, hogy a termelési tényezők és a fogyasztási cikkek piaca mellett a pénzügyi intézményrendszer kapcsolja össze a fő gazdasági szereplőket, a háztartásokat és a vállalkozásokat. Ezért a piac mellett a pénzügyi intézményrendszer működésének ismeretére is szükség van ahhoz, hogy a gazdaság egészének működését megértjük.

8.1. A pénz

Korábbi tanulmányaink során már megismertük a pénz kialakulásának és fejlődésének folyamatát az önálló használati értékkel bíró áru pénztől a javak cseréjét és így a szükségletek kielégítését megkönnyítő, és ezért a gyakorlatban előnyösebbnek bizonyult aranypénzen (nemesfém pénzen), majd a pénzhelyettesítő bankjegyen, papírpénzen át a pénzmozgást kiküszöbölő bankszámlapénzig. Noha az önálló használati értékkel nem bíró pénz megjelenése elsősorban a szükségletek egyszerűbb kielégítését tette lehetővé, az idők folyamán a pénz több más funkció ellátására is alkalmassá vált.

A pénz funkciói a következők:

1. Forgalmi eszköz, amennyiben megkönnyíti az árucseré leboncolását, mert a közvetlen árucseré esetlegességét és nehézkességét kiküszöböli (áru – áru helyett áru – pénz, illetve pénz – áru cserét tesz lehetővé).
2. Fizetési eszköz funkciót tölt be a pénz akkor, amikor az áru és a pénz mozgása (pl. időben) elválik (hitelezés) vagy áttételessé válik, esetleg áru mozgás egyáltalán nincs (adófizetés, illeték-, és büntetésfizetés).
3. Felhalmozási eszköz, amennyiben a pénz tulajdonosa pénzét, vagy annak egy részét nem költi el hanem megtakarítja.
4. Értékmérő funkciót tölt be azáltal, hogy a különböző javak és szolgáltatások értékét pénzben fejezik ki.
5. Nemzetközi fizetési eszköz, ha nemzetközi viszonylatban is érvényesül az általános, vagy legalább is a partnerek által történő elfogadottság kritériuma. Korábban az arany, ma már többnyire az ún. kulcsvaluták (USA dollár, euro, japán jen) töltik be ezt a funkciót.

A fenti pénzfunkciók teljesíthetőségének feltétele, hogy a pénz legyen:

- szűkös jószág,
- értékálló,
- általánosan elfogadott jószág.

A pénz értéke, vagy vásárlóereje a nemesfémpenzek esetében biztosított volt. A papírpénz értékét a pénz szűkösségével, illetve a forgalomban lévő pénz-

mennyiség és az eladásra kínált jószág mennyiség arányának állandóságával lehet, illetve kell biztosítani. A pénz értékállóságát törvények, a törvényi kereteken belül pedig a jegybank hivatottak biztosítani.

Kézenfekvő, hogy a gazdaságban lévő pénzmennyiséget az érte vásárolható jószág mennyiség határozza meg, feltéve, hogy a pénz értékállóságát követelménynek tekintjük. Azonban a jószág mennyiség és a pénzmennyiség közötti összefüggést részletesebben meg kell vizsgálnunk.

Kérdés: mennyi pénz szükséges a gazdaság működtetéséhez, vagyis ahhoz, hogy a 3. fejezetben megismert piaci mechanizmus működjön, a szükségletkielégítést szolgáló javak megvásárolhatók és a termeléshez szükséges termelési tényezők ellentételezése is biztosított legyen?

A forgalomban lévő pénzmennyiség és a teljes, eladásra kínált jószág mennyiség közötti összefüggést a pénz forgási sebessége is befolyásolja. Ha a termelési folyamat hosszú időt igényel, vagy a háztartások lassan költik el jövedelmeiket, akkor a gazdaság működéséhez több pénzre van szükség, mint ellenkező esetben.

Példaként – a gazdaság egésze helyett a megértést szolgáló egyszerűsítéssel – szolgálhat a baromfinevelés, mint rövid, illetve a gabonatermelés, mint hosszú időtartamú termelési folyamat: ugyanakkora termelési érték előállításával mellett előbbi esetben a felmerülő költségek keletkezése és megtérülése egy évben többször ismétlődik, míg a gabonatermelés során a költségek egész évben növekszenek, majd egyszerre térülnek meg. Nyilvánvaló, hogy előbbi esetben a pénz forgási sebessége többszörös, vagyis noha egy év alatt ugyanakkora termelési értéket állítanak elő, mégis annyszor kisebb pénzmennyiségre van szükség, ahányszor a termelési folyamat egy év alatt megismétlődik.

[Példánkban legyen a baromfineveléssel és a gabonatermesztéssel egy év alatt előállított termelési érték egyaránt 1 millió Ft. Ha a baromfinevelés egy év során ötször teszi lehetővé a termelési folyamat megismétlését a naposcsibe beszerzésétől a vágásra érett baromfi értékesítéséig, akkor egy termelési ciklusban az éves termelési érték ötödrészét, vagyis 0,2 millió Ft termelési értéket állítanak elő. Ekkora összeget tesznek ki a termelési költségek (naposcsibe beszerzés, tápanyag, energia, bérleti díj, munkabér stb.) és a profit együttesen. Tehát a termelés folytatásához is 0,2 millió Ft szükséges ahhoz, hogy a kiadások fedezhetőek legyenek. Gabonatermelés esetén a költségek (talajelőkészítéstől, a vetésen, az aratáson át a cséplésig illetve értékesítésig) az egész év során más és más időpontban folyamatosan merülnek fel és gyakorlatilag egy év elteltével térülnek meg, tehát a termelés folytatásához, a felmerülő költségek fedezéséhez 1 millió Ft szükséges.]

A gazdaság egészének pénzsükségletére vonatkozó összefüggés képletben:

$$M \cdot V = P \cdot Q$$

ahol: M a pénzmennyiség,

V a pénz átlagos forgási sebessége a gazdaságban (vagyis az, hogy hány-szor fordul meg a pénz egy év alatt)

P az árszínvonal

Q a nemzeti kibocsátás

A képletből átrendezéssel meghatározható az **árszínvonal**:

$$P = M \cdot V / Q$$

Ebből is kitűnik, hogy az árszínvonal stabilitásának feltétele a pénzmennyiség és a nemzeti kibocsátás arányának állandósága, feltéve, hogy a pénz forgási se-bessége a vizsgált időszakban nem változik.

A fenti összefüggés alapján már lehetőségünk nyílik az *árszínvonal* – mindeddig elmaradt – *szabatos definíciójára*:

az árszínvonal az egységnyi mennyiségű kibocsátáshoz tartozó pénzmen-nyiség (feltéve, hogy a pénz forgási sebessége 1.)

A **pénz vásárlóereje** az árszínvonal reciproka: $Q/M \cdot V$

A pénz vásárlóereje **azt fejezi ki, hogy egységnyi pénzmennyiséggel mennyi jószág tömeg vásárolható meg** (ha a pénz forgási sebessége 1.).

8.2. A jegybank

A jegybank az egyes országok pénzügyi rendszerében központi szerepet tölt be, ezért a jegybankot központi banknak is nevezik. Magyarország központi bankja a Magyar Nemzeti Bank. Feladatait törvény szabályozza. Eszerint **feladata** a

- kizárólagos érme- és bankjegykibocsátás,
- a nemzeti fizetőeszköz értékállóságának biztosítása,
- aranyból és devizákból készletek gyűjtése,
- a kereskedelmi bankok és más pénzintézetek tevékenységének szabályozása és likviditásuk befolyásolása a monetáris politikának megfelelően,
- az állam, a bankok, biztosítók és egyéb pénzintézetek számláinak vezetése.

A központi bankok feladataik ellátása érdekében nagy önállósággal rendelkez-nek, ami azt is jelenti, hogy a mindenkori kormánynak sincsenek alárendelve. (Ezt a tényt indokolja pl. a nemzeti valuta értékállóságának védelmére irányuló kötelezettség, ugyanis a kormányok politikai célok érdekében hajlamosak lehet-nek a nemzeti valuta vásárlóerejének stabilitását feláldozni.) Azonban, mint majd később látni fogjuk szükség van a kormány gazdaságpolitikájának és a jegybank monetáris politikájának (pénz- és hitelpolitika) összehangolására. Ezért pl. a Magyar Nemzeti Bank esetében törvény írja elő az együttműködési kötelezettséget.

8.3. A kereskedelmi bankok

Elsősorban a kereskedelmi bankok alkotják a piaci mechanizmus kibővített mo-delljében szereplő pénzügyi közvetítő rendszert (5. ábra.), amelynek az a felada-ta, hogy a **megtakarításokat hitelek formájában eljuttassák** azokhoz a gazdasági szereplőkhöz, akiknek pénzre van szükségük.

8.4. Az egyszintű és kétszintű bankrendszer

A központi bankból és a kereskedelmi bankok hálózatából álló fentiek szerinti rendszer a **kétszintű bankrendszer**, amelyben a jegybanki és a kereskedelmi ban-ki funkciók élesen elkülönülnek. Korábban Magyarországon és más központi tervutasításos gazdaságot megvalósító országokban egyszintű bankrendszer működött. Ebben a jegybanki és a kereskedelmi banki funkciók keverednek. Különösen fontos jellemző volt, hogy kereskedelmi bankok hiányában a köz-ponti bank vezette az állami vállalatok és más gazdálkodó szervezetek és egyéb intézmények, szervezetek bankszámláit. E pénzforgalmi monopólium kedvező lehetőséget biztosított a teljes pénzforgalom központi ellenőrzésére. A központi ellenőrzés lehetőségét az sem csorbította, hogy az egyszintű bankrendszerben is több bank működött, ezek azonban funkcionálisan különböztek. Így a beruházá-sok finanszírozására, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok pénzügyi folyamatai-nak lebonyolítására, vagy a lakossági pénzügyek stb. intézésére más-más bank kapott kizárólagos jogosítványt.

8.5. A pénzteremtés

Láttuk már, hogy a gazdaságban lévő pénzmennyiség és a nemzeti kibocsátás arányának állandósága biztosítja az árszínvonal állandóságát (azzal a jogos fel-tételezéssel, hogy a pénz forgási sebessége is állandó), mert $P = M \cdot V / Q$. Ezért nyilvánvaló, hogy az árszínvonal növekedés, vagyis az infláció elkerülése ér-dekében a gazdaságba juttatott pénz mennyiségét, a pénzteremtést szigorú el-lenőrzés alatt kell tartani, csak olyan arányban növelhető a pénzmennyiség, ami-lyen arányban nő a nemzeti kibocsátás. A pénzteremtés a nemzeti fizetőeszköz értékállóságáért felelősséggel tartozó jegybank ellenőrzése alatt áll.

A **jegybank akkor teremthet pénzt**, ha

- a kizárólagos érme és bankjegy kibocsátó funkcióját gyakorolja, továbbá
- devizát vásárol,
- aranyat vásárol,
- értékpapírt vásárol,
- hitelt nyújt.

A felsoroltak mindegyike azzal jár, hogy a jegybank trezorjából pénz kerül ki és kerül be a gazdaságba. Fordított irányú jegybanki tranzakcióknál, tehát vásárlás helyett eladáskor, illetve a hitelek törlesztésekor a pénz elhagyja a gazdaságot és

visszakerül a jegybankhoz. **Jegyezzük meg: a pénz akkor kerül a gazdaságba, ha elhagyja a jegybankot: ugyanis a jegybank nem szereplője a gazdaságnak!**

A jegybank által a kereskedelmi bankoknak nyújtott hitel kiterjedt formája a **váltóleszámtolás**. Ennek során a jegybank a váltó ellenében a váltón szereplő összegnek megfelelő – annak a váltó lejártáig esedékes kamatával csökkentett – mennyiségű bankjegyet ad a kereskedelmi banknak, tehát végsősoron pénzt juttat a gazdaságba. **Jegyezzük meg: a váltó olyan értékpapír, amely egy meghatározott összeg adott időpontban történő megfizetésére vonatkozó ígéretet tartalmaz.** Fontos tulajdonsága a **forgathatóság**, vagyis fizetőeszközként továbbadható. A váltó a gazdaság működésében fontos szerepet tölt be, mert lehetővé teszi, hogy a gazdálkodó szervezet – pl. egy kereskedő – a váltó ellenében megkapja az árut, de **kifizetnie** majd csak akkor kelljen, amikor az árut értékesítette. A vállalkozók által kiállított váltó a kereskedelmi bankok közvetítésével jut el a jegybankba leszámítolásra. A kereskedelmi bankokon keresztül a gazdaságba jutott, „teremtett” pénz „megsemmisül” akkor, amikor a váltóban szereplő kötelezettséget a jegybank felé teljesítik, vagyis a pénz elhagyja a gazdaságot és visszakerül a jegybankba.

A jegybank által a kereskedelmi bankoknak nyújtott hitelek révén a gazdaságba jutó pénz mennyisége a **hitelkamatok nagyságával** (leszámtolási- vagy diszkontkamatlábbal) jól szabályozható. Magas kamat mellett csökken a hitelfelvételi hajlandóság, alacsony kamat esetén pedig nő a hiteligény.

A **pénzteremtés lehetősége** nem csupán a jegybank, hanem a **kereskedelmi bankok számára is adott**. A kereskedelmi bankok a betétállományuk és az ahhoz tartozó kötelező tartalék között mutatkozó különbség, mint kölcsönözhető pénzmennyiség révén teremtenek pénzt a gazdaság számára. A kereskedelmi bankok pénzteremtése az alábbiak szerint megy végbe.

A kereskedelmi bank a nála elhelyezett betétállomány egy részét kikölcsönözheti, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy a betéttulajdonosok csak a betétek kis hányadát kívánják felvenni (hiszen pl. egy lakáscélú megtakarítást éveken keresztül nem vesznek fel, sőt a betét folyamatosan növekszik). Azonban a központi bank előírja, hogy a kereskedelmi bankok a betétállományuk hány százalékát kötelesek az azonnal jelentkező követelések kielégítése érdekében tartalékolni. Ez a **kötelező tartalékráta előírás**. A betétállomány fennmaradó része viszont kölcsönözhető.

Ha pl. a kötelező tartalékráta 20%, és az A bank betétállománya 1000 Ft-tal növekszik, akkor ebből 200 Ft-ot tartalékolni kell, viszont 800 Ft kölcsönözhető. A 800 Ft-ot felvevő ügyfélnek azért van szüksége a pénzre, hogy egy harmadik fél felé fennálló tartozását kiegyenlítsse, és ezért az összeget befizeti annak B számlavezető bankjába. A B bank betétállománya ezzel 800 Ft-tal növekszik,

amiből a kötelező tartalék levonása után 640 Ft ismét kölcsönözhető. Ez az összeg az előbbieknél megfelelően egy harmadik, C bank betétállományát gyarapítja, amiből 128 Ft tartalékolása után 512 Ft ugyancsak kölcsönözhető. Az 512 Ft megjelenik egy negyedik, D bankban betétállomány növekményként, ahol a kötelező tartalék levonása után ismét kölcsönözhető lesz a betétnövekmény 80%-a. A sor tovább is folytatható, és folytatják is, hiszen minden bank érdekelt a betétállomány hitel formájában való kihelyezésében.

A példa szerint az A, B és C bank összesen $800 + 640 + 512 = 1952$ Ft hitelt nyújtott, noha csupán 1000 Ft „friss pénz” került a rendszerbe.

Magyarázat: A folyamatot kiváltó 1000 Ft készpénzből 512 Ft készpénz betét van a D banknál és összesen 488 Ft készpénztartalék található A, B, C bankoknál. Ugyanakkor **számlapénz** formájában további 1952 Ft **keletkezett** a rendszerben. Végül a betétállomány teljes növekedése 2952 Ft.

A példából látható, hogy az új betét eredményeként a kereskedelmi bankrendszerben **számlapénz** teremtődött, amely az új betét többszörösét is kiteheti. Belátható, hogy a teljes betétállomány növekedése a tartalékráta nagyságától függ: magasabb tartalékráta esetén kisebb, alacsonyabb tartalékráta mellett nagyobb. A tartalékráta reciproka, (példánk esetében $1/0,2 = 5$) az **m. pénzmultiplikátor**, **jele: m.**

A lehetséges legnagyobb (tehát ha a fenti folyamat az utolsó kölcsönözhető forintig tart) betétnövekmény a következő képlet segítségével határozható meg:

$$dD = m \cdot dR$$

ahol dD a teljes betétállomány növekménye, dR pedig a rendszerben megjelent új betét, amelynek nyomán a pénzteremtés folyamata megindult.

A kereskedelmi bankok számlapénz teremtésének feltételei:

- a bankoknál **készpénzbefizetés** történik,
- megfelelő **hiteligény**,
- **bizalom** a bankok fizetőképességében,
- jól működő bankrendszer, ami biztosítja a készpénzt nem igénylő fizetési lehetőségeket,
- a kötelező tartalékráta hirtelen és jelentős megváltoztatásától nem kell tartani.

8.6. Értékpapírok és a tőzsde

A piacgazdaság pénzügyi intézményrendszerének fontos része az **értéktőzsde**, vagyis az **értékpapírok koncentrált piaca**.

Mielőtt a tőzsde működését megismernénk röviden foglalkozni kell az értékpapírokkal, amelyek adásvétele a tőzsdén folyik. Az értékpapír vagyonnal kapcso-

latos jogokat megtestesítő, forgalomképes okirat. Az értékpapírok sokfélék lehetnek, közülük az alábbiakban csupán kettőt, a részvényt és a kötvényt ismer-tjük.

A részvény egy részvénytársasági formában működő üzleti szervezet alaptőké-jének meghatározott hányadát testesíti meg. A részvény tulajdonosa vagyoni, részvénytársasági tagsági és egyéb jogokkal rendelkezik. A vagyoni jog elsősor-ban az osztalékra való jogosultságot jelenti, a tagsági jogot a részvény tulaj-donosa a társaság közgyűlésén gyakorolja. Az osztalék a gazdasági társaság profitjából való részesedés. A közgyűlésen résztvevők a tulajdonukban lévő részvények arányában gyakorolják szavazati jogukat. Részvénykibocsátás révén a részvénytársaság minden más lehetőségnél kedvezőbben juthat tőkéhez. A részvény megvásárlásával a vevő résztulajdonossá válik, befektetett tőkéjét azonban csak a részvény értékesítésével kaphatja vissza, illetve a társaság eset-leges felszámolása esetén jogosult a részvényre jutó ún. likvidációs hányadra.

A kötvény hosszabb időre – 3–20 évre – szóló hitelviszonyt megtestesítő ér-tékpapír. A hitelező jogosult a rendszeres időközönként fizetett kamatra és a kötvény lejártakor visszakapja tőkéjét. Kötvényeket kibocsáthat az állam, az ön-kormányzatok és gazdálkodó szervezetek. A kötvénynek van névértéke (amit az értékpapíron tüntetnek fel) és kibocsátási értéke, ami a névértéktől eltérhet. Az adósnak a névértéket kell a lejárat napjáig visszafizetnie. A kötvény kibocsátást követő – általában tőzsdei – adásvétele során (másodlagos forgalom) piaci ár-folyammal rendelkezik. A kötvények piaci árfolyama nem azonos sem a név-értékkel, sem pedig a kibocsátási értékkel, hanem azt piaci tényezők, a kereslet, illetve kínálat alakítják. Könnyen belátható, hogy a kötvények árfolyamát jelen-tősen befolyásolja a piaci kamatláb alakulása: a kötvények árfolyama a kamat-lábbal ellentétes irányban változik. (Gondoljon arra, hogy a kötvény megvásár-lásakor a vevő pénzt fektet be, amiről tudja, – esetleg sok évre előre – hogy a kötvény lejártáig összesen mennyi kamatot és névértéknek megfelelő összeget kap vissza. Nyilván azért döntött a kötvényvásárlás mellett, mert az tőkéjére nagyobb hozamot biztosított, mint a bank által fizetett kamat. Ha viszont a banki kamat megnő, akkor érdekesebbé válhat a tőkét bankbetétben elhelyeznie. Ezért sok más kötvénytulajdonos befektetővel együtt dönthet úgy, hogy eladja kötvényeit: Túl kínálat léphet fel a kötvénypiacon, sőt a kereslet is – hasonló megfontolásból – csökken, végeredményben a kötvény árfolyama esik. Meny-nyiért érdemes adott kamatláb mellett egy kötvényt megvásárolni? Gondolkoz-zon a befektető fejével!)

A befektető szempontjából a részvény és a kötvény nagyon eltérő feltételeket hordoz. Részvény esetében a hozamot elsősorban az osztalék jelenti, ami azon-ban nagyságát tekintve meglehetősen bizonytalan, s a részvény értékesíthetősé-g (ami a befektetett tőke gyors visszaszerzésének egyetlen lehetősége) is erősen függ az osztalék jövőben várható alakulásától. A részvény árfolyamát a gazda-

ság általános állapota, jövőbeli kilátásai, a más befektetési lehetőségek ho-zamalakulása, az ezzel összefüggő várakozások mellett az iránta mutatózó ke-reslet, illetve a kínálat alakulása határozza meg. A részvény értékesítése során mindezekről függően árfolyamnyereség és -veszteség is jelentkezhet. A köt-vényvásárlás sokkal kevésbé kockázatos, mivel a fix kamatok és a tőketörlesztés előre meghatározott. A két értékpapírt összehasonlítva, a kisebb kockázat – mint általában – itt is kisebb hozamlehetőséggel jár együtt.

Az értéktőzsde, az értékpapírok koncentrált piaca lehetőséget biztosít az érték-papírkínálat és -kereslet találkozására. Tőzsde nélkül az értékpapírok adásvétele sokkal nehezebb volna, romlana az értékpapírok forgalomképessége.

A tőzsdén csak a tőzsdetagok, az alkuszok, vagy brókerek bonyolíthatnak le-ügyleteket. A befektetők a bróker cégeknek adott megbízás alapján vásárolhat-nak, illetve adhatnak el. A tőzsde működését a tőzsdetagok által elfogadott rész-letes előírások szabályozzák. E mellett állami felügyelet is érvényesül.

A tőzsdei ügyletek lehetnek:

- azonnali,
- határidős,
- opciós ügyletek.

Azonnali ügyletek egy-két napon belül megvalósulnak. A határidős ügyletek során a felek megállapodnak az árban és abban, hogy a teljesítésre milyen ké-sőbbi időpontig kerül sor. Az opciós ügyletek során a felek kölcsönösen vételi, illetve eladási jogosultságot szereznek illetve kötelezettséget vállalnak. Például a vételi opció megvásárlója (opciós díj fejében) jogot szerez arra, hogy a lejárat napjáig előre meghatározott kötési árfolyamon és mennyiségben értékpapírt vásárolhasson. Az eladó pedig kötelezettséget vállal arra, hogy – ha a vevő igényt tart rá – ilyen feltételekkel az értékpapírokat eladja.

Irodalom

P. A. Samuelson–W. D. Nordhaus: *Közgazdaságtan I–III.* Bp., 1993. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 100–101., 383–390., 391–406., 410–419., 631–637. p.

R. Heilbroner–L. Thurow: *Közgazdaságról közérthetően.* Bp., 1996. Windsor Kiadó, 121–134. p.

J. G. Nellis–Parker: *A közgazdaságtan alapjai.* Bp. 1997, Panem Kft. 128–133

Ellenőrző kérdések és feladatok

A 8. fejezetben olvasottak alapján saját szavaival válaszoljon, illetve adjon meg-határozást az alábbiakra (célszerűen – legalább a kulcsszavakkal – írásban), majd hasonlítsa azt össze a fejezetben leírtakkal. Az eltéréseket vegye szem-ügyre és elemezze azokat! Mit nem értett meg?

1. A pénz funkciói?
2. A pénzfunkció feltételei? Indoklás?
3. A pénz mint fizetési eszköz?
4. A pénz forgási sebessége?
5. A gazdaság működéséhez szükséges pénzmennyiség?
6. A pénz vásárlóereje?
7. Az árszínvonal stabilitásának feltétele?
8. A jegybank, a Magyar Nemzeti Bank feladatai?
9. A kereskedelmi bankok feladata?
10. A jegybank pénzteremtési lehetőségei?
11. A kereskedelmi bankok pénzteremtése?
12. Kötelező tartalékráta?
13. A pénzmultiplikátor?
14. Értéktőzsde?
15. Részvény?
16. Kötvény?
17. A részvény és a kötvény mint befektetési lehetőség összehasonlítása?
18. Egyszerű példán világítsa meg a kötvényárfolyam és a banki kamatláb változásának összefüggését!
19. A tőzsde szereplői?
20. Határidős tőzsdei ügylet?
21. Indokolja meg, hogy a jegybank miért a kamattal csökkentett összeget fizet az egy év múlva lejáró váltóért?
22. A kereskedelmi bankok pénzteremtésének öt feltételének teljesülésére miért van szükség?

9. NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK

A piaci mechanizmus kibővített modelljében az export és import vonatkozásában már szerepeltek a gazdaság külföldhöz való kapcsolódásai. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok az egyes országok gazdaságában egyre növekvő szerepet játszanak, s vannak olyan országok – így Magyarország is – melyek gazdaságának zavartalan működéséhez nélkülözhetetlenek a külgazdasági kapcsolatok. Az ilyen gazdaságokat nyitott gazdaságoknak nevezik.

A külgazdaság fogalma tágabb mint az árúk vagy akár a szolgáltatások exportját és importját magában foglaló külkereskedelem. A külgazdaság fogalma ugyanis ezek mellett a pénznek és a tőkének az országhatáron keresztül történő mozgására (pénz- és tőkeexport -import) valamint az idegenforgalomra is kiterjed.

9.1. A külkereskedelem

A külgazdaság legjelentősebb összetevője az áruk és szolgáltatások exportja és importja, valamint ezek országon átmenő forgalma (tranzitkereskedelem).

A külkereskedelem a nemzetközi munkamegosztás eredményeként jön létre. A nemzetközi munkamegosztás is – a 2.5. fejezetben végig gondoltakhoz hasonlóan – a termelés produktivitását növeli, egyszersmind kitágítja a termelési lehetőségek határát, ugyanis kiaknázza, hogy a különböző országokban eltérőek

- a klimatikus és talajviszonyok,
- az ásványkincsek összetétele,
- az infrastruktúra,
- a munkaerő képzettsége,
- a gazdaság működését befolyásoló szabályok.

Ezek az eltérések azzal járnak, hogy a különböző javakat más és más ráfordítással lehet előállítani a különböző országokban, ezért a munkamegosztás során minden ország gazdasága azon javak előállítására koncentrálja erőforrásait, amelyeket kisebb ráfordítással képes előállítani, mint a többi ország. Az így létrejött termelésmegosztás azzal jár, hogy a különböző javakat az egyes országok a külkereskedelem révén szerzik meg szükségleteik kielégítésére.

Ezért a külkereskedelem az egyes országok gazdaságában mind jelentősebb szerepet játszik, és számos előnnyel jár:

- Más országok termékeivel gazdagítható a belföldi árukínálat és ezzel növekedik az életszínvonal,
- Kihasználhatók az eltérő természeti adottságok (pl. éghajlat, termőföld, ásványkincsek),
- Csökkenthetők a termelési költségek (kedvezőbb munkabér- és szállítási költségek)
- Növekszik a termelékenység,

- A verseny nemzetközi méretű kiszélesedésével csökkennek az árak,
- A tudományos és technológiai eredmények átadása és átvétele könnyebbé válik, ezáltal a fejlődés gyorsul.

A felsorolt előnyök mellett azonban a külkereskedelem hátrányokkal is járhat:

- A gyengébb hazai gazdaság elsorvadhat, mert nem bírja a versenyt az importált termékekkel, ez a körülmény a hazai munkanélküliséget növeli,
- Növekedhet a partner országtól való gazdasági és politikai függőség különösen akkor, ha a külkereskedelem zömmel egyetlen országba irányul,
- Általában növekszik az ország függősége a kedvezőtlen nemzetközi eseményektől (katonai, politikai, gazdasági válságok),
- A külkereskedelemmel együttjáró termékspecializáció folytán az ország érzékenyebbé válhat az exporttermékek világpiacon áralakulásával szemben.

A felsorolt előnyök és hátrányok mérlegelése alapján a külkereskedelem alakulását két, egymással ellentétes irányzat szempontjainak az érvényesülése határozza meg. A külkereskedelemből származó hátrányok elkerülését a **protekcio-nizmus** segíti, az előnyök kiaknázását pedig a **szabadkereskedelem** teszi lehetővé.

A protekcio-nizmus érvényesítése természetesen olyan intézkedéseket igényel, amelyek a külkereskedelmet, azon belül is az áruk és szolgáltatások importját fékezik. Ilyenek:

- a védővámok,
- menyiségi kontingensek, kvóták alkalmazása,
- olyan adminisztratív intézkedések, amelyek közvetve ugyan, de végeredményben a behozatalt akadályozzák (pl. nehezen teljesíthető szabvány- és egészségügyi előírások stb. különösen jellemzőek az USA esetében, noha elviekben az USA a szabadkereskedelem szószólója).

A szabadkereskedelem irányába hatnak a már említett protekcionista intézkedések leépítése és megszüntetése, továbbá az export fejlesztése különböző támogatásokkal. Az adórendszer önmagában is ösztönözheti az exportot (forgalmi adóvisszatérítés, egyéb adókedvezmények).

A protekcio-nizmusnak gyakorta nem csupán gazdasági okai vannak. Belpolitikai célokat szolgálhat egyes jelentős érdekcsoportok megnyerésével (pl. mezőgazdasági termelők: Szlovákia és Lengyelország intézkedései a magyar gabonabehozatal esetében), de egyes külpolitikai célok elérése érdekében nyomásgyakorlásként is alkalmazhatják (embargó egyes arab és balkáni országokkal szemben). A protekcionista intézkedés adott esetben válaszlépés is lehet más országok protekcionista jellegű gazdaságpolitikájára.

Ma a legtöbb ország valamilyen formában érvényesíti protekcionista szempontjait külkereskedelmében, ezért a szabadkereskedelem jobbra csupán az egyes integrációs szervezetek (Pl. Európai Unió) keretein belül érvényesülhet.

A külkereskedelem természetesen jelentős pénzmozgással is járhat az egyes országhatárokon keresztül. A szabadkereskedelem ezért szükségessé teszi ennek megkönnyítését is.

A külkereskedelmi elszámolásokban (az export és import egyenlege) az ún. kulcsvalutákat (US dollár, Euro stb.) alkalmazzák.

A nemzetközi kapcsolatokban kétoldalú vagy **bilaterális**, illetve többoldalú vagy **multilaterális** elszámolást alkalmaznak.

A bilaterális elszámolási rendszerben a két ország közötti pénzforgalmat a jegybankok által vezetett számlákon bonyolítják le, négy pedig előre meghatározott elszámolási egységben és rögzített átváltási árfolyam mellett. A bilaterális elszámolási rendszernek előnyei mellett hátrányai is vannak. Előnye a külkereskedelem bővülése és ezzel a gazdasági növekedés kedvező lehetősége, továbbá az, hogy a tartozások és követelések kiegyenlítése nem igényel pénzmozgást (azt ugyanis áruszállítással, vagy hitelezéssel lehet helyettesíteni). Hátránya viszont az árucseré kisebb-nagyobb korlátozottsága, továbbá az, hogy a kétoldalú kapcsolatokon belüli export-import egyensúly szükségessége korlátozza a nemzetközi munkamegosztásban rejlő előnyök kihasználását.

A multilaterális elszámolás egy országnak nem kell minden egyes partnerével külkereskedelmi egyensúlyra törekednie, hanem a rendszerben résztvevő valamennyi országgal együttesen kell kialakulnia az egyensúlynak. A rendszer közös elszámolási egységet, a nemzeti valuták ehhez viszonyított rögzített árfolyamát és a valuták szabad átválthatóságát igényli. Az ilyen rendszerben a résztvevő országok valutái egymásközt szabadon átutalhatók, s így az egyes országok gazdaságainak összekapcsolódása sokkal szorosabbá válhat.

A külkereskedelem egyszerűbb, de nehezebb formáját jelenti az ún. barter-kereskedelem. Ilyenkor az országok közötti árucseré pénz közvetítése nélkül, naturális formában zajlik, árúért áruval fizetnek. Előnye, hogy nem igényel konvertibilis fizetőeszközt, hátránya viszont, hogy gyakran igen nehéz a barterben szereplő áruféleségeket a kölcsönös érdekeknek megfelelően összeegyeztetni.

9.2. Nemzetközi pénzügyek

Valuta és deviza

Az eddigiekből is kirajzolódik a pénz jelentősége a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztésében. Kezdetben a külkereskedelemben az aranypénzrendszert alkalmazták, azonban a papírpénz elterjedésével szükségessé vált a nem-

zetközi árucseréhez szükséges, kölcsönösen elfogadott pénz iránti igények kielégítése. A nemzetközi piacon ugyanúgy szigorú követelményeket kell kielégítenie a pénznek, mint a belső piacon.

Ha egy ország törvényes fizetési eszköze a nemzetközi fizetési forgalomban funkcionál, akkor azt **valutának** nevezzük.

Devizának nevezzük valamely ország törvényes fizetőeszközeire vonatkozó követelést (pl. számlakövetelések, bankbetétek, stb.) az adott országban.

A valuták és devizák csak akkor képesek maradéktalanul megfelelni a nemzetközi forgalomban való részvétel követelményeinek, vagyis akkor forgalomképesek, ha szabad átválthatóságuk – konvertibilitásuk – biztosított. A szabad átválthatóság követelményét a különböző nemzeti valuták kisebb hányada képes csupán kielégíteni.

Árfolyam

Az átválthatóság követelménye felveti az **átváltási árfolyam** meghatározásának szükségességét.

A valutaárfolyam egy adott ország pénzegységének egy másik ország valutájában kifejezett ára. Pl. 1 dollár ára 200 Ft, vagyis a dollár árfolyama 200 Ft.

Ha dollárt akarunk vásárolni, akkor ennél valamivel többet kell fizetnünk, ha viszont eladunk dollárt akkor ennél valamivel kevesebb forintot kapunk. Az eladási és vételi árfolyam tehát eltér 200 Ft-os középárfolyamtól. A deviza vételi és eladási árfolyamkülönbsége általában kisebb a megfelelő valuta árfolyamkülönbségénél, ugyanis itt nem merülnek fel szállítási költségek (biztonság!) és jórészt kiküszöbölhetők az egyéb kockázatok is (pl. hamisíthatóság).

Az árfolyam hatása a külkereskedelemre

Az árfolyam alakulása jelentős hatást gyakorol a külkereskedelemre, az importra és az exportra, valamint a fizetési mérleg alakulására.

Példa: Legyen a Forint-Dollár árfolyam: 200 Ft = 1 dollár

Banánt importálunk, melynek ára a világpiacra 1 dollár/kg, és almát exportálunk, melynek ára itthon 100 Ft/kg.

Tehát itthon 200 Ft/kg lesz a banán ára és ezen az áron a kereslet 10 tonna. A világpiacra az alma ára 0,5 dollár/kg lesz és az ennek megfelelő kereslet 100 tonna.

A két árucikkre vonatkozó folyó fizetési mérleg:

Kiadás importra: 10 000 dollár Bevétel exportból: 50 000 dollár

Export-import egyenleg: 40 000 dollár, a mérleg pozitív.

Ha az árfolyam megváltozik (a példa kedvéért túlozva) forint felértékelést feltételezve:

100 Ft = 1 dollár

Ezzel itthon 100 Ft/kg-ra csökken a banán ára és az ezért megnőtt kereslet 50 tonna.

A világpiacra az alma ára kétszeresére nő, és a visszaesett kereslet csupán 20 tonna.

A fentiek szerinti folyó fizetési mérleg ilyenkor:

Kiadás importra: 50 000 dollár Bevétel exportból: 20 000 dollár

Export-import egyenleg: – 30 000 dollár, a mérleg negatív.

A példa alapján is belátható, hogy **a nemzeti valuta árfolyamának növekedése, felértékelése az importot növeli, az exportot fékezi, illetve az árfolyamcsökkenés az importot gátolja, az exportot pedig megkönnyíti.**

Nyilvánvaló ugyan, de mégis megjegyezzük, hogy ha egy idegen valuta (példánkban a dollár) árfolyama csökken, ez a saját valuta árfolyamának növekedését jelenti (példánkban 0,5 centről 1 centre változott).

Árfolyamrendszerek

Az árfolyam kialakulhat a nemzetközi pénzpiacok keresleti és kínálati viszonyai alapján. Ha valamely valuta iránt nő a kereslet, akkor az árfolyama – a valuta ára – felfelé mozdul el, ha pedig a kereslet csökken, akkor a valuta árfolyama is csökken. Ilyenkor **lebegő árfolyamról** beszélünk. A lebegő árfolyam értelemszerűen csak konvertibilis valutákra alkalmazható, s előnyei a következők:

- a fizetési mérleg egyensúlyi követelményei önszabályozó módon teljesülhetnek,
- a valuta stabilitásának biztosításához nincs szükség olyan intézkedésekre, amelyek más területeken akadályozzák a piac szabad működését,
- a fentiekből következően a rugalmas árfolyam piackonform rendszer, ami azt jelenti, hogy a piac erői határozzák meg spontán módon az árfolyamot.

Az előnyök mellett a lebegő árfolyamnak hátrányai is vannak:

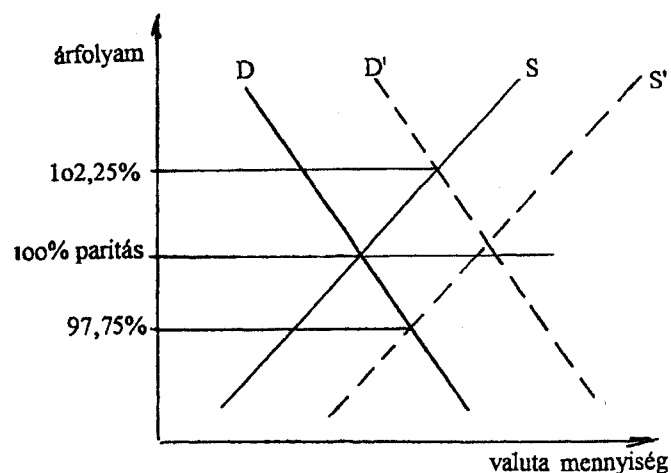
- a valuta értékállóságát a spekulációs szándékok könnyen veszélyeztethetik,
- az ingadozó árfolyam nehezíti a nemzetközi kereskedelmet,
- különösen nehezzé válik a beruházások gazdaságosságának előrejelzése és így a beruházások tervezése.

A fix árfolyamot nem a piaci mechanizmus, hanem hatósági előírások illetve nemzetközi megállapodások határozzák meg. A fix árfolyamot köthetik az aranyhoz (aranyparitás), vagy valamelyik kulcsvalutához (dollárparitás), illetve több valuta együtteséből kialakított valutakosárhoz, újabban pedig mesterséges nemzetközi pénzek értékéhez is.

Az így kialakított mesterséges árfolyam általában eltér a kereslet és kínálat egyensúlya által meghatározódó árfolyamtól. Ha ennél magasabb, akkor a saját valuta túlértékelt, ha pedig alacsonyabb, akkor alulértékelt. Ha a saját valuta túlértékelt, vagyis az idegen valutával rendelkezők nem tartják érdemesnek ezen

az áron eladni valutájukat, hiány lép fel, az idegen valuták a hivatalos átváltó helyekről magasabb áron a fekete piacra kerülnek. Ha viszont a saját valuta alulértékelt, akkor az idegen valuták ára magasabb a reálisnál, ezért túlkínálat lép fel, amit a jegybank kénytelen saját valuta ellenében történő felvásárlással csökkenteni: pénzteremtési folyamat indul be. A fix árfolyam előnyei a rugalmas árfolyamrendszert jellemző hátrányok kiküszöbölésén túl a valutafelhasználás központi szabályozhatósága, hátránya viszont a piaci mechanizmus viszszaesése, a mesterségesen kialakított árfolyam elszakadása a valóságos árfolyamtól. Ez pedig nehezen orvosolható egyensúlyhiányhoz vezet. (A tervutasításos gazdaságban pl. a forint túlértékelt volt, nem is lehetett hivatalos – kényszerárfolyamon – valutához jutni, viszont virágzott a fekete valutapiac, ahol viszont a hivatalos árfolyam háromszorosát kellett pl. a dollárért fizetni.)

A kétféle rendszer ötvöztetésével kialakított rugalmas árfolyam, vagy rögzített árfolyam kilengési sávokkal a felsorolt hátrányokat mérsékli, vagy kiküszöböli, ugyanakkor az előnyöket felerősíti. Ebben a rendszerben az átváltási árfolyam rögzített ugyan, de attól felfelé és lefelé a kereslet – kínálattól függő néhány százalékos eltérés megengedett. A jegybank csak akkor avatkozik be a piac működésébe, ha az árfolyam ingadozása eléri a megengedett felső, illetve alsó határértéket (intervenció pont). Ha pl. a forint árfolyama a kereslet megnövekedése miatt növekszik, akkor a felső határértéknél (intervenció pontnál) a jegybank beavatkozik és forinteladással a kínálatot növelve csökkenti az árfolyamot. Az alsó intervenció pontnál az árfolyam növelését a túlkínálat felszívásával (forint vásárlással) képes a jegybank elérni.

27. ábra

9.3. A nemzetközi pénzügyi rendszer fejlődése

Az aranypénzrendszer összeomlása után a gyorsuló ütemben bővülő világkereskedelem szükségessé tette a nemzetközi pénzügyi rendszer új alapokra helyezését. Ezt szolgálta az 1944-ben Bretton-Woodsban kötött megállapodás. Ennek lényege:

- a nemzetközi kereskedelem alapja az USA dollár, amelynek értékét az USA páratlanul erős gazdasága szavatolta, de e mellett
- az USA vállalta, hogy az egyes országok jegybankjainak dollárra vonatkozó követeléseit rögzített áron aranyra váltja,
- a többi valuta árfolyamát a dollárhoz rögzítették s az így meghatározott árfolyamtól 0,75%-os eltérést engedtek meg.

Idővel azonban

- az amerikai gazdaság más országokéhoz viszonyított kiugróan nagy ereje csökkent,
- az USA-ból nagymennyiségű dollár áramlott ki (pl. az olajtermelő országokba az olajárrobbanások miatt)
- s ezzel együtt a dollár iránti bizalom megrendült,
- mind több ország jegybankja kívánta a felgyűlt dollármennyiséget aranyra váltani.

Ezért az USA kénytelen volt a dollárt az aranyhoz képest leértékelni (több dollárt kellett fizetni ugyanannyi súlyú aranyért), így a dollár iránti bizalom megrendült, többé már nem tölthette be a kulcsvaluta szerepét. A Bretton-woods rendszer felbomlott, az egyes országok maguk alakították ki árfolyamrendszerüket.

Az Európai Gazdasági Közösség (az Európai Unió elődje) tagországainak valutáit (egy, a különböző országok valutáiból kialakított valutakosárhoz viszonyított) mesterséges pénzhez, az ECU-hoz (European Currency Unit = Európai Elszámolási Egység, az Euro korai elődje) kapcsolták, s az így meghatározott árfolyamtól felfelé és lefelé egyaránt 2,25%-os eltérést engedtek meg. Ez a megoldás az egységes európai pénz, az Euro bevezetéséig jól szolgálta a Közösség, illetve az Unió tagjai közötti kereskedelem fejlődését.

A bővülő pénzügyi együttműködés feltételeinek biztosítására a II. Világháborút követően több nemzetközi pénzügyi intézményt is létrehoztak. Ezek közül az egyik legjelentősebb a Nemzetközi Valutaalap (IMF), melynek célja a nemzetközi pénzügyi folyamatok zavartalanságának biztosítása, továbbá fizetési nehézségek jelentkezése esetén a tagországok hitellel való ellátása. Az Alap forrásait a tagországok befizetések révén biztosítják. Az IMF saját nemzetközi forgalomban használatos számlapénzt, az SDR-t (Különleges Lehívási Jogok) hozott létre.

A Világbank a II. Világháborút követő újjaépítés finanszírozására jött létre, ma elsősorban beruházások feltételeinek biztosításával foglalkozik (hitelgaranciák, hitelnyújtás).

A Nemzetközi Fizetések Bankja (BIS) legfőbb feladata a jegybankok működésének koordinálása, és a nemzetközi pénzügyi rendszer működési zavarainak elhárítása.

9.4. A nemzetközi fizetési mérleg

Egy ország nemzetközi fizetési mérlege mutatja a nemzetközi (tehát valamennyi országgal együttesen fennálló) gazdasági kapcsolatok helyzetét és alakulását. A fizetési mérleg rendszerbe foglaltan tartalmazza a belföld és a külföld között végbemenő valamennyi gazdasági folyamatot pénzben kifejezve. A fizetési mérlegnek két fő része van, egyik a folyó fizetési mérleg, a másik pedig a tőkeforgalom mérlege.

A folyó fizetési mérleg részmérlegei a kereskedelmi mérleg, a szolgáltatások mérlege és az egyoldalú átutalások mérlege.

A kereskedelmi mérleg két oldala az árukivitel és árubehozatal tételeiből áll, míg a szolgáltatások mérlege a szolgáltatásexport és -import tételeit tartalmazza.

Az egyoldalú (ellenszolgáltatás nélküli) átutalások mérlegében szerepelnek pl. a különböző naturáliákban folyósított segélyek, jóvátételek, továbbá szolgáltatások pénzben kifejezett tételei, a külföldön dolgozók átutalásai, külföldről származó kamat, osztalék stb.

Az export és az országba érkező átutalások a mérleg aktívumait növelik, az import és az országból kifelé történő egyoldalú átutalások pedig a mérleg passzívumait gyarapítják. Ennek megfelelően egy adott időszakban az egyes részmérlegek, illetve a folyó fizetési mérleg lehet aktív vagy passzív.

A tőkeforgalom mérlege a tőkemozgások mérlegéből és a devizamérlegből áll. A tőkemozgások az adott időszakban végrehajtott közvetlen tőkebefektetések (működőtőke), kölcsönök és értékpapírbefektetések beáramlása, illetve a külföldre áramló tőkék összegzésével adódnak. A devizamérleg a banki devizataralékokat növelő, illetve csökkentő műveletek külön-külön történő összegzésével állítható elő.

Fizetési mérleg	
+	+
+	+
+	+
+	+
+	+

Folyó fizetési mérleg

- kereskedelmi mérleg
- szolgáltatási mérleg
- egyoldalú átutalások mérlege

Tőkeforgalmi mérleg

- tőkemozgások mérlege
- devizamérleg

A nemzetközi fizetési mérleg egyenlege a kettős könyvvitel szabályai szerint mindig zérus. A folyó fizetési mérleg gyakran problémát jelentő hiányát a tőkeforgalmi mérleg passzívumának növekedése egyenlíti ki.

A kereskedelmi mérleg tartós hiánya (passzívuma) súlyos gazdasági problémákhoz vezet. Az egyes részmérlegek egyensúlyhiányát különböző körülmények okozzák. Így pl. az export által nem ellensúlyozott import a kereskedelmi mérleg passzívumát növeli, viszont aktívumot eredményez a nyersanyagexport lehetősége, vagy a technológiai fölény. Az idegenforgalmi adottságok kiaknázása a szolgáltatási mérleg aktívumát biztosíthatják. Az exportálható tőkefelesleg pedig a tőkemérleg aktívumát eredményezi.

9.5. Külkereskedelmi elméletek

A kölcsönös érdekek érvényesülése természetes követelmény a külkereskedelemben. Ezt a külkereskedelemre vonatkozó elméleti megfontolások mindig is számításba vették.

Kezdetben csak akkor tekintették lehetségesnek a külkereskedelmet két ország között, ha találtak két olyan termékféleség csoportot, melyek közül az első az egyik, a második pedig a másik országban lehetett kisebb termelési tényező ráfordítással előállítani. Az ilyen feltételek mellett megvalósult külkereskedelem az abszolút előnyön, illetve az **abszolút előny elvén** alapult. Az előny itt arra utal, hogy az illető ország azt a terméket fogja exportálni, amelyiket gazdasági szempontból előnyösebben, kisebb ráfordítással képes előállítani, mint a másik. Az elv gyakorlati érvényesülése a következő példán látható.

Egyszerűség kedvéért tekintsünk két terméket. Ezek közül az I. terméket „A” országban, II. terméket pedig „B” országban lehet kisebb ráfordítással előállítani. A megfelelő ráfordításokat (pl. munkaóra) az alábbi táblázat mutatja.

	„A” ország	„B” ország
I. termék	10	15
II. termék	25	20

A két ország I. és II. termékre vonatkozó együttes szükségletét kevesebb munkával lehet előállítani akkor, ha I. terméket csak „A” ország, II. terméket pedig csak „B” ország állítja elő mégpedig a másik ország szükségletének is megfelelő mennyiségben. (Ha egyszerűség kedvéért feltételezzük, hogy mindkét ország egy-egy darabot igényel I. és II. termékből, akkor külkereskedelem nélkül a két országban együttesen 70 egységnyi munka szükséges a négy darab előállításához, míg termékszakosodás és külkereskedelem esetén az összes ráfordítás csupán 60 egység lesz: ugyanis A ország a két darab I termék előállítására 20 órát, B ország a két darab II termék előállítására 40 órát fordít.)

Az abszolút előny elvét szem előtt tartva nem tekinthető gazdaságosnak a termékszakosodás és külkereskedelem akkor, ha valamelyik ország – pl. „A” – mindkét terméket kisebb ráfordítással képes előállítani, mint a másik. Erre példát az alábbi táblázat mutat.

	„A” ország	„B” ország
I. termék	10	30
II. termék	15	20

A tapasztalat azonban rácsfolt az elméletre. A gyakorlatban a példához hasonló esetekben is gazdaságosnak bizonyulhat a külkereskedelem. Ennek magyarázatát a **komparatív előny elve** szolgáltatja. Figyeljük meg: bár mindkét termék előállítását tekintve „A” ország abszolút előnyben van, azonban az abszolút előny az I. termék esetében nagyobb, pontosan háromszoros, míg a II. termék esetében csak mintegy 1,3-szoros. Másként fogalmazva „A” országnak az I. termék esetében van komparatív előnye (mert abszolút előnye itt nagyobb), „B” országnak pedig a II. termék előállításában van komparatív előnye (mert abszolút hátránya itt kisebb). (Az előbbi egyszerűsítést alkalmazva külkereskedelem nélkül egy-egy darab I. és II. termék saját szükségletre történő előállításához „A” ország 25 egységnyi munkát, „B” ország pedig 50 egységnyi munkát kell felhasználnon. A teljes munkafelhasználás 75 egység. Ha viszont „A” ország I. termékre, „B” ország pedig II. termékre szakosodik, akkor külkereskedelmet feltételezve ugyanezt a szükségletet az „A” országban végzett 20, illetve „B” országban végzett 40 egységnyi munkával, összesen tehát mindössze 60 óra felhasználásával lehet kielégíteni.) A komparatív előny az országok termelési hatékonyságkülönbségén, illetve az egyes áruk termelési hatékonyságkülönbségén alapszik. Látható, hogy a komparatív előny elve alapján folytatott külkereskedelem a nagyobb hatékonyságú ország számára is kedvezőbb lehet., ugyanis összességében a termelési lehetőségek határának kitolódását, a termelési lehetőségek növekedését eredményezi. A specializáció révén a termelési költségek és így az

árak is mindkét országban csökkennek, ezért még a munkabérek változatlansága esetén is az importált javakból mindkét országban többet vásárolhatnak meg a fogyasztók, ez pedig a reálbérek növekedését jelenti.

Irodalom

P. A. Samuelson–W. D. Nordhaus: *Közgazdaságtan I–III.* Bp., 1993., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1223–1244., 1172–1191. 1205–1221., 1237–1250. p.
J. G. Nellis–D. Parker: *A közgazdaságtan alapjai.* Budapest, 1997, Panem Kft., 175–223. p.

Ellenőrző kérdések és feladatok

A 9. fejezetben olvasottak alapján saját szavaival válaszoljon, illetve adjon meghatározást az alábbiakra (célszerűen – legalább a kulcsszavakkal – írásban), majd hasonlítsa azt össze a fejezetben leírtakkal. Az eltéréseket vegye szemügyre és elemezze azokat! Mit nem értett meg?

1. Nyitott gazdaság?
2. Külgazdaság fogalma?
3. A külkereskedelem indokoltsága?
4. A külkereskedelem előnyei?
5. A külkereskedelem hátrányai?
6. Szabadkereskedelem és protekcionizmus indokai?
7. A protekcionizmus eszközei?
8. Kulcsvaluta?
9. Bilaterális elszámolás?
10. Multilaterális elszámolás? Alkalmazhatóságának feltételei?
11. Barter?
12. Valuta? Deviza?
13. Árfolyam?
14. Konvertibilitás?
15. Árfolyam és az export-import összefüggése?
16. Árfolyam és a folyó fizetési mérleg összefüggése?
17. Az árfolyam lebegtetése?
18. A lebegő árfolyam előnyei és hátrányai?
19. A fix árfolyam?
20. A fix árfolyam előnyei és hátrányai?
21. A rugalmas árfolyam?
22. A jegybank szerepe az árfolyam alakulásában?
23. Árfolyamrendszer és a szükséges valutatartalékok?
24. A nemzetközi pénzügyi rendszer fejlődése?
25. Nemzetközi pénzügyi intézmények?
26. Követelmények a nemzetközi kereskedelemben használható pénzzel szemben?
27. A nemzetközi fizetési mérleg fogalma?
28. A nemzetközi fizetési mérleg szerkezete?

29. Az abszolút előny elvére épülő külkereskedelem?
30. A komparatív előny elvén alapuló külkereskedelem?
31. Komparatív előny? Komparatív hátrány?
32. A komparatív előny elvén alapuló külkereskedelem magyarázata?
33. Elemezze a 27. ábra jellegzetességeit és azokat vesse össze a fejezetben tanultakkal!

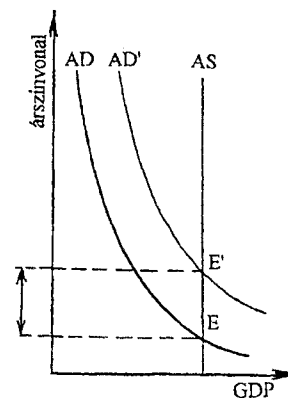
10. GAZDASÁGPOLITIKA

A **gazdaságpolitika** a gazdaságra vonatkozó célok és az azok elérését szolgáló, a gazdasági folyamatokra ható eszközök tudatos alkalmazásának rendszere.

10.1. Gazdaságpolitikai elméletek

A XVIII–XIX. század **klasszikus liberális közgazdaságtanának** felfogása szerint a gazdasági folyamatok befolyásolására és így gazdaságpolitikára nincs szükség, mert **a piaci mechanizmus automatikusan biztosítja** a gazdaság fejlődését, az erőforrások mindenkor optimális kihasználását és ezzel a szükségletek elérhető legmagasabb szintű kielégítését, a maximális termelési hatékonyságot és **a gazdaság egyensúlyát**.

Ez egyben azt is jelenti, hogy a gazdaság mindig a termelési lehetőségek határán működik ezért az aggregált kínálati görbe függőleges, így külső (pl. kormányzati) beavatkozás a kibocsátást nem képes befolyásolni. Ebből következik, hogy ha a kormány nagy megrendelésekkel növeli a keresletet, (vagyis a keresleti görbe jobbra tolódik) ez a kibocsátás növelését nem vonja maga után, csupán az árszínvonal nő meg, tehát inflációt okoz. (l. 28. ábra.)

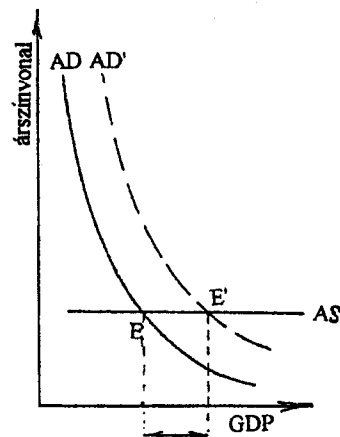
28. ábra

A klasszikus liberális elmélet gyakorlati használhatóságát megrázó erővel az 1929–33 évi világgazdasági válság kérdőjelezte meg. Ugyanis ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy pl. a klasszikus elmélet azon állítása, miszerint a gazdaság mindig a termelési lehetőségek határán működik, a gyakorlatban egyértelműen tévesnek bizonyult. (Pl. tömegessé vált a munkanélküliség, termelőüzemek sorát zárták be, kihasználatlanul álltak a termelőberendezések, vagyis a gazdaság egészének kibocsátása messze elmaradt a termelési lehetőségektől). Ennek nyomán John Maynard **Keynes** dolgozott ki elméletet, amely szerint **a gazdaság önszabályozása nem biztosítja az egyensúlyt, az időről-időre felbomlik, és ezért ciklikus válsá-**

gok alakulnak ki. Mindez abból adódik, hogy a piacok nem tökéletesek, pl. nem áll fenn az aggregált kereslet és a kínálat egyensúlya: pl. túlkínálat alakulhat ki, mert a termelők informáltsága a keresletről korántsem tökéletes. A túlkínálat pedig megindítja a szűkített újratermelés 3.7 pontban megismert spirálját.

Az elmélyülő válságokból való kilábaláshoz az önszabályozó gazdaság automatizmusai már nem elegendőek, a gazdaság ilyenkor sodródik. A súlyos gazdasági, társadalmi és nem ritkán politikai következményekkel járó válságok kialakulásának elkerülésére olyan *megelőző* kormányzati beavatkozásra van szükség, amely a gazdaságban jelentkező spontán ciklikusság ellen hat.

Keynes és követői a gazdaság ciklikus válságainak okát keresve azt az aggregált kereslet csökkenésében jelölték meg. A kereslet csökkenése miatt csökkenő termelés, majd az ezzel járó jövedelemcsökkenés öngerjesztő folyamata nyomán kialakuló és egyre mélyülő válság leküzdése érdekében ezért a kiváltó okot, **az aggregált kereslet csökkenését kell ellensúlyozni**, mégpedig a **kormányzati, költségvetési kiadások növelésével**. Az elméletet az a tapasztalat támasztotta alá, miszerint válságok idején – ellentétben a klasszikus közgazdaságtan feltételezésével – a gazdaság a termelési lehetőségek határa alatt működik, mert a gazdaság termelőkapacitásai kihasználatlanok. Ebből az következik, hogy az aggregált kínálati görbe – recessziós időszakban – közelítőleg vízszintes, vagyis az aggregált kínálat növelése nem jár együtt költségek számottevő növekedésével, hiszen a kínálat növeléséhez nincs szükség beruházásra (mert a meglévő kapacitásokat kell csak működésbe hozni), és a munkanélküliek foglalkoztatása sem jár a bérköltségek jelentős növelésével. Ha tehát az aggregált kereslet növekszik, ami az aggregált keresleti görbe jobbra tolódását eredményezi, a nemzeti a kibocsátás is növekszik, flymódon pedig a válság kialakulása, elmélyülése elkerülhető. Minthogy az aggregált kínálati görbe lapos, ezért az árszínvonal növekedése jelentéktelen (l. 29. ábra).

29. ábra

A mintegy negyven éven át sikeresen alkalmazott anticiklusos – tehát a gazdaság ciklikus működését ellensúlyozó költségvetési politika azonban a gazdaság fel lendülési fázisára (túlzott GDP növekedés ami – ugyancsak a piacok nem tökéletes volta miatt – felborítja az aggregált kereslet és kínálat egyensúlyát és így túltermelési válsághoz vezet, kiváltva a szűkített újratermelés spirálját) is adott receptet: a gazdaság (recessziót szükségszerűen kiváltó) túlfűtöttségének mérséklésére ilyenkor csökkenteni kell a költségvetési kiadásokat (ami az aggregált keresletet csökkenti) és (elsősorban adók formájában) növelni kell az elvonásokat, ami ugyancsak csökkenti a keresletet, és a termelési költségek növekedését eredményezve a kínálatot is csökkenti. Az elmélet gyakorlati alkalmazása itt szenvedett csorbát: a gazdaságpolitikai eszközök birtokában lévő kormányok, nem utolsósorban saját maguk népszerűsítése érdekében a költségvetési kiadásokat nem csökkentették a gazdaság fel lendülése idején. Itt nem részletezett folyamat eredményeként többek között ez vezetett az úgynevezett „jóléti állam” manapság annyit emlegetett válsághoz.

A Keynes által fémjelzett költségvetési politika alkalmazása során egyre markánsabban jelentkező problémák – elsősorban az egyensúlyhiány – több közgazdászt a klasszikus elmülethez való visszatérésre ösztönzött: ha az adóelvonások nem hatnak bénítóan a gazdasági szereplők dinamizmusára és a költségvetési politika nem zavarja meg a gazdaság saját törvényszerűségeinek érvényesülését, akkor a gazdaság egyensúlya automatikusan kialakul – állították. E közgazdászok, akik – élükön Milton Friedman-nal és Friedrich Hayek-kel – a **chicagó iskola** néven váltak ismertté, az állami, költségvetési szerepvállalás eddigi – szerintük túlzott – mértékét kívánják radikálisan csökkenteni. A klasszikus közgazdászoktól eltérően azonban e neoliberális közgazdászok **nem tagadják a gazdaságpolitika létjogosultságát, viszont a pénzkínálat szeszélyes ingadozásával járó költségvetési politika helyett csak a monetáris politikát tartják elfogadhatónak**. Az aggregált kereslet és ezen keresztül a nemzeti kibocsátás befolyásolására a pénzkínálat lassú, kiszámítható növelését tartják alkalmasnak: ezért ennek a felfogásnak a képviselőit monetaristáknak nevezik.

Úgy tűnik, hogy napjainkra a költségvetési – fiskális – és a monetáris politika hívei közötti vita nyugalomra jutott. Általánosan elfogadottá vált a költségvetési és a monetáris politika együttes alkalmazása.

10.2. A gazdaságpolitika céljai

A gazdaságpolitika általánosan elfogadott céljai:

- a nemzeti kibocsátás minél gyorsabb és lehetőség szerint egyenletes növelése,
 - magas foglalkoztatottsági arány, vagyis a munkanélküliség alacsony szintje,
 - az árszínvonal stabilitása, az infláció leszorítása,
 - a külgazdasági kapcsolatok egyensúlya, a nemzeti valuta árfolyamstabilitása.
- A célok fenti együttese a gazdasági növekedést és egyben a gazdaság stabilitását hivatott biztosítani.

A fenti általános és minden gazdaságpolitikát jellemző célok mellett a körülményektől függően egy sor egyéb cél is megjelenhet. Ilyenek lehetnek:

- az általános életminőség javítása,
- a gazdaság, illetve egyes ágazatok struktúraváltásának elősegítése, új, a gazdaság egészére ható, ún. „húzóágazatok” fejlesztésének ösztönzése,
- elmaradott térségek fejlesztése,
- a természetes és épített környezet állapotának javítása és helyreállítása, környezetbarát technológiák elterjesztésének segítése,
- infrastruktúra fejlesztés,
- az erőforrások leghatékonyabb felhasználást biztosító elosztása,
- a társadalmi igazságosság érvényesítése a jövedelem, illetve a javak elosztásában, stb.

10.3. A gazdaságpolitikai célok közötti feszültségek

A gazdaságpolitika egyes céljainak elérése érdekében tett erőfeszítések gyakran más célok elérését akadályozzák.

Például a teljes foglalkoztatottság érdekében foganatosított intézkedések (oktatási kiadások növelése, munkahelyteremtő beruházások stb.) növelik az aggregált keresletet, s ilyenkor a kínálat általában csak megkésve, lassabban növekszik, az így kialakuló túlereslet felhajtja az árakat, nő az árszínvonal. Tehát a munkanélküliség csökkentése nyomán veszélybe kerül az árszínvonal stabilitására irányuló cél. (A két gazdaságpolitikai cél között fennálló feszültségre utal a már megismert Phillips görbe is.)

Hasonlóan feszültség mutatkozhat a gazdasági növekedés és a környezetvédelem céljai között is. Például a gazdasági növekedés, a termelés és a nemzeti kibocsátás növelése egyben a szennyezőanyagok kibocsátását is növeli, illetve a környezetvédelmi szempontok érvényesítése, a már megtörtént környezetkárosítás következményeinek felszámolása és a környezetkímélő technológiák megvalósítása erőforrásokat von el a termeléstől. Egy tanulságos példa: a benzinellátás hozzájárul a nemzeti kibocsátáshoz, ugyanakkor a benzint felhasználó járművek szennyeznek a környezetet.

További feszültség mutatkozik a stabil árszínvonal és a külgazdasági politikában célként megjelenő exporttöbblet megvalósításában. Utóbbi hatásaként az export bővítése a belföldi árualapokat csökkenti, s egyszersmind növekszik az aggregált kereslet: a két hatás együttesen jelentősen növelheti az árszínvonalat. („Importált infláció”)

Az árszínvonal stabilitást veszélyeztethetik a gazdasági növekedést ösztönző intézkedések, vagy a közösségi szükségletek magasabb szintű kielégítésére irányuló törekvések, ha a megnövekedett keresletet a kínálat nem képes kiegyensúlyozni.

Nem elhanyagolható a javak igazságos elosztását célzó, nivelláló jellegű jövedelempolitika sem. Az elsősorban a progresszív adórendszer révén megvalósuló jövedelemujraelosztás csökkenti ugyan a társadalmi egyenlőtlenségeket, azonban éppen a gazdaság leghatékonyabb szereplőinek teljesítménymotivációját csökkenti, ami végsősoron negatív hatást gyakorol a gazdaság egészének teljesítményére.

A felsorolásból is látható, hogy a gazdaságpolitikai célok azonos mértékű és egyidejű megvalósítása nem lehetséges. Mindenképpen **rangsorolni kell a célokat**. A célok prioritási sorrendjének meghatározása politikai választás és döntés kérdése. A közgazdaságtan feladata a különböző sorrendi alternatívák belső összefüggéseinek feltárása, az alternatívák következményeinek bemutatása.

10.4. A gazdaságpolitika területei

A modern gazdaságpolitika három területen fejti ki hatását.

a) A **költségvetési politika** kialakítása és végrehajtása a mindenkori kormány feladata és felelőssége, míg

b) a **monetáris politika** a központi bank felelősségi és hatáskörébe tartozik. Minthogy mindkét terület saját eszközökkel rendelkezik a gazdasági folyamatok befolyásolására, lényeges követelmény a kormány és a központi bank együttműködése. A kormány és a központi bank kapcsolata országonként eltérő tartalmú szabályozáson nyugszik. Lényeges azonban, hogy a már említett együttműködési kötelezettség mellett a központi bank kormánytól való függetlensége legalább olyan mértékű legyen, ami elegendő mozgásteret biztosít a bank számára a nemzeti valuta értékállóságának védelmére. Tudniillik, hogy a kormányok gyakran érdekeltek lehetnek inflációt kiváltó intézkedések (pl. a közalkalmazottak béremelése) meghozatalában, ezért fontos, hogy a központi bank másra át nem ruházható egyik alapfeladatát korlátozások nélkül láthassa el.

c) A **külgazdasági politika** a költségvetési és monetáris politikához illeszkedve az ország gazdaságának nemzetközi kapcsolódásaiból fakadó lehetőségek és előnyök kiaknázására irányul.

10.5. A költségvetési politika eszközei és céljai

A költségvetési – vagy fiskális – politika legfontosabb eszköze a központi költségvetés, de a területi önkormányzatok költségvetései, az állami elkülönített alapok és a társadalombiztosítás is alkalmasak a költségvetési politika megvalósítására. Ezek együttesen alkotják az államháztartást.

A költségvetési politika megvalósításában a költségvetés bevételi és kiadási oldala egyaránt fontos eszköz. A **bevételek** nem csupán a kiadások fedezetére szolgálnak, hanem a **kiadásokkal** együtt különböző gazdaságpolitikai célokat szolgálnak. Ilyenek:

- a gazdaság stabilizálása,
- elosztási célok,
- allokációs célok, stb.

A költségvetés bevételi forrásai:

- Az állami feladatok ellátásához szükséges bevételek:
 - = adók,
 - = vámok,
 - = illetékek stb.
- Az állam, mint gazdasági szereplő által szerzett jövedelmek:
 - = állami tulajdonban lévő gazdasági szervezetek profitja,
 - = az állami tulajdonnal összefüggésben keletkező jövedelmek (tulajdon eladása, vagy bérbeadása),
 - = a költségvetés által felvett hitelek.
- Egyéb bevételek (pl. külföldi segélyek, vissza nem térítendő fejlesztési és egyéb támogatások).

Az adóbevételek növelését az adózók teherbíróképessége, illetve terhelhetősége behatárolja. Az adónövelés előbb-utóbb teljesítményvisszatartáshoz vezet: minél nagyobb hányadát kell a jövedelemnek adóként befizetni, annál kevésbé érdemes a jövedelmet és az azzal együttjáró gazdasági teljesítményt növelni.

a) A **bevételi politika** – elsősorban az adózási rendszer kialakításával – önmagában is alkalmas eszköz az aggregált kínálatra és aggregált keresletre gyakorolt hatása révén a nemzeti kibocsátás befolyásolására, és így a gazdaságpolitikai célkitűzések megvalósítására. Az adópolitika meghatározza az adózók körét, azon belül meghatároz egyes csoportokat, amelyek adójának mértékével, a nyújtott kedvezményekkel differenciálhatja a gazdasági szereplők adózás utáni jövedelemviszonyait, így pl. a termelési költségek (melyek az adók növelésekor nőnek, csökkentésükkor csökkennek) alakulásán keresztül a kínálat befolyásolható, vagy a háztartások jövedelemadójának növelésével, vagy csökkentésével az elkölthető jövedelem alakulásán keresztül a kereslet befolyásolható.

b) A költségvetés **kiadási oldala** közvetlenül hat az aggregált kereslet alakulására (ha növekszenek a kiadások, pl. a közalkalmazottak – pedagógusok, bírák, közhivatalnokok, katonák stb. – béremelésével, vagy a hadsereg felszerelésének korszerűsítésével, vagy infrastruktúra fejlesztésével akkor az aggregált kereslet is nő, illetve fordítva).

Tehát a költségvetési politika bevételi és kiadási oldala egyaránt alkalmas a **kiemelkedően fontos stabilitási célok** megvalósítására, vagyis a piacgazdaságban a gazdasági növekedésre jellemző – a konjunkturális és recessziós fázisok egymásutánjával járó és válságveszélyt hordozó – **ciklikusság kiküszöbölésére**, illetve tompítására. (L. a 10.1 pontban tanultakat!)

Mint láttuk az adópolitika a bevételi oldalon differenciálhatja a gazdasági szereplőket. További differenciálás valósítható meg akkor, ha pl. a kiadások szerkezete a szegényebb rétegeknek kedvez (pl. szociális kiadások formájában). Ezzel **elosztási célok** megvalósítására nyílik lehetőség. Ha ugyanis nőnek a szociális támogatások, akkor a szegényebbek több jöszághoz juthatnak.

A kiadási oldal szerkezetével az **aggregált kereslet struktúrája** is befolyásolható (pl. az olcsóbb tartós fogyasztási cikkek kereslete növekszik, akkor ha a szociális kiadások aránya nő).

Allokációs célok valósíthatók meg a kiadások olyan súlyozásával, amelyek a különböző közjavak előállítására irányul (közoktatás, közbiztonság, infrastruktúra fejlesztés stb.) A közjavak előállítását nem célszerű, vagy nem is lehetséges nyereségérdekeltségű vállalkozásokra bízni. Intő példák a brit vasutak privatizációja nyomán elszaporodott vasúti balesetek, vagy a kaliforniai áramszolgáltató privatizációját követő, az egész államot megbénító zavarok, és indokolatlan lehet a közjavakból való részesedés mértékét a társadalom tagjainak jövedelmi viszonyaihoz kötni.

A közjavak közé sorolhatók a mind jelentősebbé váló **externáliák**. Az externáliák, vagy külső gazdasági hatások, amelyek a piaci árban nem érvényesülnek ugyan, azonban társadalmi szinten többnyire közjavak fogyasztásaként, mint költség (esetenként mint haszon) jelentkeznek. Legismertebbek ezek közül a légszennyezés és a természetes vízkészletek szennyezése a termelési folyamatok nyomán. A negatív externáliák esetében a társadalmi költségek érvényesítése – különadók és bírságok formájában – állami feladat. Viszont az erdőgazdálkodás keretében végrehajtott erdőtelepítés és fiatalítás – különösen nagyvárosok környékén – környezet- és életminőséget javító hatású, tehát pozitív externália. Ezt az erdőgazdálkodás piaci áraiban nem érvényesítheti, ezért azt az állam támogatással és/vagy adókedvezményekkel veszi figyelembe.

A gazdaság stabil működését automatikusan segíti a **progresszív adórendszer**. Recesszió idején a csökkenő foglalkoztatottságból következő keresletcsökkenést a csökkenő jövedelmekhez tartozó, kisebb mértékű elvonás ellensúlyozza, s így az elkölthető jövedelmek kevésbé csökkennek. Ez azzal jár, hogy a recessziót fokozó keresletcsökkenés mérséklődik. Gazdasági fellendülés idején pedig a fellendülést tápláló keresletnövekedést, a növekvő jövedelmeket egyre nagyobb mértékben terhelő adók fékezik.

Példa:

Egyszerűség kedvéért a progresszív adórendszer legyen kétsávos:

2000 eFt/év jövedelemig az adó a jövedelem 20%-a,

2000 eFt/év jövedelem felett az adó a többletjövedelem 40%-a.

Legyen egy munkás elmúlt évi jövedelme (ugyancsak az egyszerűség kedvéért) 2000 eFt.

Folyó évben a konjunktúra hatásaként túlórázik, s így a jövedelme 2400 eFt/évre nő.

Jövedelemadó kötelezettsége előző évben: $2000 \text{ eFt} \times 0,2 = 400 \text{ eFt}$

Folyó évben: $2000 \text{ eFt} \times 0,2 + 400 \text{ eFt} \times 0,4 = 400 \text{ eFt} + 160 \text{ eFt} = 560 \text{ eFt}$.

A munkás elkölthető jövedelme elmúlt évben:

Jövedelem – Adó = $2000 \text{ eFt} - 400 \text{ eFt} = 1600 \text{ eFt}$.

Folyó évben pedig: $2400 \text{ eFt} - 560 \text{ eFt} = 1840 \text{ eFt}$.

Látható, hogy a progresszivitás miatt a jövedelemnövekedéssel nem arányos az elkölthető – tehát keresletet teremtő – jövedelem növekedése: előbbi 20%-os, utóbbi azonban csak 15%-ot tesz ki.

A jövedelemnövekedéshez képest elmarad a konjunktúrát erősítő keresletnövekedés. Tehát konjunktúra esetén a progresszív adórendszer a keresletnövekedést fékezi. A dekonjunktúra idején a példából az ellentétes hatás is nyomon követhető. A progresszív adórendszer tehát a konjunktúraciklus kilengését automatikusan csökkenti. (L. a 3.7 pontban foglaltakat!)

A progresszív adórendszerhez hasonló **automatikus stabilizátor**ként működik a munkanélküli segély: a munkanélküliség növekedésekor a kieső jövedelemtömeget legalább is részben kompenzálja a munkanélküli segélykifizetés, ami azonban a foglalkoztatás és így a keresletnövelő jövedelemkiáramlás növekedésekor csökken.

A költségvetési politika eszközei hatásosnak bizonyultak a különböző gazdasági célok megvalósítására. Alkalmazásuk azonban nem lehet korlátlan, különösen a költségvetési kiadásoknak a bevételeket meghaladó szintje, a hiány hitelből történő finanszírozása kíván óvatosságot. Az államadósság növekedése ugyanis a későbbi generációk számára jelent fokozódó megterhelést, ezért a kérdésnek erkölcsi vonatkozásai sem mellőzhetők.

A költségvetési politika részeként szokás megkülönböztetni a jövedelempolitikát és a struktúrapolitikát.

c) A **jövedelempolitika** a jövedelmek nem kívánatosnak ítélt egyenlőtlenségeit hivatott tompítani. Bár a piacgazdaságban a jövedelmek a gazdasági teljesítményhez (amit részben a gazdasági tevékenységgel töltött idővel, illetve olyan minőségi mutatóval, mint a képzettség megszerzésével töltött – tanulási – idővel igyekeznek számszerűsíteni) kötődnek, a gyakorlatban előforduló kiugróan nagy eltérések ezt nem támasztják alá. (Igaz ugyan, hogy pl. az önállóak munkaideje lényegesen hosszabb, mint az alkalmazottaké, s a menedzserek felelőssége is általában sokkal nagyobb, mint a munkaszerződéssel foglalkoztatottaké, az esetenként több nagyságrenddel magasabb jövedelem aránytalanságra utal.)

A jövedelempolitika megvalósításának bevált eszköze a már ismertetett progresszív adórendszer, a minimál- és rögzített bérek előírása, továbbá az olyan transzferkifizetések, mint a munkanélküli ellátások, képzési és átképzési támogatások, stb.

d) A **struktúrapolitika** a gazdaság hosszútávú stabilitását igyekszik megteremteni

- az infrastruktúra,
- az elmaradt régiók,
- az egyes gazdasági szektoroknak a jövőbeli igényekhez igazodó fejlesztésével.

A struktúrapolitika ezen célterületei összefüggenek egymással. Az *infrastruktúra fejlesztés* súlypontja a képzés (továbbképzés, átképzés) annak érdekében, hogy a munkaerő kínálat megfelelő rugalmassággal legyen képes követni a változó keresletet.

A *regionális politika* a gazdaságilag elmaradt térségek fejlesztésére irányul: ez felöleli a közlekedési infrastruktúra fejlesztését, új munkahelyek létesítését (pl. ipartelepítés ösztönzését, támogatását), a korábbi monokulturális gazdaság diverzifikálását – a „több lábon állást”, általában az élet minőségének javítását az elmaradott régiókban (ehhez nem csupán a közmű-, egészségügyi-, oktatási-kulturális ellátás tartozik, hanem az is, hogy helyben legyenek munkavállalási lehetőségek).

A *szektoriális struktúrapolitika* a leépülő iparágak munkavállalóit és vállalkozóit hivatott támogatni abban, hogy mielőbb és lehetőleg megrázkódtatások nélkül tudjanak alkalmazkodni a változó piaci feltételekhez.

A struktúrapolitika a költségvetési politika eszközeivel valósítható meg: pl. beruházásösztönzés adó mérsékléssel, vagy adóelengedéssel, illetve a kiadási oldalon támogatások nyújtásával.

(A struktúrapolitika jelentőségére példa az Északkelet-magyarországi régióban kialakult helyzet és annak megoldási javaslatai, vagy a Magyarország számára kitörési lehetőséget jelentő, ún. „tudásalapú társadalom” megalapozása.)

10.6. A monetáris politika és eszközei

A **monetáris politika a gazdaság pénzellátásának, a forgalomban lévő pénz mennyiségének szabályozásával hat a gazdasági folyamatokra**, egyszersmind biztosítja az árszínvonal stabilitását, a pénz értékállóságát.

A pénzellátás változtatásával az alábbiakban ismertetett mechanizmus szerint valósítható meg az anticiklusos stabilizáló politika.

Mindenek előtt meg kell jegyeznünk, hogy a pénzpiacon hasonló módon alakul ki a piaci egyensúly – a hitelt kínáló pénzkínálatának és a hitelt igénylők pénz-

keresletének kiegyenlítődése – mint a fogyasztási cikkek piacán, azonban a pénzpiacra a kereslet és a kínálat közötti feszültség a betéti- illetve hitelkamatok változását eredményezi mindaddig, amíg a kereslet és a kínálat ki nem egyenlítődik. Ha a kínálat – pl. a jegybank pénzteremtése folytán – hirtelen megnő, akkor a pénzpiac kínálati görbéje is jobbra tolódik és az egyensúly ennek megfelelően alacsonyabb kamatszinten jön létre. Ha viszont a pénzkínálatot szűkítik, akkor a kínálati görbe balra tolódása folytán az egyensúlyi kamatszint nőni fog.

Recesszió idején a központi bank növeli a forgalomban lévő pénz mennyiségét, nő a pénzkínálat és ezért csökkennek a kamatok. Az alacsonyabb kamatok mellett felvehető hitelek ösztönzik egyrészt a lakossági vásárlásokat, másrészt az üzleti szervezetek beruházási tevékenységét: végeredményben növekszik az aggregált kereslet, ami kiváltja az aggregált kínálat növekedését.

A kínálat növekedése a foglalkoztatottság növekedését igényli, ami tovább növeli az aggregált keresletet. Így a gazdaság növekedésnek indul.

Hasonló, de ellentétes hatást eredményező mechanizmus indítható el gazdasági konjunktúra idején a pénzellátás szűkítésével. Ez a gazdasági növekedés ütemének csökkenését eredményezi.

Az anticiklusos monetáris politika alkalmazása a stabilizációs fiskális politikához hasonlóan szintén óvatosságot igényel. Ebben az esetben ugyanis a forgalomban lévő pénz mennyiségének növelése inflációt gerjeszthet.

A monetáris politika eszközei két csoportba sorolhatók. A piaci mechanizmus működésébe illeszkedő

a) **piackonform** eszközök:

- A **diszkontpolitika** a központi bank által a kereskedelmi bankoknak nyújtott hitelek kamatának meghatározásával (leszámítolási-, vagy diszkontkamatláb) hat a kereskedelmi bankok hitelkeresletére. A kereskedelmi bankok által a gazdasági szereplőknek nyújtott hitelek kamata követi a diszkontkamatláb alakulását. Magas kamatláb mellett a kereskedelmi bankok kevesebb hitelt vesznek igénybe, mivel a magas kamatok mellett ügyfeleik hiteligénye is kisebb. **(Csak azok a vállalkozók veszik fel a magasabb kamatú hitelt, akik olyan magas profitot realizálnak, amelyből a magasabb kamat is fedezhető, mások már nem.)** Ha a leszámítolási kamatláb csökken, akkor a kereskedelmi bankok hiteligénye megnő, ugyanis ügyfeleik hitelfelvételi hajlandósága az alacsonyabb kamatok esetén növekszik.
- A **nyíltpiaci műveletek** során a központi bank állami értékpapírok, többnyire államkötvények vásárlásával, vagy eladásával befolyásolja a gazdaság pénzellátását. Ha a központi bank kötvényeket vásárol, akkor a kötvények ellené-

ben pénzt bocsát a gazdaságba, ha pedig a birtokában lévő kötvényeket eladja, akkor az ellenértéknek megfelelő pénzmennyiséget kivonja a gazdaságból.

A gazdaság pénzellátását befolyásoló

b) **adminisztratív jellegű** eszközök:

- **Kötelező tartalékráta előírás** alkalmazásával a központi bank meghatározza, hogy a kereskedelmi bankok betétállományuk hány százalékát kötelesek tartalékolni. Ha a tartalékráta nő, akkor a kereskedelmi bankok kihelyezhető pénzmennyisége csökken, ellenkező esetben pedig nő. Minthogy ez az eszköz a teljes bankrendszerre hat, nagyon hatásos, de éppen ezért nagy körültekintést, óvatosságot igényel alkalmazása.
- A **kamatpolitikával** a központi bank közvetlenül a kereskedelmi bankok által fogadott betétek, vagy nyújtott hitelek kamatait befolyásolja (bizonyos betét-fajták kamatainak maximálása, stb.).

A piackonform eszközök hatása alapvetően a piaci hatások függvényében alakul, míg az adminisztratív jellegű eszközök kötelező érvényű előírások. A meghatározott diszkontkamatláb mellett az egyes kereskedelmi bankok piaci lehetőségeiktől függően szabadon döntenek a hitelfelvételről, illetve a nyíltpiaci műveletek során az állampapírok vásárlói és eladói is szabadon döntenek, hogy elfogadják-e a központi bank árait, másrészt a központi bank is alkalmazkodik a piaci árhoz. Az adminisztratív jellegű eszközök alkalmazása során nem a kereslet és a kínálat törvényszerűségei, hanem kötelező jellegű előírások révén valósítják meg a kívánt gazdaságpolitikai célt.

10.7. A külgazdasági politika és eszközei

A külgazdasági politika saját eszközeivel kapcsolódik a költségvetési és monetáris politika célkitűzéseinek megvalósításához a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban.

A külgazdasági politika eszközei:

- a) Az **árfolyampolitika**, illetve a nemzeti valuta árfolyamának meghatározásával hatáson befolyásolható az export, illetve az import alakulása. A nemzeti valuta leértékelése esetén az export jövedelmezősége nő, ezért az export volumene is növekszik, viszont az import drágul, ezért az import volumene csökken. A felértékelés hatása ellentétes. A leértékelés ösztönzőleg hat a tőkeimportra, mert egységnyi külföldi pénz hazai pénzben kifejezett értéke növekszik. Az árfolyam megváltoztatásának hatása általában csak korlátozott ideig érvényesül, ezért a kívánt hatás tartós biztosítására más eszközöket is alkalmaznak.
- b) A **vámpolitika** keretében alkalmazott magas vám drágítja az importot, és ezzel ösztönzi a hazai kínálat bővülését. A vámok pedig a költségvetés bevételeit növelik.

c) Az **exportszabályozás** a kivitel korlátozásával, vagy ösztönzésével (támogatások, adókedvezmények, forgalmiadó visszatérítés stb.) gyakorol hatást az export alakulására.

d) **Importszabályozás** révén különböző nyílt, vagy burkolt adminisztratív előírások alkalmazásával (nehezen teljesíthető egészségügyi-, szabvány- és egyéb előírások), vagy mennyiségi korlátozásokkal (kvóták) nehezítik az importált javak belföldi piacra jutását.

A külgazdasági politika eszközei protekcionista jellegük miatt többnyire akadályozzák a szabadkereskedelem megalósulását, s ezért hosszabb távon visszszorításuk kívánatos.

Ellenőrző kérdések és feladatok

A 10. fejezetben olvasottak alapján saját szavaival válaszoljon, illetve adjon meghatározást az alábbiakra (célszerűen – legalább a kulcsszavakkal – írásban), majd hasonlítsa azt össze a fejezetben leírtakkal. Az eltéréseket vegye szemügyre és elemezze azokat! Mit nem értett meg?

1. Gazdaságpolitika?
2. A klasszikus liberális közgazdasági elmélet és a gazdaságpolitika?
3. A nagy gazdasági világválság tanulságai?
4. Keynes elmélete?
5. Indokolja meg, hogy gazdasági fellendülés esetén miért kell visszafogni a költségvetési kiadásokat?
6. A keresletösztönző gazdaságpolitika neoliberais kritikája?
7. A gazdaságpolitika monetarista felfogása?
8. Tájékp csata után: a fiskális és a monetarista felfogás ütközete nyomán mi a gazdaságpolitika tartalma?
9. A progresszív adórendszer stabilizáló jellege?
10. A fejezetben a progresszív adóra vonatkozó példa kiinduló adatait alkalmazva mutassa be az infláció káros társadalmi hatását! (1. 7.1. pont!)
11. Általános gazdaságpolitikai célok?
12. A gazdaságpolitika speciális céljai?
13. A gazdaságpolitikai célok feszültségei?
14. Gazdaságpolitikai prioritások? Politikusok és közgazdászok?
15. A gazdaságpolitika területei?
16. A költségvetési politika eszközei és céljai?
17. A költségvetés stabilizáló működése?
18. A költségvetés bevételei?
19. Allokációs célok és reálizálási lehetőségük a költségvetésben?
20. Elosztási célok és reálizálási lehetőségük a költségvetésben?
21. Externáliák és a költségvetés?
22. Jövedelempolitika?
23. Struktúrapolitika?

24. Monetáris politika és stabilitás?

25. A monetáris politika piacokonform eszközei?

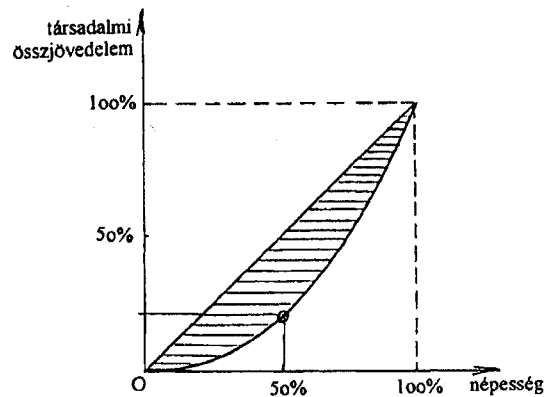
26. A monetáris politika adminisztratív eszközei?

27. A külgazdasági politika eszközei?

11. JÖVEDELEMEGYENLŐTLENSÉG ÉS SZOCIÁLPOLITIKA

11.1. A jövedelemeloszlás egyenlőtlenségei

A **jövedelem** és a **vagyon** különböző fogalmak, előbbi pénzáram, adott időszak (pl. egy év) alatt befolyt munkabér, osztalék, kamat, a vagyon pedig adott időpontban birtokolt valamennyi vagyontárgy (pénz- és reálvagyon) nettó állománya. Fontos jellemző a jövedelemeloszlás egyenlőtlensége a társadalom egyes csoportjai között. Erről az ún. **Lorenz-görbe** nyújt információt. A görbéről leolvasható, hogy a népesség adott százaléka a keletkező összjövedelemből mekkora hányaddal részesedik.

30. ábra

A teljesen egyenletes jövedelemeloszlást az átlós egyenes reprezentálja. Ilyenkor a népesség 10, 20, 30 stb. százaléka az összjövedelemből rendre 10, 20, 30 stb. százalékkal részesedik. Minél nagyobb a jövedelemeloszlás egyenlőtlensége (vagyis ha a népesség mind nagyobb része az összjövedelem egyre kisebb hányadához jut hozzá), annál jobban tér el a görbe az egyenestől. A bemutatott görbe alapján pl. látható, hogy a lakosság fele csupán az összjövedelem 20%-hoz jut hozzá, míg a másik fele az összjövedelem 80%-át élvezi, vagyis a társadalom egyik fele átlagosan négyszer kisebb jövedelmű, mint a másik fele. Az ábrán vonalkázással jelölt terület nagysága a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségét mutatja. Hasonló görbe rajzolható fel a vagyoneloszlás egyenlőtlenségének jellemzésére is.

11.2. Az „igazságos” jövedelemeloszlás

A költségvetési politika kapcsán szó volt már a jövedelemegyenlőtlenségek csökkentésének szükségességéről, a jövedelmek újraelosztásáról. Felmerül a kérdés, hogy miért van erre szükség?

A klasszikus liberális közgazdasági elmélet alapján a jövedelmek nagysága a gazdasági teljesítménytől függ, ami azt jelenti, hogy pl. két mezőgazdasági munkás jövedelme, munkabére azért különbözik, mert munkateljesítményük különböző. Ennek alapján a jövedelemkülönbség igazságos, illetve a két jövedelem közötti különbség „mesterséges” csökkentése igazságtalan. (Itt találkozunk konkrét formában a normatív közgazdaságtan fogalma kapcsán felmerült erkölcsi dimenzióval!)

A klasszikus közgazdászoknak a jövedelem és a gazdasági teljesítmény közötti szoros összefüggésre vonatkozó fenti tételét a gyakorlat nem igazolta, mint ahogy a felvilágosodás „Minden ember egyenlő!” szép jelszavát sem. Kezdjük az utóbbival:

Az emberek **személyes képességeinek különbözősége** (fizikai, szellemi, erkölcsi tulajdonságok) még teljesen azonos külső feltételek esetén is megmutatkozik. A személyes képességek egyenlőtlensége a gazdasági teljesítményre is kihat, pl. a gyengébb fizikumú, vagy akár egy mozgásában korlátozott munkás teljesítménye és így jövedelme is messze elmarad jó fizikumú társához képest, s mi több recesszió idején előbbi könnyen elveszíti állását, és jövedelme így megszűnván létében válik veszélyeztetetté.

Az is figyelmet érdemel, hogy a gazdasági teljesítménytől függő jövedelemkülönbség még akkor is fennállhat, ha a példánk szerinti gyengébb fizikumú munkás szorgalmasabb, jobban igyekszik, hogy fizikai hátrányát csökkentse.

A személyes képességeken túlmenően a külső feltételek is nagyon különbözőek lehetnek. Így a **vagyon helyzete**, vagy az **oktatásban és képzésben való részvétel lehetőségei** tekintetében szélsőséges különbségek állhatnak fenn, s ezek teljesen ki nem küszöbölhetők. Gondoljunk például a több gyermeket nevelő családokra, ahol az egy főre jutó jövedelem még két kereső esetén is sokkal alacsonyabb, mint gyermekteleneknél.

Gazdasági téren pedig éppen a **liberális piacgazdaság működése** növelte és éllezte ki végsőkéig az egyenlőtlenségeket: pl. a rossz adottságú talajokon gazdálkodó akkor is alulmarad a piaci versenyben, ha sokkal többet dolgozik, mint a jobb adottságú területeket megművelő versenytársa, s mi több esetleg kénytelen feladni gazdasági tevékenységét és egzisztenciálisan válik veszélyeztetetté.

Mindezek szélsőségesen differenciálhatják egy társadalom jövedelmi viszonyait, s a fenti egyenlőtlenségekre figyelemmel ismét fel kell tenni a kérdést, hogy a gazdasági teljesítmény alapján történő jövedelemelosztás igazságos-e vagy sem?

Az igazságos jövedelemelosztás problémája nyilvánvalóan túlmutat a szorosan vett közgazdaságtan körén, annak erkölcsi dimenziója is van. A „Minden ember egyenlő!” gondolata, csak az erkölcsi megfontolások figyelembevételével

nyerhet valós tartalmat: minden ember egyenlő, ha saját képességei és körülményei között, azokhoz mértén tőle telhetően teljesít, akár gazdasági értelemben is.

A társadalomban működő erkölcsi érzék, a természettörvényhez való igazodás mutatkozik meg akkor, amikor a társadalom összjövedelmének elosztása nem csupán a gazdasági teljesítmények szerint történik, hanem figyelembe veszik a személyes adottságok és gazdasági tevékenység külső feltételeit is. Minthogy azonban a személyes adottságok mellett a tényleges gazdasági teljesítményt a társadalom egyes tagjainak magatartása (akarása, szorgalma, lelkiismeretessége, kitartása, kockázatvállalása, kezdeményező készsége stb., illetve ezek hiánya) is nagyban meghatározza, ezért a gazdasági teljesítmény figyelembevétele a jövedelemelosztásnál erkölcsi megfontolás alapján sem mellőzhető. (A lusta és a szorgalmas munkás jövedelmének egyenlősége ugyancsak igazságtalan lenne.)

11.3. A szegénység meghatározása

A szegénység az emberiség egész történelmét végigkísérő jelenség. A szegénység nem csupán társadalmi probléma, ugyanis enyhítése a gazdaság számára is folyamatos feladatot jelent. A szegénység definiálása korántsem egyszerű, azonban az könnyen belátható, hogy a szegénység relatív fogalom, általában csak egy meghatározott társadalmon belül értelmezhető: a Svédországban szegénynek számító ember életkörülményei sok harmadik világhoz tartozó országban a jómóduakénak felelhetnek meg.

Egy országon belül a jövedelmek és a vagyonok eloszlása alapján lehet a szegénységet meghatározni. Általában a társadalom legalacsonyabb jövedelmű 10%-át tekintik szegénynek.

A szegénység meghatározására a létminimum számítás is alkalmazható. Ilyenkor nem a társadalom egészéhez, hanem az adott országban az emberhez méltó életminőség minimumához viszonyítják a szegénységet. Ennek megfelelően pl. Magyarországon a létminimum fogalmába beletartozik bizonyos kulturális igények kielégíthetősége (színházjegy, napilap stb.) is

11.4. A szociálpolitika

A jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek nyomán kialakuló és egyre növekvő életszínvonalbeli különbségek a gazdaság működését is veszélyeztető társadalmi és politikai feszültségeket okoznak. A piacgazdaság önmagában nem képes megoldani például a gyermekeket nevelő családok, vagy a csökkent (megváltozott) testi-szellemi teljesítményű emberek életszínvonalbeli hátrányát. E feszültségek mérséklésére és kiküszöbölésére, az „igazságosabb” jövedelemelosztás megvalósítására szolgál a társadalmi szolidaritást intézményesítő állami szociálpolitika. A szociálpolitika a piaci mechanizmus működése során keletkezett

jövedelmek egy részét elvonja és azokat a hátrányos helyzetű rétegeknek juttatja, hogy ezek életkörülményeit javítsa. Ílymódon a szociálpolitika beavatkozást jelent a gazdaság működésébe, sőt az ún. „jóléti állam” térhódításával ez a beavatkozás egyre nagyobb méreteket ölt. Nem csodálható tehát, hogy a szociálpolitika elterjedt gyakorlatával szemben egyre több kritika fogalmazódik meg. A kritika érvei:

- A jövedelemátcsoportosítás éppen a gazdaságban leghatékonyabb szereplőket sújtja a legjobban, ezért ezek motiváltsága a gazdasági aktivitásra csökken – noha a gazdasági növekedésre gyakorolt hatásuk a legnagyobb lehetne.
- A szociális kiadások növekedése az államadósság megengedhetetlen emelkedésével jár.
- A szociális ellátórendszerek hatékonysága nem megfelelő, költségeik magasak, a támogatások nem a leginkább rászorultakhoz jutnak. A szociálpolitika kedvezményezettjeinek gazdasági aktivitása gyakran csökken (visszaélések!).

A szociálpolitika mellett és ellen felsorakoztatott érvek a szolidaritás és a hatékonyság elve között fennálló feszültségre utalnak. A szociálpolitika a szolidaritás elvére, a piacgazdaság pedig a hatékonyság elvére épül. A két elv – gyakorlati példák alapján bizonyítottan lehetséges – harmonizálása jelenti az újabban világszerte fellobbant viták megoldását.

Ellenőrző kérdések és feladatok

A 11. fejezetben olvasottak alapján saját szavaival válaszoljon, illetve adjon meghatározást az alábbiakra (célszerűen – legalább a kulcsszavakkal – írásban), majd hasonlítsa azt össze a fejezetben leírtakkal. Az eltéréseket vegye szemügyre és elemezze azokat! Mit nem értett meg?

1. Jövedelem és vagyon?
2. Lorenz görbe?
3. Jövedelmi különbségek okai?
4. „Igazságos” jövedelemeloszlás?
5. Indokolja meg a teljesítmény szerinti jövedelemeloszlás létjogosultságát?
6. Szegénység?
7. Szociálpolitika?
8. Ellenérvek a szociálpolitikával szemben?
9. Szolidaritás? Hatékonyság?

12. MODERN GAZDASÁGI RENDSZEREK

A) TÁRSADALMI RENDSZEREK ÉS GAZDASÁGI RENDSZEREK

A gazdasági szereplők egymás közötti kapcsolatait és magatartását jelentősen befolyásolja az a társadalmi környezet és berendezkedés amelyben tevékenykednek, ezért a gazdasági rendszer és a társadalmi rendszer szorosan összefüggenek, a tapasztalat szerint kölcsönhatásban vannak. A társadalmi rendszer által meghatározott jogi és politikai környezethez meghatározott gazdasági berendezkedés illeszkedik. Noha a gazdaságszervezés három alapvető kérdését – mit termeljenek? – hogyan termeljenek? – kinek termeljenek? – minden társadalomban meg kell válaszolni, azonban az adott válaszok a különböző társadalmi rendszerekben különbözőek lesznek. Az adott válaszok pedig meghatározzák a gazdasági rendszert. Ebből következik, hogy a gazdasági rendszerek tanulmányozása előtt foglalkoznunk kell a különböző társadalmi rendszerekkel, főleg a három alapkérdésre általuk adott válasz szempontjából.

12.1. Individualista társadalmi rendszer és liberális piacgazdaság

A modern árútermelő gazdaság kibontakozása a polgárság szellemi, politikai és gazdasági térnyeréséhez kapcsolódik. A francia forradalom három jelszava – szabadság, egyenlőség, testvériség! – közül a gazdasági rendszer szempontjából a szabadság gyakorolta a legnagyobb hatást. Nem véletlen, hogy a modern közgazdaságtan alapvetésének tekinthető mű, Adam Smith *A nemzetek gazdagsága* című könyve, amely 1776-ban jelent meg a gazdasági szabadság gondolatára épül. A kor szemléletében a társadalom meghatározó elemi építőeleme az egyén (individuum=oszthatatlan). Ehhez az akkoriban nagy fejlődésnek indult természettudományból kölcsönzött analitikus gondolkodásmóddhoz társult az az antropológiai feltevés, hogy minden ember jónak születik (Rousseau), képes az erkölcsileg helyes, a jó felismerésére (racionalizmus!), követésére és megvalósítására, ha ebben a fennálló társadalmi kötöttségek nem akadályozzák. Következésképpen az egyént meg kell szabadítani e kötöttségektől, hogy szabadon követhesse természeténél fogva jóra irányuló indítékait.

Az egyéni szabadság mindennél nagyobb fontosságát hangsúlyozó gondolat a kor gazdaságfilozófiáját is meghatározta. Az egyén korlátlan önkibontakoztatása, mai szóval önmegvalósítása gazdasági téren az egyéni érdek érvényesítését jelenti. Ez azon a feltételezésen alapszik, hogy az egyén képes gazdasági területen is érdekeit maradéktalanul felismerni és magatartásában következetesen érvényesíteni, továbbá, hogy **a gazdaság szereplőinek, a fogyasztóknak és vállalkozóknak racionális viselkedése biztosítja, hogy az egyéni érdekek érvényesítése összességében a társadalom egészének a jólétét eredményezi.** Az állam nem lehet szereplője a gazdaságnak (mert ezzel korlátozná az egyén gazdasági szabadságát), feladata csupán a gazdaság zavartalan működéséhez szükséges feltéte-

lek biztosítása (pl. jogi szabályozás) lehet. Az egyéni szabadság eszméjére, az individualizmusra alapozott társadalmi rendszernek megfelelő gazdasági rendszer a liberális piacgazdaság, amely az egyén korlátozásoktól mentes gazdasági érdekérvényesítésén alapszik.

12.2. Kollektivista társadalmi rendszer és tervutasításos gazdaság

A liberális elvek gyakorlati érvényesülése során azonban kitűnt, hogy a földi paradicsom megvalósulása helyett mérhetetlen társadalmi egyenlőtlenséget és robbanással fenyegető feszültséget hozott magával a liberális piacgazdaság. (Gondoljunk pl. Victor Hugo Nyomorultak, vagy Dickens Twist Oliver című regényére, vagy a liberális piacgazdaság nyomorultjait bemutató képzőművészeti alkotásokra, Munkácsy képeire, vagy Meunier szobraira.)

Nincs mit csodálkozni azon, hogy az individualizmusnak az ember tökéletességét feltételező teóriája ellenében új eszme indult hódító útra. A társadalmi egyenlőtlenségek, a munkástömegek fokozódó elnyomórítása és a gazdagok, a tőketulajdonosok kérlelhetetlen kapzsisága nem csupán az individualizmus alapjául szolgáló emberképet – minden ember jónak születik – kérdőjelezte meg, hanem mintegy annak ellenkezőjének megfogalmazására sarkallt: az egyén szabadsága az emberben lakozó gonoszság eluralkodását teszi lehetővé, és „válik ember embernek farkasává”.

Az új eszme az egyenlőség volt. Feltételezte, hogy minden ember egyenlő képességekkel születik, és ha az eltérő gazdasági helyzetből származó egyenlőtlenségeket kiküszöbölik, továbbá ha az egyéni érdekek érvényesítését – az embernek ember által történő kizsákmányolását – megszüntetik, akkor lehetővé válik minden ember, az egész közösség, a társadalom általános jólétének megvalósítása. Mindennek feltétele a közösségi érdek érvényesítése az egyéni érdek érvényesítésével szemben. Gazdasági téren a liberális piacgazdaság helyett a kollektivista tervutasításos gazdaság jelentette az elmélet gyakorlati megvalósítását. Az állami tervekben fogalmazódtak meg a közösségi célok, amelyek az egész társadalom jólétét voltak hivatva biztosítani, a gazdaságban megtermelt javaknak a társadalom tagjai között történő egyenlő elosztásával. A gazdaság legfontosabb szereplője az állam, s a közérdek elsődlegességét nem veszélyeztethetik az egyéni érdekek.

12.3. Duális társadalmi rendszer és vegyes gazdaság

Sem az **individualista**, sem pedig a **kollektivista** társadalmi rendszer nem valósult meg úgy, ahogy azt teoretikusai elgondolták, nem utolsósorban azért, mert e rendszerek alapját képező **elméletek emberképe** – az ember természeténél fogva jó, és maradéktalanul képes felismerni valódi érdekeit, illetve minden ember egyenlő – a társadalom- és gazdaságszervezés szűken értelmezett, pozitivistá értelmében **nem bizonyult reálisnak.**

A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy ha az egyes ember valóban felismerné is érdekeit, nem jár el mindig annak megfelelően, mert pl. lusta, illetve – mint láttuk az előző fejezetben – az egyes emberek gazdasági teljesítőképessége korántsem egyenlő. Ugyanígy nem valósulhatott meg sem a tiszta liberális piacgazdaság, sem pedig a tiszta tervutasításos gazdaság. Mindkét esetben csupán társadalmi, illetve gazdasági kísérletről beszélhetünk.

A mai, életképesnek bizonyult társadalmi és gazdasági rendszerek, a duális társadalmi rendszer és a vegyesgazdaság a gyakorlati tapasztalatokból kiindulva arra törekszenek, hogy a két szélsőséges felfogásra alapozott, ideológikus társadalmi kísérlet során elért előnyöket hasznosítsák, a hátrányokat pedig kiküszöböljék, illetve egyensúlyt teremtsenek az egyes ember személyi méltósága, az ebből következő szabadsága és a közösség, a társadalom, a másik ember iránti felelőssége között (perszonalizmus szemben az individualizmussal és kollektivizmussal). A korábbi nagyratörő, s a valóság tényeit könnyedén elhanyagoló – világmegváltó – elméletek helyett ezek a rendszerek reális emberképre és a gyakorlati tapasztalatra alapoznak, pragmatikusak.

B) A GAZDASÁGI RENDSZEREK ELVI ALAPJAI

Ahhoz, hogy a mai vegyes gazdasági rendszer működését és belső összefüggéseit megértsük, hasznos, hogy megismerjük a klasszikus liberális piacgazdaság és a tervutasításos gazdaság jellemzőit.

12.4. Liberális piacgazdaság

A liberális piacgazdaság feltétele, hogy a gazdaság működésébe semmiféle külső erő ne avatkozzék be, a gazdaságot a gazdasági szereplők – a fogyasztók és termelők – cselekedeteinek eredőjeként kialakuló rendező erő szabályozza. Ennek megfelelően a gazdaság-szervezés három alapkérdését a gazdaság alapintézménye, a piac válaszolja meg, nem pedig ezzel foglalkozó szervező és szabályozó szervezetek, önkényesen rögzített elvek alapján.

A gazdaság szabályozója maga a piac, ahol a vevők és eladók találkoznak, és ahol kialakulnak az árak. Az árak, mint a legfontosabb információk alapján hozzák meg a termelők és a fogyasztók döntéseiket, az árak határozzák meg a piaci szereplők magatartását. A piaci mechanizmus összehangolja a keresletet és a kínálatot, ami összességében garantálja, hogy:

- *Azt termeljenek* amire kereslet van, amit és amennyit a fogyasztók igényelnek, figyelembe véve, hogy mennyit hajlandók a javakért fizetni. Mivel a termelő nyereségének maximalizálására törekszik, ezért olyan termékeket gyárt, amit a vevők keresnek, s nem fog eladhatatlan termékeket gyártani.
- *Úgy termeljenek*, hogy a piaci ár adottságát figyelembe véve a termelők a lehető legnagyobb nyereséget ériék el, vagyis a lehető legkisebb költséggel termeljenek.

– *Annak termeljenek*, aki jövedelme alapján fizetőképes kereslettel jelenik meg a piacon. A jövedelem lehet munkabér, földbér, kamat és vállalkozásból származó nyereség. Az egyes jövedelmek nagysága attól függ, hogy ki mennyi termelési tényezőt birtokol, és azt mennyiért tudja értékesíteni. A klasszikus piacgazdaságban tehát ki-ki jövedelme arányában részesedik a megtermelt javakból, vagyis az elosztás csakis gazdasági teljesítmény alapján történik.

A klasszikus piacgazdaság működési feltételei közé az alábbi társadalmi, politikai jogi és gazdasági feltételek tartoznak.

- a termelési tényezők magántulajdona,
- a vállalkozás szabadsága,
- a foglalkozásválasztás szabadsága,
- a munkaerő mozgási szabadsága,
- a fogyasztói szabadság,
- tökéletes verseny,
- szabad piacrajutás,
- szabad külkereskedelem,
- szilárd jogi keretek,
- az állam nem avatkozik be a gazdaság működésébe.

Ezeknek a feltételeknek az együttes és maradéktalan fennállása soha és sehol nem biztosítható, ezért a klasszikus piacgazdaság csak elméletileg létezett, létezik.

12.5. Tervutasításos gazdaság

A tervutasításos gazdaság alapja az állami tervezés, amely aktuálisnak tartott társadalmi célokat fogalmaz meg és ezek megvalósítását szolgálja. A gazdaság-szervezés három fő kérdésének mindegyikét lényegében a **tervtörvény** határozza meg, amely részletes és kötelező jelleggel végrehajtandó utasításokat tartalmaz a gazdaság egészére vonatkozóan.

A központi tervek írják elő, hogy *mit, miből mennyit kell termelni*, sőt arról is a terv rendelkezik, hogy melyik terméket hol kell előállítani.

A *hogyan* kérdésre ugyancsak az állami terv ad választ a termelési eljárások előírásával, továbbá a beruházási tervek meghatározásával és a megvalósításukhoz szükséges feltételek biztosításával.

Mindennek lehetőségét az biztosítja, hogy a tervek végrehajtását végző vállalatok állami tulajdonban vannak.

Az *elosztásról* ugyancsak a központi tervben döntenek, amikor meghatározzák a fogyasztás nagyságát és az elosztás elveit: milyen arány valószínű meg először is a fogyasztás - beruházás viszonyában, másodsorban az egyes társadalmi csoportok fogyasztásában (preferálandó és diszpreferálandó csoportok).

Mindebből következik, hogy a rendszer működtetéséhez lényegében nincs szükség sem piacra sem pedig pénzre, ugyanis a termelési tényezők felhasználásáról a terv intézkedik, a fogyasztási cikket pedig a munkát végző lakosság egésze, a „dolgozók” a tervben megszabott arányban kapják.

A tervutasításos gazdaság működési feltételei éppen ellentétesek a piacgazdaság feltételeivel:

- a termelési tényezők állami tulajdona,
- az állami tervutasítás szabályozza a
 - = a munkaerő elosztását,
 - = a foglalkozás megválasztását,
 - = a fogyasztást,
 - = a termelési tényezők elosztását,
- az állam teljes politikai, jogi és gazdasági hatalma.

A mindenre kiterjedő, totális állami szerep egyetlen gazdaságban sem valósult meg teljes egészében (többek között ezért maradt meg a pénz használata és a piac korlátozott körű működése), ezért a tiszta tervutasításos gazdaság is csak teoretikusan létezett, létezik.

C) GAZDASÁGI RENDSZEREK MŰKÖDÉSE

Noha a klasszikus liberális gazdaság és a tervutasításos gazdaság egyike sem valósult meg tisztán, mégis mindkét gazdasági rendszer működéséről van gyakorlati tapasztalat, s a kétféle gazdasági rendszer működése során jól megkülönböztethető jellemzők ismerhetők fel.

12.6. A piacgazdaság működése

A piacgazdaság gyakorlati működése során általánosan elfogadottá vált az állami beavatkozás, noha a klasszikus piacgazdaság teoretikusai ezt határozottan elutasították. Az *állami beavatkozást*

- a hatékonyság,
 - az igazságos elosztás és a
 - stabilitás követelményeinek
- értékesítése tette szükségessé.

Különösen az 1929–33 között dúló és az egész világot megrázó gazdasági válság nyomán bebizonyosodott ugyanis, hogy állami beavatkozás nélkül ezeket a követelményeket a klasszikus elvek szerint működő piacgazdaság nem képes teljesíteni.

A modern piacgazdaságban az alábbi körülményekre való tekintettel válik szükségessé az állami beavatkozás.

A **hatékonyság** hiánya a verseny tökéletlenségéből adódik. Állami beavatkozás nélkül ugyanis elkerülhetetlen, hogy a szabad verseny körülményei között egyes

vállalatok képessé váljanak a piac olyan mértékű ellenőrzésére és befolyásolására (l. a monopólium kialakulásáról tanultakat!), ami éppen a szabad verseny érvényesülését hiúsítja meg. Az állam tehát éppen a verseny szabadságának biztosítása érdekében avatkozik be a piac működésébe, pl. monopóliumellenes intézkedésekkel. A verseny hiánya elkényelmesíti a termelőt: ugyanis profitját ár-emeléssel növelheti, s ezért nem törekszik költségeinek csökkentésére. Így a termelés hatékonysága elmarad attól, amit a verseny kikényszerítene.

A gazdasági verseny sok esetben olyan *káros hatásokkal jár*, melyeket a piac működése nem, vagy nem kellően képes kiküszöbölni (pl. környezetrombolás), ezért ilyenkor állami intézkedések szükségesek.

Vannak olyan *gazdasági tevékenységek*, amelyek noha fontosak a társadalom számára, a nyereségorientált *vállalkozások nem hajlandók ezeket vállalni*, (pl. egyes infrastrukturális beruházások, általában a lassan megtérülő beruházások), *vagy a társadalom érdekében azokat nem szabad magánvállalkozásba adni* (pl. közüzemi szolgáltatások), ezért ezek végzése az államra marad.

Az **igazságos elosztás** politikai és etikai jellegű elveit állami beavatkozás nélkül, a csupán gazdasági elvek alapján működő piacgazdaság önmagában nem képes érvényesíteni, ezért szükség van a jövedelmek egy részének állami újraelosztására. (L. a 11.2. pontban említett, vonatkozó példát!)

Az állam **stabilizáló funkciója** a piacgazdaság gyakorlati működése során kiküszöbölhetetlen ingadozások (túltermelés, pangás), a ciklikusság, illetve a ciklikusság káros következményeinek (pl. munkanélküliség) tompítása és lehetőség szerinti elhárítása érdekében van szükség. (L. a 10.1 pont vonatkozó megállapításait!)

Az állam hármaskörű funkcióját ma már minden piacgazdaságban elismerik. Vita csupán a beavatkozás módszereiről és mértékéről folyik.

A mai piacgazdaság általános *előnyei*:

- a viszonylag stabil egyensúly, a hatékonyság és a javak igazságos elosztását meghatározó elvek érvényesülésében,
- magas gazdasági növekedés és életszínvonal,
- személyi és gazdasági szabadság,
- a verseny szabadságának intézményes garanciái,
- a ciklikusságból származó negatív hatások tompítva jelentkeznek.

A ma működő piacgazdaságnak előnyei mellett *hátrányai* is vannak a klasszikus piacgazdasághoz, illetve a tervutasításos gazdasághoz viszonyítva:

- rövidtávon az elméletileg lehetségesnél kisebb gazdasági hatékonyság és növekedés,
- jelentős munkanélküliség,
- viszonylag nagy jövedelmi és vagyoni különbségek.

12.7. A tervutasításos gazdaság működése

A tervutasításos gazdaság működése során három vonatkozásban mutatkoztak megoldhatatlan problémák:

A *központi tervezés* nem képes megbirkózni azzal a feladattal, hogy a lakosság szükségleteivel összhangban lévő termelést biztosítson, a tervezés rugalmatlan, nem képes időben, kellő gyorsasággal követni a szükségletek változását. Ennek oka részben az egyéni érdekeltség hiánya a tervkészítés folyamatában, főként pedig azonban az, hogy hiányoznak a szükségletekhez igazodó tervezéshez szükséges információk. Ebből adódik a ki nem elégített szükségletekre utaló krónikus hiány, illetve az eladhatatlan készletek felhalmozódása. Nem véletlen, hogy a tervutasításos gazdaság adott indíttatást egy a hiányról szóló, nagysikerű közgazdaságtani könyv megírására.

Az *állami tulajdon* nem teszi lehetővé a tulajdonosi érdekeltség érvényesülését, ami pedig a gazdaság meghatározó hajtóerejének bizonyult. Ezzel függ össze a munkavállalói érdek torzulása, az egyéni és társadalmi érdek szembekerülése, az érdekek harmonizálhatóságának megghiúsulása. Különösen kedvezőtlen hatású az állami tulajdonos szerepében megjelenő bürokrácia érdekeinek ütközése a tervekben meghatározott célokkal. (Pl. a mennyiségi előírások teljesítése a minőségi mutatók és a műszaki fejlesztés elhanyagolásával, az ésszerűen vállalható kockázatok rendszeres kerülése, stb.) Az állami tulajdonnal összefüggő problémákra utal az a tény, hogy egyetlen tervutasításos gazdaságban sem vált kizárólagossá az állami tulajdon, s éppen a legérzékenyebb, illetve a legnehezebben tervezhető területeken (pl. bizonyos mezőgazdasági tevékenységek, szolgáltatások stb.) az egyéni érdekeltség kedvező hatása érvényesülhetett.

Az *elosztásban* érvényesítendő egyenlősítés a fogyasztási javak vonatkozásában gyakran éppen ellentétes eredményekre vezetett, különösen a központi tervezés fogyatékoságaiból adódó állandósult hiányt figyelembe véve: az előnyös helyzetben lévő csoportok (pl. párt-, állami- és gazdasági bürokrácia) javára rendszeressé vált az elosztási elvek megsértése. A gazdaság alacsony hatékonysága nem tette lehetővé az életszínvonal elvárt mértékű emelkedését, emiatt állandósult a lakosság elégedetlensége, ami társadalmi robbanás lehetőségét is előrevetítette. Gyakran okoztak feszültséget a fogyasztás és felhalmozás kívánatos arányától való eltérés, és az ideológiai alapokon végrehajtott fejlesztések (pl. nehézipar).

A fenti problémák mellett megmutatkoztak a *tervutasításos gazdaság egyéb olyan hátrányai* is, amelyek nem csupán a tervezés, az állami tulajdon és az elosztás imént tárgyalt ellentmondásaival függenek össze, hanem tágabb társadalmi és politikai következményeket is hordoznak. Ilyenek:

- a gazdasági verseny hiányából adódó alacsony gazdasági hatékonyság,
- „burkolt” munkanélküliség,

- „burkolt” infláció,
- társadalmilag intézményesített korrupció a javak elosztásában,
- a gazdasági potenciáltól messze elmaradó szükségletkielégítés és életszínvonal,
- a szociális intézményrendszer zavarai,
- a személyi szabadság korlátozása a fogyasztói és gazdasági szabadság korlátozásából, illetve hiányából adódóan.

A tervutasításos gazdaság e súlyos és elmélyülő problémák ellenére több *kedvező sajátosságot* mutatott fel. Ezek:

- teljes foglalkoztatottság,
- stabil árszínvonal,
- viszonylag kis jövedelmi és vagyoni különbségek,
- viszonylag stabil gazdasági növekedés

Előnyeit és hátrányait összevetve azonban a gyakorlatban megvalósult tervutasításos gazdaság nyilvánvalóan zsákutcának bizonyult.

12.8. A szociális piacgazdaság

A második világháborút követően a háború sújtotta Európában – mindenekelőtt Németország nyugati felében – sürgető feladatot jelentett az általános elszegényedés következményeinek felszámolása, a mielőbbi morális és gazdasági talpraállás. E társadalmi méretű program megvalósulását nem lehetett csupán spontán kezdeményezésekre alapozni, de nem lehetett lemondani az egyéni kezdeményezésben és érdekérvényesítésben megnyilvánuló hajtóerőről sem. Ezek a körülmények – párosulva több európai ország hagyományaival – a pl. az angolszász országokban működő vegyes piacgazdaságtól eltérő gazdasági rendszert eredményeztek, amelyet szociális piacgazdaságnak nevezünk.

A szociális piacgazdaság lényegénél fogva piacgazdaság, tehát a piacgazdaság alapvető értékei és jellemzői továbbra is érvényesülnek, azonban érvényesülésük bizonyos alapvető közösségi érdekeknek megfelelően – de meglehetősen szigorú feltételekkel – korlátozható. **A szociális piacgazdaságban a piacgazdaság ismérvei a társadalmi szolidaritással ötvöződnek.**

A szociális piacgazdaság céljai:

- a szociális biztonság
- az általános (tehát nem csupán az átlagos!) jólét biztosítása, növelése,
- a piacgazdaság negatív hatásainak (munkanélküliség, recesszió, infláció) csillapítása. (Figyeljünk itt fel a fenti megfogalmazásban tükröződő realizmusra, amely a liberális és szocialista idealizmustól eltérően nem a problémák egy-csapásra történő kiküszöbölését ígéri, hanem pl. a közgazdaságtan valós eszköz-tárának lehetőségeit alapul véve azok *lehetőség szerinti mérséklését* vállalja!)

E célok elérése érdekében indokolt lehet a piacgazdaság szabad működésének korlátozása pl.:

- a vállalkozás és fogyasztás korlátozása, de csak korlátok között (drogok!),
- a magántulajdon meghatározó jelentősége mellett, de csak korlátozott körben állami tulajdon,
- a nyereségre való törekvés jogosságának elismerése mellett annak korlátozása, de csak jól körülhatárolt esetekben (pl. minimálbérek előírása, vagy elbocsátások, üzembezárások – akár állami beavatkozás útján történő – elkerülése),
- a verseny szabadságának biztosítása mellett, de csak ennek érdekében szükség lehet állami (pl. monopóliumellenes) beavatkozásra,
- a kereslet-kínálat által meghatározott árak érvényesülését az állam korlátozhatja, de csak ha ezt szociálpolitikai szempontok, vagy a termelők védelme feltétlenül indokolják.

A fentiekből látható, hogy a szociális piacgazdaságban fennállnak a piacgazdaság feltételei, azonban a társadalmi szolidaritás érdekében ezek érvényesülése bizonyos mértékig korlátozható. Tehát a szociális piacgazdaság nem a tervutasításos gazdaság és a piacgazdaság elemeinek vegyítését jelenti. Figyeljük meg ugyanis, hogy a szociális piacgazdaság ismérvei megegyeznek a piacgazdaság ismérveivel, viszont a tervutasításos gazdaság ismérvei nem jelennek meg. Figyeljük meg azt is, hogy a fenti korlátozások felsorolásában milyen gyakran szerepel a „csak” szó! A szociális piacgazdaságban a társadalmi szolidaritás érvényesülését az állam piacgazdasági szerepvállalása segíti.

A szociális piacgazdaság *előnyei*:

- az egyéni kezdeményezőkézség szabad kibontakozása,
- a gazdaság hatékonysága,
- az általános életszínvonal magas, mert a legszegényebb rétegek számára is biztosítottak a szerény életfeltételek,
- jó szociális intézményrendszer
- jól működő intézményi keretek a szociális partnerek – munkaadók és munkavállalók – konfliktusainak kezelésére.

Mindezen előnyökért bizonyos *hátrányokat* is el kell viselni:

- a gazdasági növekedés alacsonyabb az egyébként lehetségesnél,
- a hatékonyság követelményének csorbulása a tökéletes verseny korlátozása miatt.
- tartósan fennálló, bár kezelhető munkanélküliség és infláció.

A szociális piacgazdaság megvalósítására törekszenek a volt szocialista országokban tevékenykedő legjelentősebb politikai erők is.

Itt érdemes rávilágítani a szociális piacgazdaság és az úgynevezett „jóléti állam” közötti különbségére. Ez utóbbi az állampolgárok részére egyre több – alanyi jo-

gon járó – szolgáltatás nyújtását tűzte ki célul, mérhetetlenül túlterhelve a gazdaságot és a gazdaság szereplőit pl. adók formájában (erre elrettentő példa volt hosszú ideig Svédország). Ezzel szemben a szociális piacgazdaság a gazdaság szereplőinek egyéni gazdasági teljesítményére, felelősségére építve azt vállalja, hogy a piaci versenyben önhibáján kívül hátrányt szenvedők (pl. a rossz termelési feltételek között gazdálkodó mezőgazdasági termelők, munkanélküliek, fogyatékkal élők stb.) számára is biztosítja az emberi méltóságuknak megfelelő életszínvonalat. Ezzel a gazdasági teljesítményt ösztönözve teremti meg a szociális biztonság gazdasági alapjait. Manapság a „jóléti állam” válsága éppen ezzel függ össze, hogy a gazdasági teljesítménytől függetlenül biztosít kiterjedt jólétet anélkül, hogy az ehhez szükséges gazdasági alapok megteremtését kikényszerítené. Összefoglalva: míg a szociális piacgazdaság egyensúlyt teremt a gazdaság szereplőinek személyes felelősségvállalása, a társadalmi szolidaritás, és az állam gazdasági szerepvállalása között, addig a „jóléti állam” átválalja a gazdasági szereplők személyes felelősségét, és ezzel a társadalmi szolidaritást annak gazdasági alapjától fosztja meg.

Ellenőrző kérdések és feladatok

A 12. fejezetben olvasottak alapján saját szavaival válaszoljon, illetve adjon meghatározást az alábbiakra (célszerűen – legalább a kulcsszavakkal – írásban), majd hasonlítsa azt össze a fejezetben leírtakkal. Az eltéréseket vegye szemügyre és elemezze azokat! Mit nem értett meg?

1. A társadalmi rendszer és a gazdasági rendszer összefüggése?
2. Az individualista emberkép és a liberális piacgazdaság alap gondolata?
3. Az individualista elméletre adott kollektivisták válasza és annak alapja?
4. A duális társadalmi rendszer és a vegyes gazdaság elméletének realizmusa?
5. A liberális piacgazdaság válasza a gazdaságszervezés kérdéseire?
6. A liberális piacgazdaság működési feltételei?
7. A tervutasításos gazdaság válasza a gazdaságszervezés kérdéseire?
8. A tervutasításos gazdaság működési feltételei?
9. A működő piacgazdaság és az állam funkciói?
10. A működő piacgazdaság előnyei és hátrányai?
11. A tervutasításos gazdaság működési problémái?
12. Az elosztás problémái a liberális és a tervutasításos gazdaság összehasonlításában?
13. A tervutasításos gazdaság előnyei?
14. A tervutasításos gazdaság társadalmi-politikai feszültségeket okozó hátrányai?
15. A szociális piacgazdaság kialakulásának körülményei?
16. A szociális piacgazdaság lényege?
17. A szociális piacgazdaság céljai?
18. A piacgazdaság ismérvei a szociális piacgazdaságban?
19. A szociális piacgazdaság előnyei és hátrányai?

III. A KÖZGAZDASÁGI GONDOLKODÁS KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE

BEVEZETÉS

A gazdasággal kapcsolatos gondolkodás végigkíséri az emberiség történetét. Az ókortól kezdve számos gondolkodó foglalkozott közgazdasági problémákkal, de kimondottan ilyen természetű munkákat nem írtak. A közgazdasági gondolatok elsősorban filozófiai (Arisztotelész: Nikomakhoszi etika), vagy erkölcsi (Aquinoi Szent Tamás: Summa theologiae) kérdésként vetődtek fel. Ilyen volt például az igazságos ár kérdése (iustum pretium), vagy, hogy jogosult-e a kamat szedése (a fogyasztási hitel volt a jellemző, így a kamatfizetés alapja nem teremtődött meg).

A közgazdaságtannak, mint önálló diszciplína kialakulásának a kezdete a 16. századra datálódik. A naturálgazdaság visszaszorulásával, a növekvő piaci hányad következtében árukapcsolatok sokasága kapcsolta össze az árutermelőket. A közgazdaságtan mai művelői a merkantilistákat tartják a tudomány előhírnökeinek. Képviselői politikusok, illetve a királyi udvarok gazdasági tanácsadói közül kerültek ki. Az első átfogó elméleti alapvetést Adam Smith adta a „Nemzetek gazdagsága” című, méltán híres könyvében, mely őt tudománya első nagy alakjává emelte. Smith, zárt rendszerével kiindulási alapul szolgált a későbbi gondolkodók számára, s az egymás után megjelenő meghatározó ökonómiai művek jelzik az új tudományág születését és kikristályosodását.

Mivel az elmélet fejlődése szorosan összefügg az egyes időszakok, és országok gazdasági viszonyaival; azokat tükrözi vissza, illetve arra reflektál, a szerzők fontosnak tartották, hogy a gazdasági környezet változását és az elmélet fejlődését dinamikus egészként bemutatva lehetővé tegyék az anyag könnyebb megértését és elsajátítását.

13. A GAZDASÁGELMÉLET FEJLŐDÉSE A XX. SZÁZADIG

13.1. A merkantilizmus

„A gazdagság és kincs növelésének
általános eszköze a külkereskedelemben rejlik,
ahol mindig szem előtt kell tartani ezt a szabályt:
az idegeneknek többet eladni évente, mint
amennyit az övéikből évente elfogyasztunk.”
(Thomas Mun)

A 16. század jelentős változása, hogy a nagy földrajzi felfedezések nyomán rengeteg nemesfém került Európába, ami rendkívüli módon megnövelte a pénzkínálatot. A hagyományos európai pénzkészlet hatszorosára emelkedett. A felfedezések folytán feltárult a világpiac, megnőtt az interkontinentális kereskedelem jelentősége. Az országhatárok kibővülése mellett az abszolút monarchiák megerősödésével rövidebb pórázra kerültek a nemzetgazdaságok. A változások következtében megnőtt a pénz szerepe a gazdasági életben, nőtt a kereskedelem, a piaci hányad jelentősége.

Az első közgazdasági magyarázatok a pénz megnövekedett szerepének megfelelően, a pénz forgásához kapcsolódtak, s döntően a külkereskedelmet ölelték fel. A korszak közgazdasági gondolkodóira az utókor a merkantilista (mercator = kereskedő) jelzőt ragasztotta, jóllehet a merkantilisták javarészt gazdaságpolitikusok voltak. A merkantilizmus tehát nem elméleti közgazdasági irány, hanem merő élet, gyakorlat. Összességében egy javarészt jogászokból és kereskedőkből álló csoportról van szó, amelyek egymástól függetlenül látták el tanácsokkal országuk vezetőit és királyait.

Figyelmük középpontjában az ország gazdagodásának a kérdése állt. Véleményük szerint az ország akkor gazdagodik, ha nő az országban a nemesfém mennyisége. Ez ha az ország nem rendelkezik nemesfémbányákkal, akkor a külkereskedelmi mérleg aktív egyenlegén keresztül érhető el. A külkereskedelmi mérleg pedig akkor lesz pozitív, ha az ország fejlett iparral rendelkezik. Tehát, hogy az országot alapvetően az iparcikkek kivitele gazdagítja.

Thomas Mun (1571–1641)

Thomas Mun a merkantilista gazdasági gondolkodás első nagy alakja. Londoni kereskedősaládból származott, s jelentős vagyonra tett szert a gyarmati kereskedelemről. Később a Kelet-indiai Társaság igazgatója lett.

Művei:

- *Értekezés az Angliából Kelet-Indiába irányuló kereskedelemről* (A Discourse of Trade from England into the East Indies), (1621).
- *Anglia kincse, amely a külkereskedelemből fakad* (England's Treasure by Foreign Trade, or the Ballance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure), (1664-ben, halála után jelent meg).

Mun azt feltételezte, hogy egy adott ország gazdagsága alapvetően a külkereskedelmétől függ, nem a termeléstől. Az Angliában felhalmozott pénz akár külső, akár belső befektetésre kerül, mindenképpen hasznot hozhat. A tőkekivitel természetes befektetési forma, hisz a pénz végül visszaáramlik az anyaországba. Ő már olyan absztrakt közgazdasági kategóriákban gondolkodik, mint profit, kamat, tőke, áru, pénz. Ezeket a kereskedelem függelékeinek tekinti. Háromfajta nyereséget különböztet meg egy gazdaságban: (1) az állam nyeresége, (2) a köz nyeresége, és (3) a kereskedők nyeresége.

Mun a következő gazdaságpolitikai javaslatokat fogalmazza meg Anglia számára:

- A mezőgazdaság a műveletlen földterületeket vonja termelés alá, s a megnövekedett terménymennyiséget külföldön adják el.
- Az importot csökkenteni kell.
- Az országnak olyan tevékenységekre kell specializálódni amelyekkel mások nem rendelkeznek.
- Külföldi árulerakatokat kell kialakítani.
- Az államhatalomnak be kell avatkoznia a gazdasági életbe. Legfőbb eszköz erre a vám (alacsony vám export, magas vám import esetén).
- Humán erőforrás kiemelkedő szerepe: jövedelmező mesterségeket kell oktatni az embereknek.

A Mun-i gondolatkör különböző európai gazdaságpolitikai leképeződései:

Francia merkantilizmus (Colbertizmus)

Jean Baptiste Colbert (1619–1682) atyja posztókereskedő volt, így őt is kereskedőnek adták, majd Mazarin bíbornok-miniszter óriási vagyonát kezelte. Ő ajánlotta Colbertet XIV. Lajos figyelmébe. 1665-től a pénzügyek fő ellenőre, s ebben a minőségében fogalmazza meg a Franciaország előtt álló feladatokat. Fő cél Franciaország belső önállóságának a megteremtése, a külkereskedelem erősítése, az állami jövedelmek, valamint az ország külpolitikai jelentőségének a növelése. XIV. Lajos nagy építkezéseire, fényesen költekező életmódjára és háborúira a pénzt Colbert teremtette elő. Rendes költségvetést készített, az addig szokásos visszaéléseket és sikkasztásokat megszüntette és tényleg elérte, hogy a pénzügyi egyensúly helyreállt.

Intézkedései:

- Átvették a vámok eszközét. 1664-ben királyi vámrendelet mondta ki a holland ipari áruk kivitilását. Ennek következményeként vámháború kezdődött a két ország között, végül 1678-ban a vámrendeletet visszavonták.
- Angol mintára monopoljogokkal kereskedelmi társaságokat alapítottak. Ezek azonban állami társaságok voltak, nem magánúton keletkeztek, s rövid időn belül csődbe mentek. Összesen három helyen sikerült megvetni a lábukat: Quebecben, Nyugat-Indiákon, valamint Afrika egyes partszakaszain.
- Nagyarányú flottaépítések megkezdése, új kikötők építése, régiak fejlesztése.
- Belső kereskedelem fejlődését elősegítő útvonalak, csatornák fejlesztése (Canal du Midi, Loire–Sajna-csatorna – nem fejezik be).
- Ipar fejlesztése. Államilag támogatott manufaktúrákat alapítanak, szubvenciókkal segítik az iparos réteget. Az ipar kettévált: (1) leszabályozott rész (luxus-termékek, divattermékek), (2) működőképes, de nem szabályozott terület.
- Colbert támogatta a protestánsok és a zsidók tevékenységét is.

Franciaország gazdaságpolitikája kevésbé volt sikeres a 17. században, mint Angliáé, így nőtt a fejlődésbeli különbség a két ország között. Ugyanakkor súlyos válságba sodorta a mezőgazdaságot.

Merkantilizmus Közép-Európában

Erdély

Bethlen Gábor (1580–1629) erdélyi fejedelem (1613–1629) gazdaságpolitikája is merkantilista vonásokat tükröz. Ha lehetőségeiben el is maradt a nyugati abszolutizmusok mögött, elveiben kora legkorszerűbb elgondolásait tükrözte. Tudatosan törekedett a fejedelmi hatalom anyagi alapjait a feudális földbirtok mellett, ipari – kereskedelmi bevételekre helyezni. Igaz, manufaktúrákat nem alapított, erre a Habsburg Birodalomban is csak egy nemzedékkel később került sor. De amikor II. Ferdinánd tömeges kivándorlásra kényszerítette városainak protestáns kézműveseit, ő anabaptista német kézműveseket és muranói katolikus üvegfüvőket telepített Erdélybe, különféle kiváltságokat adva nekik. A merkantilista szemlélet mégis elsősorban a külkereskedelem politikájában vált meghatározóvá. Monopóliumot hirdetett a legfontosabb termékekkel való külkereskedelemre, mint például a szarvasmarha, a só, réz, higany és a vas. Ezeket biztosáival vásároltatta fel, és megbízott hivatásos kereskedőkkel adatott el külföldön. Ez jelentős tőkefelhalmozást eredményezett a fejedelem számára.

A Habsburg Birodalom

Közép-Európában a kereskedő polgárság gyenge, ezért itt az uralkodó bevételeinek a növelésén volt a hangsúly. A 17. század második felében kezdenek elterjedni a kameralista tanok.

A birodalomban Johann Joachim **Becher** volt az első képviselője. 1668-ban adta ki a **Politikai viták** című munkáját. Ebben a gyarmatok szerzésében látta a gazdagodás forrását. 1685-ben jelenik meg Philippe Wilhelm **Hörnigk** híres gazdasági röpirata, az **Ausztria mindenek felett**. Ebben kifejti, hogy a Habsburg Birodalom gazdasági egysége csakis az érc-, arany-, ezüsbányákban, só-lelőhelyekben, s főleg élelmiszerkészletekben gazdag Magyarországot birtokolva valószínűleg meg. Így az ausztriai állameszméhez kapcsolja a török kiűzését. Véleménye szerint a birodalom önálló és önellátó birodalommá alakítható. E szerint a nyugati iparosodottabb és a keleti mezőgazdasági vidékek jól kiegészíthetik egymást, ugyanakkor külső vámmal megvédhetnék az országot a fejlettebb iparú országokkal való versenytől. Az államháztartás egyensúlyát merkantilista és protekcionista elvek alkalmazásával javasolta megteremteni.

Magyarországon a jogi karokon tanították a közgazdaságtant. Nálunk különösen Joseph Sonnenfelsnek a tézisei gyakoroltak nagy hatást. Az ő műveit fordították le elsőként magyarra, és azok alapján tanították a kameralizmust.

Elszegényedési elmélet

A merkantilizmus sajátos 19. századi magyar változata volt az ún. **elszegényedési elmélet**. Eszerint Magyarország elszegényedésének az oka, hogy a külföldön értékesített mezőgazdasági termékekért kapott pénzt ismét külföldön kell elkölteni iparcikkre. Ez pedig tőkekiáramlást jelent az országból. Az 1840-es években amikor Kossuth fellépett az iparosítás mellett, akkor jórészt merkantilista érveket használt. Mivel nálunk nem lehetett az ipar fejlesztésében az államra támaszkodni, Kossuth társadalmi összefogásra védegyletek létrehozására alapozott. 1844 októberében az újonnan alapított Védegylet igazgatójává választották. A kezdeti lelkesedés elapadásával a mozgalom lassan hanyatlásnak indult, de nagyban hozzájárult a reformellenzék országos hálózatának kiépítéséhez.

Összegzés

A merkantilizmus azonos vonásai:

- nemesfémek felhalmozása,
- a hazai termelés védelme,
- a külföldi termékek kitiltása,
- hazai termékek monopóliumokkal való támogatása,
- szubvenciók és exporttámogatások kidolgozása,
- vámpolitika alkalmazása,
- a túlzott fogyasztás megfékezése,
- a kereskedelem eszközrendszerének a fejlesztése,
- infrastrukturális javítások elvégzése,
- gyarmatok szerzése.
- szakképzés támogatása.

A merkantilizmus tehát gazdaságpolitikát jelent, számos egyedi vonással. A tőkés gazdaság önszabályozó mértékét nem ismerték fel. Ezt a szabályozást az államtól várták. A cél mindig központilag jelent meg, s állami gazdaságpolitika lesz, mely összekapcsolódik a költségvetési politikával, a szegénypolitikával és a munkaerő kérdésével. A merkantilisták – a kor egyik követelményét megragadva - felgyorsították azt a fejlődést, melyben a feudalista országok átalakultak kapitalistákká. Az iparosítás költségeit a mezőgazdaságra hárították. Alaposan megadóztatták a mezőgazdasági termékeket, azok kivitelére tilalmat rendeltek el, vagy jelentősen megnehezítették azt, hogy a tőkés olcsón juthasson ipari nyersanyaghoz. Ezek az intézkedések a mezőgazdaságot sokhelyütt (pl. Franciaországban) csőd közelbe vitte. A merkantilizmus egyes elemei máig is léteznek, beépülve a különféle gazdasági rendszerek szabályozói közé.

13.2. A fiziokrata gondolkodás

„Nemcsak, hogy nincs más jövedelem, mint a föld tiszta hozadéka, hanem a föld szolgáltatja egyszerűen mindazon tőkét, melyek a földművelés és a kereskedelem összes befektetéseinek tömegét képezik.”
(R. J. Turgot)

Mezőgazdasági változások a 18. században

A 18. században az európai mezőgazdaságban jelentős fellendülés megy végbe. A mezőgazdasági tevékenység három tényező (föld, munkaerő, tőke ill. technikai eszközkészlet) kombinációját, egymással való kapcsolatba hozását jelenti. Mindig az adott mezőgazdaságtól függ, hogy a 3 tényező viszonya milyen. Tény azonban, hogy a 18. században mindegyik pozitív elmozdulást mutat.

A földbirtokrendszer változása

A században nőtt a művelés alá vont terület nagysága és minőségileg is javult. A korábban állattartásra használt területeket és az erdőket feltörték és művelés alá vették, szántóterületté alakították. 1690-től a népesség, s így a fogyasztási kereslet növekedésének köszönhetően a gabona ára folyamatosan emelkedett, ami az 1720-as évek után még jobban felgyorsult. Az árszínvonal emelkedése a termelőket a termelés keretének a kiszélesítésére ösztökölte aminek a legegyszerűbb módja az extenzív növekedés. Mikor ennek keretei kezdtek kimerülni, akkor az intenzív növekedés (talaj minőségének javítása, új művelési módszerek bevezetése) került egyre inkább előtérbe. Mindez feltételezte egy új termék-szerkezet és új művelési módszerek létrehozását. Új növények (kukorica, burgonya, marharépa) kerülnek a hagyományos ugar helyére. A korszak jellegzetessége még a földbirtokrendszer jogi kereteinek a megváltozása, a bekerítések révén. Ez a folyamat Közép-Angliából indult, majd általános jelenséggé vált

Nyugat-Európában. A bekerítésekkel együtt járt a tagosítás. Ez által jogilag is lehetőség nyílt arra, hogy egy ember, egy földet egy tagban birtokoljon, örökölhető jelleggel, ami a hosszú távú beruházások egyik legfontosabb feltétele. A leírt változások következményeként jelenik meg a vállalkozói szemlélet a mezőgazdaságban, mikor is már új üzleti szempontok határozzák meg a termelés alakulását. Az ilyen típusú birtokok lényege, hogy pénzt termeljen.

A munkaerő változása

A bekerítések következményeként csökken a hagyományos kisparaszti, kisüzemi gazdálkodás, s ezzel fordított arányban nő a nagyüzem. A 18. század végén Angliában a földterület 85%-át a nagybirtok teszi ki. A földkoncentráció nyomán létrejött nagyüzem új típusú munkaerőt, szakképzett irányító réteget és bér munkásokat igényelt. Ezáltal új típusú munkakapcsolat jött létre a munkaadók és a munkavállalók között. Az árak növekedése a munkások számára magasabb jövedelmet biztosított, mint a hagyományos kisparaszti rendszer. Ezen túlmenően hamar kiderült, hogy azok az üzemek a jövedelmezőbbek, ahol képzettebb a munkaerő.

Technikai változások

A 18. századi változások nem túlságosan tökeigényesek. Két – három hónapi jövedelem elég volt a változások létrehozására. Ilyenek voltak a sövény, a sorvetőgép, a kasza, töltőgető eke és a nehézeke. Ezen új eszközök létrehozása már az ipart, illetve a fokozatosan kialakuló munkamegosztást feltételezik város és vidék között.

A változások eredményeképpen a nyugat-európai térség megháromszorozza a mezőgazdasági kibocsátását. Új típusú termékek jelennek meg a fogyasztásban, pl. a tejtermékek (szimentáli tehének). Ezek fogyasztásával az emberek védettebbé váltak a különféle betegségekkel szemben. A minőségi változást jelzi többek között, hogy 100 év alatt 10 centivel nő a nyugat-európai népesség testmagassága. Az utolsó pestis 1720–22-ben volt, 1786-ban pedig feltalálják a himlő elleni védőoltást. A javuló közellátással, az életminőség növekedésével együtt járt az átlagéletkor, a fizikai munkaképesség, illetve a munkaképes évek számának az emelkedése.

Elméleti magyarázatok

- *Agrárgazdasági szempontból* (Anglia). A kialakuló agrár szaktudomány a termelés biológiai alapjait, illetve az optimális mezőgazdasági művelést kísérte meg lefedetni. Ez a korszak a kalendáriumi irodalom korszaka.
- *Makrogazdasági magyarázatok* (Franciaország) Az első közgazdasági iskola Franciaországban születik meg. Itt már egy egységes elméleti rendszer kör-

vonalazódik. A **fiziokraták** (physis = természet) ismerik fel, hogy a gazdaságnak is vannak olyan rendjei, mint a természetnek. Úgy kezdik vizsgálni a gazdasági jelenségeket, mint egyszerű természeti adottságokat. Elemzik a gazdasági életben előforduló ismétlődéseket, összefüggéseket, előzményeket és következményeket, s megállapítják, hogy a gazdasági élet a természeti igazságokhoz hasonló törvények uralma alatt áll.

Francois Quesnay (1694–1774)

*Quesnay a fiziokrata iskola megalapítója, 1694-ben született Méré faluban, nem messze Versailles-tól, egy tizenhárom gyermekes parasztcsalád nyolcadik gyermekeként. Befutja a korszak talán legnagyobb ívű gazdasági karrierjét. Kezdetben érvágóként tevékenykedik, de a harmincas években már Párizsban van. Majd az Udvarban Pompadour, nem sokkal később pedig XV. Lajos udvari orvosa lesz. Hamarosan a király jó barátjává válik, minek köszönhetően megjelentetheti a könyveit. Hatvanéves amikor közgazdasági problémákról kezd írni. 1758-ban jelenik meg a **Gazdasági táblázatok** című munkája, majd egy évre rá az **Észrevételek**. A Francia Enciklopédiába ő írja a gabona és a bérlő szócikket. Quesnay köre egész sereg író csoportosul; ők alkotják a fiziokrata iskolát. Nevezetesebbek közülük: Mirabeau Victor (1715–1789), Du Pont de Nemours (1739–1817) és Mercier de la Rivière (1720–1797).*

A vérkeringés analógiájára építette fel a gazdasági körforgásra vonatkozó elméletét. Az élőlények anyagcseréjének mintájával szemléltette azt a folyamatot, amely a termeléssel kezdődik, majd a termelt javak fogyasztásával folytatódik, hogy aztán – különféle módokon – ismét visszatérjen a termeléshez. Véleménye szerint a gazdaság egyetlen alapja a természet. Ez biztosítja az embereknek mindazt, ami a létfenntartáshoz szükséges. Az ipar és a kereskedelem a mezőgazdaságra épül. Egyedül a mezőgazdaság termelékeny, mert ez az a terület ahol gyarapszik az anyag, (pl. az elvetett mag a sokszorosát hozza). Az anyag gyarapodása pedig egy ország gazdagságának a forrása. A pénz csak egyszerű forgalmi eszköz. Ha nő a pénzvagyom egy országban, az csak annyit jelent, hogy több árut vittek ki, de az állam ezáltal nem lett gazdagabb. A gazdagság egyedüli forrása tehát a föld és a mezőgazdaság, amit viszont már üzleti tevékenységként fogtak föl. Itt már egy tőkés módon működő, ráfordításokat igénylő, ártermelő mezőgazdaságról van szó.

A Tableau économique (Gazdasági táblázatok) jelenti a közgazdaságtan tudományos művelésének a kezdetét. Benne természetjogi kérdésekkel foglalkozik, és a fiziokratizmus bölcséleti alapjait rakja le. A társadalmi termék körforgásának leírásával és a részt vevő osztályok közötti jövedelemáramlások követésével a társadalom gazdasági életét kölcsönös összefüggéseken alapuló rendszerként ábrázolja.

Az ember kettős törvénynek van alárendelve, az ordre naturel-nek és az ordre positif-nak. Az előbbi szerint a gazdasági rend törvényei Istentől származnak, ezért örökkévalóak és változtathatatlanok. Ezek annyira önmaguktól értetődnek, hogy az értelem segítségével mint sarokigazságok, a világ jelenségeiből könnyen levezethetők. Minden időben és minden ember számára ugyanazok. Nem feltétlenül kötelezőek, de vannak az emberben olyan ösztönök, hajlamok, amelyek önkéntelenül is megtalálják azokat. Ilyen elsősorban az önfenntartási ösztön, de gazdasági vonatkozásban ebből származik például a tulajdonjogi érzet, vagyis a birtoklás vágya. Az ordre positif a mesterséges polgári rend. Ez a természetes rendnek a gyakorlati megvalósulása. Az emberből indul ki, s ennek megfelelően a körülmények, szükségletek, korok, természeti adottságok szerint változik. Ennek keretébe tartozik minden írott törvény. Az államformák közül az a legmegfelelőbb, amely közelebb visz az ordre naturel megvalósulásához.

A fiziokraták három társadalmi osztályt különböztetnek meg: (1) földművesek, (2) földtulajdonosok, (3) iparosok, kereskedők és szabadfoglalkozásúak osztályát. Az első két osztály szorosan kötődik a földhöz, ahol az ún. „tisztá termék” létrejön. A harmadik osztály nem hoz létre tiszta terméket, mert csak annyi értéket termel, amennyit a mezőgazdaságtól kap. Erősítette a mezőgazdaság, mint egyedüli produktív ág feltételezésére vonatkozó elképzelést az a történelmi körülmény, hogy egy egész osztály (földesurak) élt a munka nélkül megszerzett földjáradékból.

Quesnay szerint a mezőgazdaság önmaga képes az optimális működésre, de jól tudta, hogy sok része mégsem működik optimálisan. A gátító tényezőt az államban látta. Úgy gondolta, hogy túl nagy adóteher sújtja a termelést, s így nem nőhet a megtakarítás. E mellett a kormánynak lépést kéne tennie új területek művelésére, s a gazdagokat különböző kedvezményekkel kell ösztönözni új mezőgazdasági beruházásokra. Sürgette a kormányt, hogy szabadítsa meg a gazdaságot a kereskedelmi korlátozásoktól, amelyek mesterségesen alacsonyan tartják a föld bérleti díját és elveszik a kedvet a mezőgazdasági beruházásoktól. Adótana szorosan kapcsolódik termelékenység elméletéhez. Mivel csak a mezőgazdaság termelékeny, csak egyetlen adót tart jogosnak, a föld tiszta hozadékára kivetett, arányos adót. Az adókat tehát nem a földre, hanem annak hozadékára kell kivetni, s ezt a földtulajdonosokon kell behajtani. E mellett minden más adót pl. vámokat, közvetett adókat, el kell vetni. A 3. ún. „terméketlen” osztály nem adóztatható meg, mert áthárítás folytán végül ez az adó is a földtulajdonost terhelné, csak közben növekednének a behajtási költségek.

Az ország népének gazdagságát egyedül a mezőgazdasági termékek magas ára tudja biztosítani. A magas árak eléréséhez egyetlen út vezet: a teljes kereskedelmi szabadság. Az állam hozhat ugyan a gazdasági életet szabályozó törvényeket, ha szükséges, de azokkal a mezőgazdaságot, mint minden gazdagság forrását kell támogatnia.

Robert Jacques Turgot (1727–1781)

*Turgot-ot tudományos – egyházi pályára szánták, de köztisztviselő lett. Jogot végzett ember volt, akit 1752-ben a párizsi főtörvényszék tagjának nevezték ki. Quesnay jóbarátja. Műveiben a fiziokrata rendszerről értekezett, és élénken foglalkozott szociális jellegű kérdésekkel. Fő műve az **Észrevételek a javak képződéséről és eloszlásáról** (Reflexions sur la formation et la distribution de la richesse), 1766-ban jelent meg.*

Elfogadja Quesnay nézeteit a mezőgazdaság kizárólagos voltára vonatkozóan, de van különbség társadalmi nézeteiben, a javak eloszlását és körforgását illetően. A gazdasági munkamegosztás a földminőség különbözőségéből adódik. Ugyanakkor úgy gondolta, hogy ez csökkenthető a ráfordítások növelésével, takarékoskodással, s a szakképzettség javításával. Ő a társadalmat két csoportra osztotta: (1) tulajdonosok osztálya, (2) termelő osztály (mezőgazdasági- és ipari termelők).

A mezőgazdasági tevékenységnek öt formáját különbözteti meg:

- fix bérrel fizetett mezőgazdasági tevékenység (bérmunkások)
- rabszolgákkal való műveltetés,
- jobbágyi termelés,
- részes művelés,
- bérleti rendszer.

Ezek közül az első hármat barbár módszernek tartotta. A jövedelem termelésének szempontjából az utolsó kettőt találta megfelelőnek, mivel ezeknél lehet a legkisebb költségárfordítással a legnagyobb jövedelmet elérni.

Óriási lépést jelentett a fiziokratizmus gyakorlati megvalósulása felé amikor pénzügyminiszterré nevezték ki 1774-ben. Miniszterként a következő rendeleket hozta:

- a gabonakereskedelem szabadságára külső-belső vámmentesség,
- csökkentette a parasztok adóterheit,
- számos kisebb munkaszolgáltatási kötelezettséget eltörölt,
- adósságokat engedett el,
- megpróbált állami költségvetési pénzek terhére befektetési kedvezményeket adni.

Intézkedései nem vezettek eredményre: nagyon gyors áremelkedés következett be, valamint magára haragította a kiváltságos osztályokat, melyek megbuktak. Utóda, Necker, rendeletei többségét megszüntette. Turgot a későbbiekben tudományos munkássággal foglalkozott.

A fiziokrata gondolkodás hatása és utóélete

A fiziokraták Franciaországon kívül alig találtak követőkre. A 20. század elején ismerték fel a gazdasági gondolkodásra gyakorolt hatásukat. Gondolkodásukban már szerepet játszott a tőke fogalma: az állandó tőke, amely a földtulajdont és a gazdasági épületeket jelentette; a forgó tőke, amely alatt a mezőgazdasági munkához szükséges felszerelést értették. A fiziokrata írók a jobbágyfelszabadítás első szószólói. Sokat várnak ettől a változástól, mert azt remélik, hogy a földművelés megerősödésével nemcsak az alsó néposztály, hanem a nemesség, papság és a földbirtokosok osztálya is újra talpra áll. Történelmi szempontból a fiziokratizmus legfőbb sikere, hogy a korszakban uralkodó, egyoldalú, merev gazdasági elveket ellensúlyozta.

Quesnay néhány év alatt publikált munkái nagy hatást gyakoroltak kora művelt főire, és később közgazdászok nemzedékei éltek tanainak bűvöletében. Wassily Leontief Nobel-díjas közgazdász még 200 év múltán is azt állította róla, hogy ő volt saját input-output analízisének inspirálója.

13.3. A klasszikus iskola

„A munkamegosztás nagymértékben hozzájárul a közjó gyarapodásához, amely gazdaság mindig az emberek szorgalmával áll egyenes arányban és nem a felhalmozott arany és ezüst mennyiségével, mint azt együgyűen képzelik.”
(Adam Smith)

A kifejezés szociológiai értelmében iskolát alkotó fiziokratákkal ellentétben, a klasszikus közgazdaságtan utólagos rekonstrukció terméke, amely részben polemikus célokra jött létre. Ma a közgazdaságtan elmélettörténetészei többnyire „A nemzetek gazdagsága” megjelenését (1776) követő évszázadot tekintik a klasszikus politikai gazdaságtan korának, amelyet kettő kiemelkedő és nagy hatású alapvetés, Adam Smith (1723–1790) és David Ricardo (1772–1823) műve határozott meg.

13.3.1. Adam Smith (1723–1790)

A 18. század második felében a technikai és kereskedelmi fellendülés, a bontakozó ipari forradalom, a gazdasági-kereskedelmi kérdések elméleti megközelítésének szükségességét vetette fel. A gazdasági gondolkodásnak a politikai gondolkodás alóli emancipálásában járt az élen Adam Smith.

Adam Smith 1723-ban született Skóciában, Edinburgh-hoz közel, egy Kirkcaldy nevű faluban. Apja vámhivatali tisztviselő volt, de már a gyermek megszületése előtt meghalt. Abban a korban a családfő halála után is kapták tovább az örökösök a tisztviselői járandóságot, így az árván maradt gyerek viszonylag jó anyagi körülmények között nőtt fel.

Tizennégy éves korától a glasgow-i egyetem diákja. Itt először logikát, később erkölcsfilozófiát tanult. A fő bölcsészeti tanulmányai mellett foglalkozott asztrolómiával és medikával is. 1740-ben hatéves ösztöndíjat kapott, amivel az oxfordi egyetemen tanulhatott tovább. Miután 1746-ban visszatért Skóciába, természetjoggal kezdett foglalkozni, ami ebben a korban egy igen tág fogalomnak számított, magába foglalta a jogtudományt, a politikatudományt, a társadalomtudományokat és a közgazdasági ismereteket is. Lényegében ekkortól mutatott némi érdeklődést a gazdaságtan irányába. 1751-ben egyetemi állást kapott Glasgowban; előbb a logika, később az erkölcsfilozófia tanszéket irányítja.

1759-ben adták ki első jelentősebb önálló munkáját, „Az erkölcsi érzületek tana” (Theori of moral sentiments) címmel. Ebben a munkában kifejtette, hogy az ember és ember közötti kapcsolat meghatározója nem a vallás, hanem a szimpátia. Etikai elmélete a Shaftesbury és Hutcheson által is képviselt moralista elgondolások sorába tartozik. Művében abból indul ki, hogy az ember nem teljesen önző. A kölcsönös függőség világában be kell tartani azokat a szabályokat, melyeket a közösség saját és az egyének léte biztosítása érdekében megállapított. A társadalom nagyrészt az emberi természettől függ, ezen belül is döntő fontosságú az önuralom. Önzésünket mérsékelnünk kell a beláthatatlan következmények elkerülése érdekében. Smith ezen munkája beemelte őt a legünnepelebb angliai bölcsészeti írók sorába, több más nyelvre is lefordították ezt az alkotását. Ez a tanulmány később fő művének az alapváltozatává vált, élesen bírálta benne a merkantilizmust, s védte a szabad-kereskedelmet.

1764–66 között három évet töltött az akkori világ szellemi fővárosában, Párizsban. Ott számos korabeli híres filozófussal és közgazdással találkozott. Közülük nagy hatással volt rá Helvetius és David Hume, de kapcsolatban volt Quesnay-vel, Turgot-val, Neckerrel, Rousseau-val. Itt ismerkedik meg igazából a francia felvilágosodás legfontosabb alapelveivel, a racionális, szabadabb gondolkodás lehetőségével.

Fő műve 1776-ban jelent meg Londonban, címe: *Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának okairól és természetéről* (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations).¹

Értékelmélete

Smith szerint a munka gazdagítja az országot. Minél nagyobb munkamennyiséget fejt ki az ország lakossága egy év alatt, s minél termelékenyebb a munka annál inkább növekszik a gazdagság. Smith munkássága az ipari forradalmat megelőző időszakra esett. Ekkor a gazdasági élet meghatározó szereplői még a manufak

¹ Kaposi Zoltán: A gazdasági folyamatok és a közgazdasági gondolkodás kapcsolata 18. században, Pécs, 1995. 100–101. l.

túrák, a kisárutermelők voltak. Smith őket veszi alapul, amikor felállítja az értékelméletét. E szerint amikor a kisárutermelők a piacon kicserélik a termékeiket, akkor egymás munkáját cserélik ki. Mint írja „nem pénzen, hanem munkán vásárolnak meg minden terméket”. A különböző munkafajták egybevetése nem valami pontos mértékhez igazodik, hanem piaci alkudozáshoz és egyezkedéshez; mely nem pontos ugyan de elégséges a mindennapi élet ügyeinek az irányításához. A gazdálkodó alanyok cselekedetét a gazdasági cselekvések folyamán az önérték határozza meg, hiszen senki nem akar több munkát végezni a másik számára. Mint fent említettük, Smith morálfilozófiával is foglalkozott, és sokat merített a skót erkölcsbölcseletből. A sokat támadott önzéstana is innen származik. „A pék, a hentes nem jóindulatból ad neked ebédet, hanem józan önzésből. Abból az okos belátásból, hogy ők is jól járnak, ha engem kiszolgálnak.” A gazdasági élet terén tehát az önérték a vezérelv, mert mindenki a saját előnyét keresi. Ha nem ezt tenné, hanem a más érdekét tartaná szem előtt, akkor nem gazdaságilag cselekedne, hanem jótékonykodna.

Munkamegosztás

A munkamegosztás eredete a természetben keresendő: az emberi önzés, a csere-re való hajlam azok a fő mozzanatok amelyek a létrejöttében szerepet játszottak. A termelési folyamatot a munkamegosztás határozza meg. Ennek oka az, hogy nem voltak még gépek, amelyek a kibocsátást jelentősen megnövelhették volna. Így az output növekedése a manufaktúrák korában alapvetően a munkaintenzitástól függött. Kétfajta munkamegosztást különböztet meg: (1) üzemen (manufaktúrák) belüli specializáción alapuló, illetve (2) a társadalmi termelésben egyes vállalatok illetve ágazatok közötti munkamegosztást.

(1) Smith híres példája a tűgyártó manufaktúra, amelyről a következőket írja: „Láttam egy kis üzemet, amelyben csak tíz embert tudtak foglalkoztatni, és így többnek közülük két-három műveletet is el kellett végeznie. Mégis a tíz ember együtt naponta több mint 48 ezer tűt tudott elkészíteni, ezzel szemben, ha külön-külön egymástól függetlenül dolgoztak volna, egyikeük sem tudott volna naponta 20 tűnél többet előállítani”. Az idézetből látható, hogy a munkamegosztás lehetővé teszi a specifikus szakképzettség kialakulását, ezáltal sokkal nagyobb lehetőség nyílik az egyes munkafolyamatok tökéletesítésére és a technológiai haladásra, melyek által munkaidőt lehet megtakarítani.

(2) A vállalatok és az ágazatok közötti munkamegosztásról értekezve Smith túllép mind a merkantilista, mind a fiziokrata gondolkodáson amikor megállapítja, hogy minden termelési ágban létrejöhet értéktöbblet.²

² Kaposi Zoltán: i. m. 103. l.

Szabadpiac

Az a tény, hogy az egyes ember a saját feje után megy illetve az önértékét követi nem anarchiára hanem pont a lehető legideálisabb elrendeződésre vezet a gazdasági életben. Ezt Smith így fogalmazza meg: „Azzal tehát, hogy minden egyén tőle telhetően igyekszik tőkét a hazai tevékenység fenntartására használni és ezt a tevékenységet úgy irányítani, hogy termelése a legnagyobb értékű legyen, szükségszerűen azon dolgozik, hogy a társadalom évi jövedelme a lehető legnagyobb legyen, bár általában nem a közösség érdekét akarja előmozdítani, és nem is tudja, mennyire mozdítja azt elő”. Ez a „láthatatlan kéz” lett a smithi közgazdasági tanítás szimbóluma. Piacgazdaság elmélete számos előfeltételt határoz meg, amelyeknek egy piacon teljesülniük kell ahhoz, hogy a köz érdekében hatékony árak alakuljanak ki. A legfontosabb előfeltétel a tökéletes verseny. Az államnak a lehető legkevésbé szabad beavatkoznia a gazdasági folyamatokba, mert minden vállalkozó jobban meg tudja ítélni egyéni helyzetét, mint egy politikus. Elemzéseiben azt a nézetét hangsúlyozta, hogy amennyiben az árak, a pénz, a tőke és a munka mobilitása szabad, akkor a társadalom gazdasági, emberi erőforrásait a legracionálisabban, leghatékonyabban fogja felhasználni. A minimálisra korlátozódó állam feladata a tulajdon védelme, és azoknak a feltételeknek a biztosítása, amelyek között az emberek maximális jövedelemhez tudnak jutni. Az államnak bevételeket kell biztosítani azoknak a közműveknek és szolgáltatásoknak a fenntartásához, amelyek magánszemélyek számára nem kifizerendők, de az adóztatással a lehető legkevésbé szabad megzavarni a természetes gazdasági és társadalmi rendet.

Smith meg volt róla győződve, hogy a szabad kereskedelem jobban segíti az átlagembert, mint a bárót. Úgy gondolta, hogy az állami segédlettel fenntartott és az állam által védett monopóliumok rendkívül károsak; mivel ezek pont a „láthatatlan kéz” által kialakuló optimális allokáció ellen hatnak. A monopóliumok következtében ugyanis a munkaerő és a tőke nem oda áramlik, ahol az egyébként a leghatékonyabban működhetne. Smith határozottan ellenezte a monopólium hatalom bármilyen formáját, amelyet úgy határozott meg, mint az eladó arra vonatkozó befolyását, hogy az árat a természetes ár felett tartsa. Smith nem kedvelte a kormányzatokat sem, melyeket olyan eszköznek tekintett, amely az adók kivetésén keresztül támogatja a kiváltságosokat, valamint a monopóliumok védelme érdekében beavatkozzon a piac működésébe. „Amennyiben a tulajdon biztonságának fenntartására vezették be a polgári kormányzat intézményét, ez a valóságban a gazdagoknak a szegényektől való megvédésére, illetőleg azoknak a megvédésére történt, akiknek van valamijük, azokkal szemben akiknek semmiük sincs.” – írja egy helyütt. Smith bírálja az államhatalomnak a gazdaságilag erősebbek részéről történő kisajátítását, az államnak a pártatlan bíró szerepét kell betöltenie, de ha a kereslet-kínálat mechanizmusa által veszélyeztetett gyengébb érdekvédelmére van szükség, akkor a szociális kérdések megoldására jogosult az állami beavatkozás.

Összefoglalás

Szinte valamennyi 19. századi közgazdász Adam Smith-re vezette vissza tudományát. Az általa adott módszertan és kategóriarendszer alapján többé-kevésbé homogén beszédmód alakult ki, így a közgazdaságtan megindulhatott az önálló tudománnyá válás útján. Az általa megadott alapvetés; az árak révén hatékonyan és önszabályozóan működő, a gazdasági cselekvők egyéni érdekei és a társadalmi célok között központi akarat vagy terv nélkül elfogadható harmóniát teremtő piaci mechanizmus vált az őt követő közgazdászok kiindulópontjává. A hangsúly a munkaérték-elméletre, a munkamegosztásra és a tőkefelhalmozásra került.

Az alapvető gazdasági problémákat olyan kategóriákban fogalmazta meg, amelyek összhangban voltak egy olyan társadalommal, amely akkor kezdett dinamikus népesedni, gazdagodni, iparosodni. Gazdasági elméletének zsenialitása abban állt, hogy az elsők között ismerte föl egy bonyolult, önszabályozó emberi rendszer működési alapelveit. Ezen elvek alapján dolgozta ki az önszabályozó gazdasági rendszer eszményi modelljét, melyben megvalósul a társadalom erőforrásainak hatékony elosztása annak érdekében, hogy az emberek által leginkább kívánt javakat – egy erős központi szabályozó hatalom beavatkozása nélkül – előállítsák.

Jóllehet a piaci elmélet önérdékkövető egyéneket feltételez, továbbá a valóságban valójában gyakran jutalmazza a kapzsi, becsstelen és erkölcsstelen viselkedést, a hatékony piac mindennapos ügyletei mégiscsak a bizalmon alapulnak. Egy olyan piac, ahol a szereplőket csupán a kapzsiság és a pillanatnyi versenylőny minden áron való megszerzésére való törekvés vezérli – vagyis ahol hiányzik a bizalom, az együttműködés –, nemcsak azért volna kedvezőtlen, mert rossz lenne a közérzete a piaci szereplőknek, hanem azért is mert egy ilyen piac nagyon gazdaságtalanul működne, rendkívül nagy összegeket kellene fordítani ügyvédekre, biztonsági őrekre és egyéb védelmi intézkedésekre. Nem létezik tehát olyan társadalom vagy olyan piacgazdaság, amely erkölcsi alapok nélkül hatékonyan tudna működni.³

13.3.2. David Ricardo (1772–1823)

Adam Smith mellett David Ricardo volt az, aki jelentősen hozzájárult, hogy a közgazdaságtan rendszerezett szaktudománnyá váljék a XIX. században. Ricardo 1772-ben született London Endon negyedében, egy zsidó származású holland tőkespekuláns harmadik gyermekeként. 14 évesen Amszterdamba kerül nagybátyjához, aki az Amszterdami tőzsde irányítója. 18 éves korában már komoly vagyona van (ez közösségi vagyont jelent). Életében döntő fordulatot hozott,

hogy szülei határozott tiltása ellenére, 1793-ban feleségül vette egy kvéker katonakatólikus lányát, Priscilla Wilkinsont. Kitagadták a zsidó közösségből, családja megszakított vele minden kapcsolatot. Az üzleti vállalkozás, amit felépített már nem volt az övé, saját nevén mindössze 800 font értékű részvénye és értékpapírja volt. Alapvetően államkötvényekkel üzletelt, amik a francia koalíciós háborúk idején az angol kormány bocsátott ki. 1797-ben már három gyerek apja, s a sikeres tőzsdei tevékenység eredményeként gazdag embernek számított. 1805-ben London második leggazdagabb embere, pénzéből kastélyokat, ingatlanokat, földbirtokokat, vásárolt és jótékonykodott.

Ricardonak nagyon sok ideig semmiféle kapcsolata nem volt az elméleti közgazdaságtannal, azonban mint sikeres üzletember, egyre inkább befolyásos emberré vált, véleményét, – főleg adó, vám és pénzügyi kérdésekben – az angol kormányzat is gyakran kikérte. Érdeklődése 1799-ben, Adam Smith *A nemzetek gazdagsága* című művének elolvasása után fordult a közgazdaságtan felé. Munkásságában korszakának jellemző gazdasági viszonyaira reflektálva állítja fel gazdasági téziseit.

Főbb munkái:

- 1810: Az *arany magas ára* (The High Price of Bullion).
- 1815: *Tanulmány az alacsony árú gabona hatásairól* (Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock).
- 1817: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei* (The Principles of Political Economy and Taxation).

Ezek révén az 1820-as évekre az angol szellemi élet legnagyobb alakjává válik. Élete végén módja nyílt közgazdasági nézeteinek gyakorlati képviselésére is, amikor 1819-ben parlamenti képviselővé választatta magát és aktívan részt vett a pénzügyi és monetáris kérdések vitáiban. 1823-ban halt meg vidéki birtokán, Gatcomb Park-ban.

Ricardo közgazdasági nézetei

Ricardo 50 évvel Smith után, az ipari forradalom közgazdásza volt. Ebben az időszakban gomba módra alapultak az új gyárak Angliában. Megnőtt az ipar számára szükséges mezőgazdasági termékek kereslete. Csakhogy Anglia ekkor még a parlamenti reform előtt volt. A parlamentben a többség a földesurak kezében volt, s mivel látták, hogy nő a kereslet, nőnek az árak, újra és újra megszavazták a gabonavámokat. Ahogy nőtt a kereslet és nőttek az árak, a gabonavámokat is emelték, így mesterségesen magasán tartották a mezőgazdasági árszínvonalat. Így a munkásoknak egyre nagyobb bért kellett kifizetni, hogy a létminimum szintjét elérjék. Ha nő a pénzber, akkor csökkennek a profitok. A gabonavámokra kivetett magas védővámok végső soron a földbirtokosok jövedelmét növelik, a gyáriparosokét pedig csökkentik. Ezáltal a tőkeakkumuláció ez a növekedés motorja Ricar-

³ Bekker Zsuzsa: Alapművek, alapisirányzatok. Aula, 2000. 112. l.

donál – amit a profitból biztosítanak, lelassul. A helyzetet a gabonavámok lebontásával lehet megoldani.

Az *arany magas ára* című művében az **angol jegybank monetáris politikáját vitatja**. A napoleoni háborúk idején ugyanis a brit kormány úgy döntött, hogy a Bank of England letér az aranyalapról, tehát nem válthatja át a papírpénzt aranyra. Ennek hatására mind a jegybank, mind a kereskedelmi bankok jelentősen növelték a pénzkibocsátást és a hitelkihelyezést, ezzel fedezve a növekvő kormánykiadásokat. A jegybank vezetői ugyanakkor azt hangoztatták, hogy a font leértékelődésének semmi köze sincs a megnövekedett hitelállományhoz. Ricardo ezzel szemben azt állította, hogy szoros összefüggés van a papírpénz mennyisége és az árszínvonal között, s az árszínvonal maga is hat a nemzeti valuták közötti keresztárfolyamok nagyságára, valamint az aranyforgalomra. Következésképpen tehát a jegybanknak, mint az ország aranytartálékai felett rendelkező intézetnek az általános gazdasági feltételeknek megfelelő hitelpolitikát kell folytatnia, és ellenőrzése alatt kell tartania a pénz- és hitelállományt. A brit Alsóház által felállított ellenőrző bizottság megerősítette Ricardo állításait, és a jegybank nagyobb függetlenségének bevezetésére tett javaslatot.

Ricardo **külkereskedelmi elmélete** szerint a szabad kereskedelem több jószág elfogyasztását teszi lehetővé a háztartások számára, tekintet nélkül arra, hogy a cserepartnerek milyen fejlettek. Az államok közötti kereskedelmet ugyanis nem a relatív termelési költségek és a nemzeti árrendszerek különbségei határozzák meg, hanem a komparatív előnyök kihasználása teszi kívánatosszá. Ricardo kiindulópontja a **komparatív előnyök tana**, mely szerint mindkét ország számára eredményes lehet a külkereskedelem. Egy ország számára akkor a legelőnyösebb a külkereskedelem, ha szakosodik egyes termékek előállítására, és csak azal kereskedik amiben komparatív előnyökkel rendelkezik. Ricardo a következő példával szemlélteti elgondolását⁴:

Anglia	Franciaország
1 méter posztó termeléséhez kell 10 óra	1 méter posztó termeléséhez kell 20 óra
1 tonna gabona termeléséhez kell 20 óra	1 tonna gabona termeléséhez kell 30 óra

Látható, hogy Angliának mindkét termék esetében abszolút fölénye van, hiszen ugyanazt a terméket jóval kevesebb idő alatt állítja elő. Ugyanakkor a példából kiderül, hogy munkaidőben mérve Anglia esetében 2 méter posztó lesz egyenértékű 1 tonna gabonával. Franciaország esetében viszont 1,5 méter posztóért le-

het 1 tonna gabonát kapni. A külkereskedelmi cserére vonatkozólag megállapítja, hogy az angol posztótermelőknek érdemesebb árujukat franciaországi gabonára cserélni, mert így 25 százalék munkaidőt megspórolnak. A gabonatermelésben viszont a franciaországi gabonatermelőknek lesz annyiban előnye, hogy 1 tonna megtermelt gabonáért otthon 1,5 méter posztót, Angliában pedig 2 métert kaphat.

A komparatív előnyök tanából következik, hogy minden országnak arra az árura kell specializálódni, és kereskedni vele amelyikben a legnagyobbak a viszonylagos előnyei. Az elmélet nagy előnye volt, hogy alkalmazni lehetett a nemzetközi munkamegosztás rendszerére. Ricardo teóriájának megfelelően megjósolta, hogy Anglia hamarosan a „világ műhelyévé” fog válni. Azonban még az ő érvelése is kevésnek bizonyult a gabonavámok eltörléséhez. A gabonatorvények egészen 1846-ig érvényben maradtak.

Ricardo elméleti rendszerének **fontos eleme** a mezőgazdasággal kapcsolatban szereplő **„csökkenő hozadék törvénye”**. A növekvő népesség az élelmiszerkereslet növekedéséhez vezet, ami arra kényszeríti a farmereket, hogy bevonják a művelésbe a kevésbé termékeny földterületeket, ez pedig több ráfordítást, és rosszabb megtérülést jelent. Mivel a még művelésbe vont legrosszabb minőségű föld termékre is szükség van az élelmiszer igény kielégítéséhez, a mezőgazdaságban a határon lévő termelő ráfordítása határozza meg az értéket, míg a jobb földeken keletkező többlet a földet bérbe adó birtokosokhoz kerül **járadék** formájában. A legrosszabb földön nem keletkezik járadék, a bevétel csupán bérekre és profitokra oszlik. A mezőgazdaságban tehát a technikai fejlődés csak részben képes ellensúlyozni a föld természetes adottságát így az élelmiszer termelés csökkenő hozadékát. Ennek következményeként hosszabb távon a bérek felémésztik a profitot, csökkentve a mezőgazdaság felhalmozó képességét. A magas földjáradék (amit a jobb minőségű földeken realizálnak) tehát nem oka, hanem következménye a magas gabonaáraknak.

Ricardo a rohamos ipari fejlődés láttán, annak **társadalmi hátulütői** ellenére is nagyon optimista. Szerinte a keletkező bajokat az automatizmusok előbb-utóbb egyűrik. Az például, hogy a gépek miatt nő a munkanélküliség, csak átmeneti jelenség lehet, ami rövid időn belül orvoslódik. Mégpedig azért, mivel a gépekkel olcsón lehet termelni, a termékek ára csökken, a tőkés az adott fogyasztási mennyiséget olcsóbban tudja megszerezni, a profitjából többet tud megtakarítani. A megtakarítás tőkévé válik, akumulálódik, amelyből új beruházásokat, üzemeket lehet finanszírozni, melyek új munkalehetőségeket biztosítanak. Ugyanúgy az összes kereslet mindig együtt nő az össztermeléssel. Általános túlkínálat nem lehet, csak egyes árukra átmenetileg.

⁴ Idézi: Kaposi Zoltán: i. m. 117. l.

Hatása

David Ricardo hatása igen jelentős volt Angliában, s meghatározta a XIX. század első felének közgazdasági gondolkodását. Követői közül a legnevesebbek James Mill és John Stuart Mill. Hívei David Ricardo szabad-kereskedelem elméletének és politikájának diadalaként élték meg a gabonatörvények eltörlését 1846-ban. Földjáradék-elméletének sajátos utóéletét jelentette az Egyesült Államokban Henry George *Haladás és szegénység* (1879) című könyve nyomán elindult ún. „single tax movement” (egyetlen adó mozgalom). A mozgalom fő célja az volt, hogy elérje a földek kemény megadóztatását, hogy ezzel elvonják az ott keletkező járadékot.

A komparatív előnyök elméletét ma is gyakran idézik a szabad kereskedelem hívei bizonyítékkul arra az állításra, hogy a szabad kereskedelem elősegíti a közjó kialakulását. David Ricardo teóriája ugyanis nagyon tetszetősen mutatja be, hogy bizonyos feltételek mellett a két ország között létrejövő szabad kereskedelem mindkét ország lakóinak hasznot hoz. Ehhez azonban – és erről a mai közgazdászok gyakran megfélekeznek – három feltételnek kell teljesülnie. Ezek a következők: (1) a tőke nem lépheti át az országhatárokat, és nem áramolhat magasabb munkabér-színvonalú országból az alacsonyabba, (2) a kereskedelemnek kiegyensúlyozottnak kell lennie a két fél között, és (3) mind a két országban teljes foglalkoztatottságnak kell lennie.

A komparatív előnyök elmélete, mint látható, két egyébként független nemzetgazdaság közötti kiegyensúlyozott kereskedelemre vonatkozik, és egy teljesen más, későbbi elmélet – a lefelé irányuló kiegyenlítődés (downward leveling) – vonatkozik arra az esetre, amikor integrálódott gazdaságokról van szó.⁵

13.3.3. Malthus demográfiai elmélete

„A természet minden csapása közül a legvégső és legborzalmasabb az éhínség. A szaporodás törvénye erősebb a Föld eltartóképességénél, hogy az idő előtti halál valamilyen formájában muszáj, hogy ráköszönjön az emberiségre.”
(T. R.. Malthus)

Thomas Robert Malthus 1766-ban született egy Londonhoz közeli kis faluban. Családja felvilágosult földesúri família volt. Mivel második fiúként született, vagyont, örökséget nem kapott, viszont rendkívül jó nevelésben és oktatásban részesült. Kezdetben magántanuló, majd beíraták a cambridge-i egyetem Jesus College-ába. Lelkészi pályára készült, s az iskola befejezése után egy falusi plébánia másodpapja lett. 1793–1804-ig a Jézus Kollégium tagja, majd nem sokkal ezt követően Londonba költözött. Kezdetől fogva érdekelték a népességgel ösz-

szefüggő kérdések. Anglia lakossága a 18. Században gyorsan növekedett. Ennek következtében nőtt a szegénység és a sok ember élelmezése súlyos, és növekvő gondot okozott. Malthus a korabeli életviszonyok romlását tapasztalva egyre szkeptikusabb lett a felvilágosodás eszméivel szemben. Cambridge-i tartózkodása idején névtelenül megjelentette a **„Tanulmány a népesedés törvényéről, a társadalom jövőbeni tökéletesítésével kapcsolatban”** (An Essay on the Principle of Population) című írását, 1798-ban. A nagy siker hatására elhatározta a mű továbbfejlesztését. Külföldi tanulmányutat tett, szakmai anyagokat gyűjtött, így a második kiadás már egy átfogó értekezéssé bővült, ami már életében hat megjelenést ért meg. Malthus kora egyik legolvasottabb tudósa volt. 1805-től a Kelet-Indiai Társaság által létrehozott College-ban a történelem, a politika, a kereskedelem és a pénzügyek kinevezett professzora, amit a későbbiekben a történelem és politikai gazdaságtan professzora állássá változtattak meg. Ezzel párhuzamosan betöltötte az intézmény lelkészi funkcióját is. Személyes barátságba került Ricardóval. 1815-ben publikálja a földjáradékkal foglalkozó művét, 1820-ban megjelenő könyvében, **A közgazdaságtan elveiben** pedig összefoglalja gazdaságelméleti nézeteit.⁶

Tanulmány a népesedés törvényéről, a társadalom jövőbeni tökéletesítésével kapcsolatban

Anglia lakossága a 18. században gyorsan növekedett. Ennek következtében nőtt a szegénység, és a sok ember élelmezése egyre súlyosabb gondot okozott. Az angol szegénytörvények kötelezték a közösség jómódú tagjait, hogy szegény embertársaikat pénzzel segítsék. Ez a szegényeket arra készítette, hogy több gyermeket hozzanak a világra, akiket aztán nem tudtak rendesen élelmezni. Malthus a szegénység növekedésének láttán a felvilágosodás eszméivel szemben egyre szkeptikusabb lett. Apjával folytatott vitáihoz érveket keresve a fiatal pap kutatni kezdett, majd papírra vetette gondolatait. Munkája 1798-ban jelent meg, címe: An Essay on the Principle of Population (Tanulmány a népesedés törvényéről). A tömör, tárgyilagos stílusban írt és matematikai érvekkel operáló mű felkavaró végkövetkeztetéseivel hamar híressé tette a szerzőjét.

Malthus írásának célját a következőkben jelölte meg:

- „Megvizsgálni azokat az okokat, amelyek mind ez idáig gátat vetettek az emberiség haladásának a boldogulás felé.”
- „Megvizsgálni a lehetőségét annak, hogy a jövőben eme okokat részben vagy egészen miként lehetne kiküszöbölni.”

A tanulmány tárgya alapvetően a „népszaporulat és az élelem mennyiségi növekedése közötti arány”. Vizsgálatait természeti megfigyelésekkel és az addig

⁵ Korten, David C.: Tökés társaságok világuralma. Bp.,1996.

⁶ Váralljai Csocsán Jenő: A demográfia története. Egyetemi jegyzet. PPKE. BTK. 1995

tudományos eredmények bemutatásával kezdi. Leírja például Franklin azon megfigyelését, hogy a „... növények és állatok szaporodásának csak az szab határt, hogy túlnépesedve egymást akadályozzák a létfenntartásban”. A logikát átviszi az emberi fajra, és a korabeli számadatokat tanulmányozva megállapítja, hogy a közeljövőben relatíve nagyon magas népszaporulat mehet végbe (a megkétszereződésre 25 évenként sor kerülhet), ha a népesedést semmi sem gátolja.

Az analízis másik lényeges eleme az élelmiszer, mint erőforrás. „Csakhogy az élelmet, ami ezt a szaporulatot eltartaná, nem könnyű előteremteni.” A mezőgazdasági termékek előállításának legnagyobb akadálya a gazdasági tér kicsiny volta. Malthus a csökkenő hozadék törvényét fogalmazza meg, amikor azt írja, hogy „Ez azonban olyan forrás, amely minden talaj természete szerint, ahelyett, hogy növekednék, fokozatosan csökken.” De jól tudja azt is, hogy még Európa sem teljesen benépesült terület: „Angliában és Skóciában alaposan tanulmányozták a földművelés tudományát, és mégis, még ezekben az országokban is jelentős megműveletlen területek vannak.” Különböző számítások és becslések alapján végül arra a következtetésre jut, hogy huszonöt év alatt az élelmiszerforrások biztosan nem képesek megkétszereződni.

Malthus népesedés elmélete szerint ugyanis míg a népesség mértani haladvány, addig a termelés – elsősorban a létfenntartási cikkek termelése a csökkenő földhozadék törvénye érvényesülése következtében – csak számtani haladvány szerint nő. Következésképpen a létfenntartási cikkek és a népesség növekedése közötti szakadék állandóan nő, az életszínvonal szüntelenül csökken, az éhezés és a nyomor egyre mélyül.

évek	népesség növekedése	az élelem növekedése
1.	1	1
2.	2	2
3.	4	3
4.	8	4
5.	16	5
6.	32	6
7.	64	7
8.	132	8
9.	264	9

A számtani sorozat és a mértani sorozat közötti különbség tehát hosszú távon látványosan kiélezi az adott tényezők problémáját. A valóságban természetesen a fenti példa be sem következhet, mert maga a természet gondoskodik arról, hogy ez a tendencia ne váljon valósággá. Ilyen természetes tényezőknek tartotta a betegségeket, a nyomort, az éhínséget, a bűnözést és a háborúkat – ezeket Malthus pozitív fékeknek hívja. Hozzáteszi továbbá, hogy kiút lehet a preventív korlátozás (preventív fék), vagyis a késői házasságkötés és a nemi önmegtartóz-

tatás révén történő születésszabályozás. Míg a pozitív fékek alapvetően a halandóságot emelésével, addig a preventív fékek a termékenység illetve a születések csökkentésével járulnak hozzá a népesség csökkenéséhez.

Malthus jól tudta, hogy a fent nevezett halálozási okok egész „borús” elméletét romba dönthetik, hiszen nem következik be a katasztrofális túlnépesedés. Utal William Petty 17. századi véleményére, aki az akkori gyors londoni népességnövekedés alapján arra gondolt, hogy 1800-ra London lakossága eléri az 5 millió főt, „s lám, ötödrész ennyi ember sem él itt manapság” – állapítja meg. Történeti ismeretei révén tudta azt is, hogy a népességnek egy sajátos védekezési lehetősége mindig marad, ez pedig az elvándorlás. Itt hivatkozik a Kr. e. 8-6. században végbement görög kivándorlásra, valamint az amerikai gyarmatokra való nagy tömegű migrációra.

Megpróbál arra is választ keresni, hogy milyen magatartásformát kellene terjeszteni, amivel esetleg alacsonyabb népességnövekedés érhető el. Mint említettük, dicsőítette a kései házasságkötést, a házasságtalanságot és a családtagok halála utáni özvegyi állapotot. Mint gyakorló lelkész természetesen elvetette a fogamzásgátló eszközök alkalmazását. Sokat foglalkozott a szigetországi szegénykérdéssel, a 16. század közepe óta létező szegénytörvényekkel. Alapvető problémája mindezzel kapcsolatban, hogy „...noha ez országban minden évben hatalmas összegeket gyűjtenek össze a szegények megsegítésére, a nyomorúság mégis olyan nagy a soraikban.” Malthus jó érzékkel mutat rá, hogy a megoldás egy bizonyos mértéken túl már nem lehet a szegényadó emelése, hiszen az mai szociológiai terminussal élve „szegénységük csapdájába” zárja az embereket, másrészt pedig más emberek lesznek megrövidítve általa. Felmerül a kérdés, hogy mi akkor a megoldás, amellyel a szegények helyzetén valóságosan is javítani lehet. Malthus egy általa ideálisnak vélt társadalmat rajzol fel, amelyben olyan emberek élnek, akikről „...feltételezhető, hogy kötelességeiket maradéktalanul teljesítik”, továbbá belátják, hogy nem hoznak „a világra olyan lényeket, akiknek megélhetését nem tudják biztosítani”.

Malthus hatása és utóélete

Malthus megítélése a későbbi korok gondolkodóinak szemében rendkívül ellentmondásos. A két szélső pontot talán Marx és Keynes jelenti. Marx ezt írta Malthus első művéről, hogy az „nem más, mint iskolásan felületes és paposan felengzős plágium...”. Ezzel szemben John M. Keynes angol közgazdász így vélekedett: „Ha Ricardó helyett Malthus lett volna az ősapa, akitől a XIX. századi közgazdaságtan származott, mennyivel bölcsebb és gazdagabb volna ma a világ”. Keynes azért tekintette Malthust kiemelkedő közgazdásznak, mert korának közgazdaszai (J. P. Say, D. Ricardo) által képviselt optimista megközelítéstől – miszerint az összkereslet mindig együtt nő az össztermeléssel – eltérően azt állította, hogy a növekedés függ elsődlegesen a kereslettől. Így elmélete megelő-

legezte John Maynard Keynes XX. századi felismeréseit. Visszatekintve ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy a Malthusi balsejtelmek a produktivitás miatt nem igazolódtak. A XVIII. századi mezőgazdasági forradalom pont azért vált mérőföldkövé az egész világ gazdaságtörténetét illetően, mert az alapvető termelési tényezők (munka, tőke és föld) újfajta termelési-üzem kombinációját hozta létre, ahol a progresszió alapfeltételévé a termelékenység növekedése vált, az intenzív termelési forma, s nem az extenzivitás, a földkiterjesztési politika. A malthusi elmélet tehát meglehetősen merev és dogmatikus, így korábban méltán válhatott a társadalmi status quo konzervatív letéteményesévé. Ugyanakkor tanításával jelentősen befolyásolt számos gondolkodót. Jellemző, hogy még a XIX. század két kiemelkedő természettudósát – Charles Darvint (1809–1882) és A. R. Wallace-t (1822–1913) – is befolyásolta nézetük kialakulásában a természetes szelekcióról, ami az evolúciós elméletük alapja lett. Végül meg kell említenünk, hogy Malthusnak igen nagy hatása volt a gazdaságtörténet-írásra, különösen az agrártörténeti vizsgálatokra. A XX. század harmincas éveitől kezdve – elsődlegesen a németországi kutatóműhelyekben, azon belül is főleg göttingeni és tübingeni egyetemen – egy egész történetírói iskola kapcsolódott Malthus korábbi eszméiségéhez. Ezt az irányzatot ma ún. neoklasszikus gazdaságtörténet-írásnak nevezzük, mégpedig azért, mert az iskola felfogásmódja egy egyensúlyi elvhez kapcsolódik. Az egyensúly a mindenkorai népesség és a megélhetéshez szükséges erőforrások között áll fenn. Az iskola talán legjelentősebb alakja Wilhelm Abel, aki elsősorban a nyugat európai gazdaságtörténet-írásnak a pénzmozgásokkal összefüggő vetületeit vizsgálta. Ez a gazdaságtörténeti irányzat nagyon hamar megjelent Magyarországon is: főleg a Domanovszky Sándor által szervezett fiatal uradalomtörténészek kapcsolódtak hozzá.

Zárásképpen fontos megjegyezni, hogy Malthusnak a népesedésre vonatkozó komor prognózisai a harmadik világban ma időszerűbbek, mint valaha.

13.4. Német gondolkodók

13.4.1. Friedrich List(1789–1846)

„Az olyan nemzet, amely csak földműveléssel foglalkozik, olyan mint az az egyén, akinek az anyagi javak termeléséhez csupán egy karja van.”
(Friedrich List)

List a közgazdászok közül talán a legnagyobb hatást gyakorolta Németország, és áttételesen az egész világ gazdaságpolitikájára. Élete bővelkedett különféle kalandokban. Apja tímárműhelyéből kikerülve Thübingenben írnok, majd állami főfelügyelő lesz és tanulmányai befejeztével egyetemi katedrát kap. Bábás-

kodik a német vámuniók megalapításánál. Württembergben képviselőnek választják, és egy bürokrácia-ellenes beszéde miatt államellenes izgatás vádjával börtönbüntetésre ítélik. Elmenekül, de később elfogják és csak azzal a feltétellel hagyhatja el az országot, ha lemond állampolgárságáról; az Egyesült Államokba megy. Ott megfigyelhette az „Amerika az amerikaiaké” elgondolásból deriválható védővámrendszer üdvös hatásait és összevetette a kontinentális zárlat megszűnésének németországi következményeivel (az angol termékeket Európából kizáró napóleoni kontinentális zárlat alatt Németország gyorsan iparosodik, a zárlat feloldásával azonban beáramlanak az olcsóbb angol termékek és Németország ipara sorvadni kezd); ennek köszönhetően szakít Adam Smith szabadkereskedelmi eszméivel; kidolgozza *védővám-koncepcióját*. 1832-ben mint amerikai konzul tér vissza Németországba, de közben már vasútépítéseken is dolgozik és ez ad lökést *infrastruktúra-elméletének* kialakulásához. Harcol a német infrastruktúra megjavításáért. Magyarországon kétszer is járt, másodszor 1844-ben, ekkor már művei, Kossuthnak hála, ismertek voltak hazánkban. Kossuth List hatására veti el a szabadkereskedelem liberális eszméjét és elméleteit követve a védővámok mellett teszi le a voksát. Hányattatott életének List végül önkezeléssel vet véget. Fő munkája **A politikai gazdaság nemzeti rendszere** (*Das nationale System der politischen Ökonomie*, 1843, ford: Sárváry Antal) címmel 1841-ben jelent meg Stuttgartban.

List elmélete szerint minden nemzetnek sajátos gazdasága van. Ami azt jelenti, hogy Smith szabadkereskedelmi eszméi nem alkalmazhatóak minden nemzetre: sőt, tulajdonképp csak azonos gazdasági súlyú, azonos hatalmú országok között igaz az a Smith-i elmélet, hogy ott kell vásárolni, ahol egy terméket olcsóbban megvehetünk. Ha két egymással kereskedő ország közül az egyiknek ipara magasan fejlett, akkor az az ipari termékeket, melyek hozzáadott értéke magas, olcsóbban tudja előállítani, tehát olcsóbban tudja azt eladni a kevésbé iparosodott országnak. Ráadásul az iparosodott ország a kockázatokat is jobban viseli, mivel nagyobbak a tartalékai. Smith elméletének alkalmazása oda vezet, hogy a kevésbé iparosodott ország ipara nem fejlődhet ki, hiszen kezdetben drágább és rosszabb minőségű termékeit nem vásárolják meg. Egy ilyen ország csak mezőgazdasági terményeket, nyers- és alapanyagokat adhat el, melyeken viszont kevesebb a hozzáadott érték, tehát ebben a kereskedelemben az egyik ország csak gazdagszik, míg hozzá képest a másik szegényebbé válik. List szerint egy termék megvásárlása esetén tehát nem csupán a termék árát kell figyelembe vennünk, hanem a termék megtermelésének körülményeit is. Azaz lehetséges, hogy a drágább, rosszabb minőségű hazai termék megvásárlása jobban kifizetődő, mert az hazai munkaalkalmat teremt, és lehetőséget ad az iparfejlesztésre, azaz növeli a termelőerőket. A nemzet polgárait rá kell kényszeríteni, hogy önszántukból hazai termékeket vásároljanak, ennek eszköze a külföldi termékekre kivetett védővám. List kihangsúlyozza, hogy a védővámok csak addig szükségesek, míg az adott gazdasági ágazat versenyképes nem lesz. Ezután a terméket már ki lehet tenni a szabad versenynek. Nem tud elmenni a tény mellett, hogy a Smith által propagált

szabadkereskedelmi eszmék alkalmazása elsősorban Anglia érdeke (erre legjobb bizonyíték, hogy Anglia is védővámokat vetett ki az olyan termékekre, melyek áraival nem tudott versenyre kelni, így pl. a gabonafélékre).

List *nemzetben és a termelőerők fejlesztésében* gondolkozik. Minden nemzetnek sajátos helyzete és tulajdonságai vannak, ezt hagyja figyelmen kívül a klasszikus iskola. A sajátos helyzetnek megfelelően azonban mindig vannak érzékenyebb ágazatok, ezek védelmére az államnak kell beavatkoznia, azaz a nemzet fejlődésének érdekében korlátozni kell a gazdasági élet szabadságát. Ez vonatkozik a még fejletlen gazdasági területekre, de a nemzet léte szempontjából érzékeny területre (ilyen a honvédelem) is. Az állami beavatkozás célja, hogy a gazdaság ne csak a jelen szükségleteit elégítse ki, de a jövő boldogulását is elősegítse. Ennek legkönnyebb útja a termelőerők kifejlesztése, mert a termelőerők jelentik a munka és a gazdagság forrását. A termelőerők kifejlesztése fontosabb a termelt javak előállításánál is, ezért a jelenleg potenciálisan rendelkezésre álló javak egy részéről le kell mondani a tehetségek, lehetőségek, képességek, erők kifinomítására és kibővítésére. Legfőbb termelőerő az ipar, mert az iparban ott van a helyzet javításának lehetősége és vágya, ezáltal potenciálisan mindig új munkalehetőségeket teremt, míg a mezőgazdaság sokszor megmerevedett, hagyományos struktúra, mely egy bizonyos szinten felül képtelen fejlődni. Ebben az elképzelésben megtaláljuk a *hozzáadott érték elméletének* csíráját.

Mivel minden nemzet helyzete sajátos, ezért nem minden nemzetnek éri meg védővámokat fenntartania. A védővámoknak csak akkor van értelme, ha képesek valamilyen ipart megerősíteni. Ahol erre nincs lehetőség, csak a szegénység szintjét növelik. A mezőgazdaságban azért utasítja el a vámokat, mert a mezőgazdaság a természeti adottságoktól függ, nincs értelme a természet erőszakot venni. Az ipar a *fizikai tőkén* kívül elsősorban a *szellemi tőkétől* függ, tehát bárhol meg lehet honosítani. Bár List bevezeti a szellemi tőke fogalmát, mégis a termelésben még csak az anyagi hasznot látja valódi tényezőnek.

A List által kidolgozott protekcionista rendszert nem szabad összekeverni az autarkizmussal, az önellátásra való törekvéssel. List ugyanis csak bizonyos, fejlődésben lévő ágazatokat akar fejleszteni (ha ehhez a feltételek is adottak) és a fejlődés befejeztével megszüntetné a mesterséges védelmet, ezzel az adott terméket bevezetné a szabadkereskedelem szabadversenyébe.

Az infrastruktúráról vallott elképzelése, többi elméletéhez híven pragmatikus. Véleménye szerint csak az olyan fejlesztéseknek van értelme, melyek nem csak egy szűkebb régiót virágoztatnak fel, hanem az egész országnak hasznot hoznak, különben a gazdagabb régió csak elszívja a szegényebb erőforrásait, és ezzel nem növeli az általános gazdagság szintjét.

List részben gazdag élettapasztalatának köszönhetően nem menekül elméleti ortodoxiába: ennek legjobb bizonyítéka, hogy nem veti el teljesen Smith eszméit, csak leszűkíti érvényességüket. Elgondolásai mindig rugalmasak, egyik kimondatlan premisszája, hogy az aktuális intézkedéseket mindig a körülményekhez kell igazítani. Elméletei és javaslatai kidolgozásánál és megokolásánál bátran használ történelmi példákat; ezáltal a történelmi iskola előfutárának is tekinthetjük.

List elképzeléseinek gazdaságpolitikai jelentősége világos; nem csak Kossuth, hanem számtalan más állami vezető és politikai rendszer érdeklődését is felkeltették, és sok helyen és időben – ösztönösen vagy tudatosan – alkalmazták és alkalmazták ma is. A mai Egyesült Államok, a távol-keleti országok és az Európai Unió gazdaságpolitikájában is számos elemet vélünk felfedezni, melyek List elméleteinek máig ható érvényességét és gyakorlati alkalmazásának hasznosságát bizonyítják.

13.4.2. Thünen, Johann Heinrich (1783–1850)

Thünen a németországi Oldenburg nagyhercegségben született, birtokosi családba. Érdeklődését már egész fiatal korától kezdve a mennyiség- és a mezőgazdaság kötötte le. Tanulmányait többet között a híres mezőgazdász, Thaernél (1752–1828) végezte. Tudományos munkásságán kívül tudását a gyakorlatban is kamatoztatta: birtokán kísérleti mintagazdaságot létesített. Fő műve *Az elszigetelt állam mezőgazdasági és nemzetgazdasági kérdései* (*Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*) címmel 1826-ban jelent meg Hamburgban. Könyve három részre osztható: az első az elszigetelt állam kérdéseit taglalja, a második a természetes munkabér és kamat alakulását kíséri nyomon, míg a harmadik gyakorlati kérdésekre öszpontosít. Thünen módszertana az egzakt kutatási módszeren alapszik, ettől a korban idegenkedtek, ezért munkássága kevésbé vált ismertté.

Thünen elgondolásainak alapja *földjáradékelmélete* és az ezzel kapcsolatos *termelési körök* elmélete. Szerinte a földjáradék a megművelt föld minőségétől és a piactól való távolságtól függ. A földjáradék annál nagyobb, minél kedvezőbb a föld piachoz viszonyított helyzete. Thünen elképzelt egy elméleti államot, mely elszigetelt, földjei azonos minőségűek, mint ahogy az azonos termékek ára is azonos, és az állam középpontjában lévő fővároshoz is azonos minőségű utak vezetnek. Ebből következik, hogy ugyanazon termékekre nézve annak a termelőnek kisebb a haszna, aki távolabbról szállít, tehát az ő földjének a járadéka alacsonyabb. Ebből az elméletből viszont az is következik, hogy a piactól való távolság dönti el, hogy mit lehet eredménnyel termelni. A piachoz közel értékűkhöz képest nagy súlyú/térfogató terményeket is lehet termelni, de tőle távol csak olyanokat, melyek értéküknél fogva nagyobb termelési (szállítási) költséget is elbírnak. Egy jószágot annál távolabb lehet termelni, minél kevesebb költséggel jár.

és minél kevesebb befektetést kíván. A város körül párhuzamos körökkel jelöli ki az egyes termények termelési helyét. Alapvetően öt *Thünen-féle termelési kör* van. Az elsőben romlandó terményeket, kerti terményeket, tejféléket állítanak elő. A másodikban erdőgazdálkodást folytatnak, mivel a nagy súlyú fa szállítása nem érné meg nagyobb távolságról. A harmadikban a szemes terményeket termesztetik, a negyedik kör marad az állattenyésztésnek, hisz az állatok saját lábukon szállíthatóak. Az utolsó körben vadgazdálkodást folytatnak. A termelési körök elmélete befolyásolja a *telephely-elméletet*. Thünen annyival lép tovább Ricardo földjáradék-elméletén, hogy a föld *minőségi járadékán* kívül *helyzeti járadékával* is foglalkozik. A föld minőségével kapcsolatban kijelenti, hogy a legrosszabb minőségű föld is adhat járadékot, ha a piac képes még felvenni terményét. Persze a föld minőségének javulásával a járadék épp úgy nő, mint a piactól való távolságának csökkenésével. Thünen elméletének egyik legmaradandóbb eleme az a kimondatlan premissza, hogy a különböző gazdálkodási formák értéke csak *viszonylagos*, mert a keletkező hasznot egy sor egyéb körülmény dönti el.

Munkabér-elmélete ismét egy elméleti állam logikusan kialakult munkaerő-helyzetéből következik. Egy olyan helyen, ahol nincs földjáradék (mert nincs piac) és vannak feltöretlen földek, a tőkés és a munkás csak a termelés jövedelmén osztozhatnak, azaz a munkabért a termelés határértéke alakítja. A munkás eldöntheti, hogy bér munkásként dolgozik a tőkésnek, vagy jobban megéri új földet feltörni. A művelésbe vont földön is szükség lesz bér munkásokra, de őket csak magasabb munkabérrel lehet elcsábítani, azaz a feltörés hasznán kell osztozni velük. A munkabér reálértéke kiegyenlítődik, mert a munkás különben elmenne onnan, ahol kevesebb bért kap. A munkabér a legkisebb hasznot felmutató munkához igazodik. A munkabér ilyen helyzetben a munkás termelékenységétől függ, azaz – mai kifejezéssel – a munka határértékétől és a munkás határtermelékenységétől. A munkaadó nem nyomhatja a béreket a legkisebb munkahaszon értéke alá, mert otthagyják munkásai. De ennél magasabbra sem emelheti, mert azzal saját érdekeinek árt. A munkaadó annyi munkást alkalmaz és annyi bért fizet, hogyha a legkisebb termelékenységű munkásnak fizetett bér a munkásra eső hasznot még felemészti, a többiek már legyen haszna. A rentábilisan utolsónak alkalmazott munkás munkabére a zsinórmérték a többi munkás számára. Thünen munkabér-elmélete tehát a *határtermelékenység* elméletének korai megjelenése. Thünennél a munkabér egyedül a munkától függ (Smithnél a munkabér a kereslet és kínálat változásaitól függ, Ricardo pedig csak a létminimumot veszi tekintetbe). Thünen ún. *természetes munkabére* a munkás létfenntartásához szükséges bér és a munka eredményének összege. Azért hívja természetes munkabérnek, mert nagysága egyedül a munkától függ. Thünen szerint a munkabér kérdése a közgazdaságtan legfontosabb problémája. Meghagyta, hogy a természetes munkabér általa kidolgozott matematikai képlete legyen sírfelirata.

A *tőke* a termelésbe állított termékfeleslegből jön létre. A növekvő felesleg növeli a tőkét, ami növeli a termelést. A tőke átengedéseért az újabb vállalkozónak

kamatot kell fizetni a tőkésnek. A kamatért ezen kívül kisebb mértékben a tőke átengedésének kockázata is felelős. Thünen a kamat és a munkabér viszonyával is foglalkozik. A kamatnak is van határtermelékenysége. Az összes, már meglévő kamatnál is azt kell figyelembe venni, hogy a legutoljára befektetett tőkének mennyi a haszna. A tőkék növekedésével csökken a kamat, ezzel csökken a termelési költség, növekszik a termelés haszna, és ezért növekszik a munkabér.

Thünen módszere a tapasztalati tényekből leszűrt dedukció. A tényeket elméleti síkon leegyszerűsíti, megtisztítja, matematikai képletekbe bűjtött elméleteket alkot, majd az elméleteket a gyakorlatban is alkalmazza. Bár bírálói szerint elszigetelt, képzeletbeli állama és gazdasága olyannyira sematikus, mely érzékelését megcsalva hamis, és csak mechanizmusa csak elméletben működőképes, Thünen valójában elismerte, hogy változó körülmények között a tapasztalat is változik. Azonban azt is látta, hogy vannak törvényszerűségek, melyek különböző helyzetekben többször visszatérnek. Thünen célja éppen az elméletek kidolgozása, és mint ízig-vérig dedukcionista analitikus, tekinthetjük a matematikai iskola egyik korai képviselőjének.

13.4.3. Karl Marx (1818–1883)

„A társadalom anyagi termelőeri, fejlődésük bizonyos fokán, ellentmondásba kerülnek a meglévő termelési viszonyokkal... Ezek a viszonyok azok béklyóivá csapnak át. Ekkor a társadalmi forradalom korszaka következik be.”
(Karl Marx)

Karl Marx 1818-ban született Trierben. Apja ügyvéd volt, így módot adhatott fiának az egyetem elvégzésére. Marx bonni és berlini egyetemi éveiben bölcseleti, jogi és történelmi tanulmányokat folytatott. 1841-ben doktorrá avatták. Nem sokkal ezután Párizsba ment, ahol részt vett a német–francia évkönyvek kiadásában és ahol folytatta bölcseleti tanulmányait (hegeli iskola, Feuerbach). E tanulmányai során kezdte lerakni a materialista történeti felfogás alapjait. Itt ismerkedett meg Heinével és itt kötött egész életre szóló barátságot Friedrich Engelsszel. Párizsból politikai okokból való kiutasítása után (1845) Brüsszelbe költözött, majd Engelsszel együtt ellátogatott Angliába, ahol a társadalmi és gazdasági élet intézményeit tanulmányozta és megismerkedett a szociális mozgalmak irányítóival. Már ekkor élénk benne a törekvés, hogy az ipari proletárság küzdelmének tudományosan megalapozott hátteret adjanak. 1846-ban írta meg híres vitairatát – reagálva Proudhonnak, a francia szocializmus jeles képviselőjének „*A Nyomorúság filozófiája*” című munkájára – „*A filozófia nyomorúsága*” címen, amelyben már megvannak új világnézetének legfőbb pontjai. A Londonban 1847-ben megalakult Kommunisták szövetsége felszólítására Engelsszel együtt megírták *A kommunisták manifestuma* című kiáltványt (1848. február), amely később programja és alapköve lett a nemzetközi szocialista munkásmoz-

galomnak, majd a világháború után a kommunista mozgalomnak is. A közép-európai forradalmak idején (1848. február – március) a Brüsszelből való kiutasítása után a forrongó Németországba ment, ahol a kölni Neue Rheinische Zeitung-ot szerkesztette, amely lap a demokrácia követeléseit terjesztette forradalmi írásokban. 1949-re az ellenforradalom egész Európában győzött, így Marx „lapját” is betiltották. Marx ettől kezdve Londonban élt, és Engelsszel együtt dolgoztak tudományos szocialista rendszerüknek gazdasági, társadalmi és politikai fölépítésében, s szervezték a világ szociális munkásmozgalmát, amelynek száalai a kezükben futottak össze. 1859-ben írta „*A politikai gazdaságtan kritikájához*” című művét amely az addig folytatott gazdaságtani kutatásainak eredményeit foglalta össze, később nagy jelentőségűvé vált értékelméletének fejtegetésével. Az Internationale (Nemzetközi Munkásszövetség, 1864.) megalakításában való tetterős részvétel után kezdett hozzá fő műve „*A tőke*” megjelentetéséhez, amelyet 4 kötetben tervezett, de amelyet betegeskedése miatt befejezni nem tudott.

Marxizmus

A marxizmus társadalomképének és történelemszemléletének lényegi eleme a materializmus, vagyis az az álláspont, hogy a történelmi-társadalmi fejlődésnek anyagi mozgatóerői vannak. Immaterialis tudat nem létezik, csupán az anyagtól elválaszthatatlan emberi tudat melynek különböző szintjei (egyéni, közösségi) és különböző formái (tudomány, erkölcs, vallás, művészet) vannak. **A társadalom szerkezetében így „alap” és „felépítmény” különböztethető meg.** Az alap a termelés anyagi erőinek és a termelést, ill. a társadalmilag és politikailag meghatározott anyagi termelési (gazdasági-technikai, tulajdon stb.) viszonyoknak az összessége. Ezen és ennek megfelelően alakul ki a társadalmi tudat formáinak (a társadalmi intézményeknek, szervezeteknek és eszméknek) a rendszere. A termelési viszonyok fejlődésétől időről időre elmarad a felépítmény fejlődése: az egyensúlyt az új társadalmi formációt létrehozó társadalmi-politikai forradalmak teremtik meg, a társadalmi intézményrendszer radikális átalakításával.

Marx gazdasági tanításának alap fundamentuma az „**értéktöbblet elmélet**”. Ennek értelmében a munkás nem a munkáját, hanem a munkaerejét viszi áruként a piacra. Ez a különbségtétel azért fontos, mert így magyarázza a tőkés termelés folyamán létrejövő kizsákmányolást. A munkás munkája áraképpen ugyanis kevesebbet kap, mint amennyi munkájának az értéke. Amennyivel a munkás kevesebbet kap, az a munkáltatót, a kapitalistát gazdagítja. E gondolatmenet szerint az ember képes ugyan a létszükségeit jóval meghaladó termékmennyiség előállítására, ám annak össztársadalmi méretű igazságos elosztása a történelmi fejlődés korai szakaszában még meghaladja az egyének és csoportok lehetőségeit. Az eredetileg köztulajdont képező fölösleget így előbb-utóbb tartósan kizsájtítja egy szűkebb (termelési, katonai, vallási stb. vezető) réteg, s a társadalom két alapvető osztályra – egy kizsákmányolóra és egy kizsákmányoltra – hasad.

Kettejük szakadatlan küzdelme a történelem mozgatóerejét jelentő osztályharc. Marx és Engels alapvető műve, a *Kommunisták manifestuma* ezt így példázza és érzékelteti: „*Minden eddigi társadalom története: osztályharcok története szabad és rabszolga, patrícius és plebejus, hűbéres és jobbágy, céhmester és legény, egyszóval elnyomó és elnyomott örökösen szemben állott és hol nyílt, hol lappangó, de szakadatlan harcot vívott egymással.*” A tőkés gazdasági fejlődéstendenciáinak vizsgálatával a kapitalizmus bukásának szükségszerűségét kívánta bizonyítani. A tőkés gazdasági rendszer átmeneti jellege – véleménye szerint – több gazdasági folyamatban is nyomon követhető, így a profitráta süllyedéstendenciájában, a gazdasági válságok állandó elmélyülésében, illetve a munkások helyzetének állandó rosszabbodásában.

Marx hatását az utókorra két vonulat – egy gazdaságelméleti és egy társadalomfilozófiai – mentén lehet vizsgálni. A közgazdasági gondolkodók inkább forradalmárnak, mintsem tudósnek tekintették és sem problémafelvetéseivel, sem módszertanával, s főleg nem elmélete ideológiai vonatkozásaival nem kívántak foglalkozni. Így munkássága sokáig a tudományos közgazdaságtanon kívül rekedt. A Marxszal szembeni megítélésben változás csak a nagy gazdasági világválság (1929–1933), és az ennek nyomán kialakuló „elméleti válság” következtében figyelhető meg. Elsősorban **J. Robinson** (1903–1983) és **A. J. Schumpeter** (1883–1950) voltak azok, akik leginkább hozzájárultak elméleti munkásságának újraértékeléséhez. Ők Marxot mint a kapitalizmus mozgástörvényeit vizsgáló közgazdászt mutatják be, természetesen hangsúlyozva sajátos szemléletét, és elméleti különütasságát. Marx tanításainak társadalmi utóélete sokkal nagyobb ívet járt be. Ennek kiindulópontja az a marxi teória, hogy a termelőerők és az osztályharc fejlődése szükségszerűen elvezet az osztályok nélküli társadalom lehetőségéhez. Ezt a lehetőséget pedig végre kihasználhatja a történelmi öntudatra ébredt kizsákmányolt osztály, a proletariátus. Bár a vagyoni egyenlőségen alapuló, igazságos és erkölcsös társadalom eszménye már a legkorábbi vallási és filozófiai rendszerekben is jelen volt, a marxi elmélet volt az amely ezeket egy tudományos keretbe foglalt gazdasági-, társadalmi-, történelmi-rendszerrel támasztotta alá.

13.5. A neoklasszikus közgazdaságtan (A határhaszon iskolái)

„*Elég a hasznosság változásának természeti törvényeit végigkövetni a birtokunkban lévő jószágmennyiség függvényében, hogy kielégítő csereelméletet alkossunk, amelyből már egyszerű következményként adódnak a kereslet és kínálat szokásos törvényei.*

(W. S. Jevons)

Az 1870-es évektől új irányzatok jöttek létre: az **osztrák iskola** (Bécs) a gazdasági tevékenység lélektani rugóit kutatta, a **matematikai iskola** a (Lausanne) függvényszerű összefüggéseket keresett a csereforgalomban. Ezen új irányzatokat összefoglalóan a határhaszon iskoláinak is szokták nevezni. A klassziku

sok (Adam Smith, David Ricardo) nyomán folytatták vizsgálataikat, ugyanakkor velük ellentétben, a kereslet oldaláról indultak ki, s tevékenységük során új közgazdasági (mikroökonómiai) elmélet létrejöttét alapozták meg, melynek alapvető építőeleme a csökkenő határhaszon elve. Fő képviselőik: **W. Sttanley Jevons** (1835–1882), **Karl Menger** (1840–1921), **Léon Walras** (1834–1910) és **Vilfredo Pareto** (1848–1923).

Érdeklődésük középpontjában a piaci egyensúly vizsgálata áll. Ugyanolyan optimistán mutatják be a piaci mechanizmus működését, mint Ricardó. A piaci mechanizmusok biztosítják a teljes foglalkoztatást, a kereslet mindig együtt nő a termeléssel stb. Nem lehet általános túltermelési válság, és a foglalkoztatás is teljes. Keynes az irányzat képviselőit euklideszi közgazdászoknak hívta, mert minden tételüket a teljes foglalkoztatás feltételezése mellett fogalmazták meg. Minden piaci szereplő ún. árelfogadó, adott árral találja magát szemben. Adott a jövedelemeloszlás fennálló rendje, és a gazdaság szereplőinek preferenciaskálája. A határhaszon fogalma **H. H. Gossen** (1810–1858) igénykielégítési törvényeire vezethető vissza. Gossen művét (*Entwicklung der Gesetze der menschlichen Verkehrs und der daraus flissende Regelung für den menschlichen Handeln*, 1854), kora nem ismerte el, s csak halála után Jevons hívta fel a közgazdászok figyelmét a munkájára, nevét világszerte ismertté téve. A határhaszon fogalmának döntő jelentősége lett a közgazdaságtan további fejlődésére. Nemcsak az értékelmélet, hanem az ár és a jövedelemelosztás elmélete is új alapokra épült ezáltal.

A neoklasszikusok kiindulópontja annak vizsgálata, hogy mi motiválja a gazdaság szereplőit (munkás, tőkés, vállalkozó) cselekedetük során. Mindre jellemző, hogy fennálló adottságaik keretei között optimálni akarják a helyzetüket, ez akkor történik meg, ha a maximális összhasznossághoz jutnak. A haszonmaximum megragadásához hozzák be a határhaszon fogalmát. E szerint ha valaki a piacon vásárol, akkor az adott áru által fedezett szükséglet intenzitása egyre kisebb lesz, mivel a szükséglet előbb-utóbb telítődik. Ez a csökkenő hasznosság elve, és a legutoljára megvett ugyanolyan áru haszna a határhaszon. Amikor az ember vásárol hasznossághoz jut, de hasznosságot áldoz fel, mert mást is vehetett volna a pénzén. Ugyanakkor a pénzjövedelemnek is megvan a hasznossági függvénye. Ha valakinek a pénzjövedelme alacsonyabb, akkor az utolsó egység (forint) határhaszna nagyobb, mivel a pénzén kevesebb dolgot tud vásárolni. Ellenkező esetben, nagyobb jövedelemnél, az utolsó egység határhaszna kisebb lesz.

A munkás a szabadidejéből árulja az órákat, amiért bért kap. A folyamatban egyre több szabadidejéről mond le és ezért egyre több bért kap. Ott lesz a munkavállalás határa ahol a szabadidő értéke már nagyobb lesz mint a feláldozásával elérhető bérnövekmény értéke.

A termelési tényezők keresleti függvényének a meghatározásához a tőke és a munka változása szolgált alapul, amennyiben a technikai feltételeket adottaknak tételezték fel. Ez a munkára nézve a következőképpen alakul, ha a másik termelési tényezőt változatlanul hagyjuk: adott tőkeállomány mellett ha növeljük a foglalkoztatottságot, akkor egy ideig a termelékenység növekvő-, majd csökkenő növekménnyel nő. Mivel minden munkás ugyanazt a reálbért kapja, ott lesz a foglalkoztatás optimuma ahol az össztermelés növekménye még nagyobb a kifizetett bérnövekménynél. Ugyanígy a tőke növelése esetén is lejátszódik ugyanez a változás. Amennyiben a tőke termelékenysége meghaladja az aktuális kamatlábat akkor nő a profit. Ellenkező esetben jobban megéri a pénzt bankba tenni. Természetesen ha csökken a kamatláb akkor nő a tőke kereslete.

A neoklasszikus közgazdaságtan arra az alapfeltevésre épül, hogy a piaci szereplők: a vállalatok és a fogyasztók – adottságaik mellett – racionálisan igyekeznek optimálni helyzetüket. A neoklasszikus elméletben a cég a termelési függvényre redukált, a fogyasztót pedig a hasznossági függvény jellemzi. Egyéni érdekeik követése nyílt, őszinte. Az ilyen modell nem számol az emberi opportunizmussal (pl. mások félrevezetése, megtévesztése). Az információik áramlása költségmentes, így a gazdálkodó alanyok „mindentudóak”. A szabadon rendelkezésre álló piaci alternatívák védik a gazdasági szereplőket attól, hogy partnereik tisztességtelenül járjanak el velük szemben. A gazdasági szereplők identitása e modellben nem érdekes. Arc nélküli vevők és eladók találkoznak, hogy standardizált árukat cseréljenek egyensúlyi áron. Az intézmények adottak, nem befolyásolják a gazdasági folyamatokat. Mint látható, ezen irányzatok képviselői mesterséges kitálatl emberképpel, valamint az ilyen szereplőkből álló mesterséges gazdasági rendszerek működésének tanulmányozásával foglalkoznak.

Az erkölcsi tényezővel azonban a közgazdász már a gazdaság eme elvont képében is kénytelen számolni. A hagyományos modern közgazdaságtan, amely elveti a hasznosság mérhetőségét, a hasznosság egyének közötti összehasonlíthatóságát, a társadalmi jólét növekedéséről csak a Pareto-féle elv alapján tud ítélni: nő a társadalmi jólét, ha egyesek jóléte úgy növekszik, hogy másoké nem csökken. A társadalmi jólét paretói értelemben optimális, ha egyesek jóléte már csak mások rovására nőhet. De ilyen Pareto-féle optimumhelyzet a jövedelemelosztás bármely rendjében megtalálható, hiszen a társadalmi termelési lehetőségek görbéjét a társadalmi közömbösségi görbe az elosztási viszonyoktól függetlenül végtelen sok pontban érintheti.

Az optimális helyzetek közötti választásra **Bergson**, s később **P. A. Samuelson** oly módon kívántak megoldást találni, hogy külső tényezőként behozták az elméleti rendszerbe az etikai értékítéletet. E vélekedés szerint a vita kiindulópontja a rendszer gazdasági változói számára egyolyan funkció, amelyet bizonyos etikai vélekedés jellemez. Egy olyan vélekedésre van szükség, amely egyértel-

mű választ tesz lehetővé arra, hogy egy gazdasági rendszer jobb-e, rosszabb-e, mint valamely más, vagy vele közömbös.

Scitovsky Tibor magyar származású amerikai közgazdász (1905–2002) egy kettős kritérium felállításában látta a megoldást, mely a gazdaságpolitikai változás jóléti kihatását a jövedelemelosztási viszonyok változásától függetlenül képes megragadni. A kettős kritérium szerint nő a társadalmi jólét, ha a gazdaságpolitikai változás nyertese képes a vesztes kompenzálni, de a vesztes nem képes a nyertest megvesztegetni.

Ezt az érvelést **M. D. Little** nem fogadja el, mert szerinte ez csak azt fejezi ki, hogy nőtt a társadalmi termelés, de nem mond semmit arról, hogy az új jövedelem eloszlási viszonyok növelték-e a társadalmi jólétet, vagy sem.

Összegzőképpen megállapítható, hogy a neoklasszikus gondolkodók elméleti felvetései számos új problémát generáltak. Az optimalizálási – eredménymaximalizálási elv egyre szélesebb körű kiterjesztése által tovább finomították a gazdaság működéséről addig kialakult képet.

13.6. A neoklasszikus közgazdaságtan kritikája

13.6.1. A német történeti iskola

*„Az ember tudományunk kiindulópontja és célja is.”
(Wilhelm Roscher)*

A német történeti iskola a klasszikus közgazdasági elméletek ellenpontjaként jött létre német területen. Mint korábban láthattuk (List, Thünen) a közgazdasági gondolkodás német földön eltérő utat járt be, így egészen más tradíciókkal rendelkezett. A német gondolkodóknál az absztrakt és deduktív közgazdasági megközelítés helyett, az empirikus illetve az induktív szemléletmód dominált. Míg a régebbi történeti iskola (fő képviselője: **Wilhelm Roscher**, 1817–1894) inkább az angol klasszikusokat támadja, addig az új (vezetője: **Gustav Schmoller**, 1838–1917) a neoklasszikus tanokat. Fő kritikai szempont, hogy a gazdaságot kiragadják a társadalom egészéből, azt csak önmagában vizsgálják, jóllehet a gazdaság szerves része a társadalomnak. A gazdaságban nem csak gazdasági erők, hanem erkölcsi, kulturális, pszichológiai stb. erők is hatnak. Ezekről a klasszikusok eltekintenek. A másik kifogás, hogy mivel változatlan motívum sarkallja a gazdasági alanyokat, az önérték, ezért hiányzik a történetiség ezekből a tanításokból. Véleményük szerint minden korban minden fellelhető gazdaságot meg kell vizsgálni, beleértve a nem gazdasági tényezőket is. Ekkor ismerhetjük meg, hogy adott korban, adott ország gazdaságára milyen erők hatottak. Ezután össze kell hasonlítani az egyes területeken kapott ered-

ményeket és ha kapunk közös elemeket, szabályszerűségeket egy korban akkor azokat lehet elfogadni, mint általános rendező elveket. A gazdasági cselekvések tehát úgy jön létre, hogy azokban általános törvények és helyi, nemzeti sajátosságok is szerepet játszanak. A közgazdász jól teszi, ha régi korok gazdaságát vizsgálja, mert így lehet feltérképezni, hogy különböző korokban milyen tényezők hatottak. Ha hasonló körülményeket találunk ma, akkor a múltból tudhatjuk, hogy ezek milyen eredményekre vezetnek. Roscher állítása szerint a legelső bet Thuküidészről tanulta. Schmoller elődjéhez hasonlóan abban látja a feladatát, hogy nyomon kell követni az összes ható tényezőnek az összes hatását a változását. Le kell írni, hogy milyen eredményeket kapunk, s ez előbb-utóbb össze fog állni egy elméleti rendszerre.

A történeti iskola megkérdőjelezte a deduktív módszer kizárólagos használatát és hangsúlyozza a történeti és statisztikai tárgyalásmód szükségességét. Tagadja a gazdaságtan változatlan természeti törvényeit, figyelmét az elméletek és intézmények összefüggésére irányítja és megmutatja, hogy különböző korok és országok különböző rendszereket igényelnek. Önálló elméleti rendszert nem sikerült létrehozniuk, amit azzal magyaráztak, hogy olyan sok hatás hat a gazdaságra, hogy nem lehet az összeset felbecsülni (pl. különböző népek tudományos pszichológiája). Jelentőségük abban áll, hogy létrehozták a gazdaságtörténetet. Magyarországon nagy hatást gyakoroltak, főleg Kautz Gyulára (1829–1909) és Földes Bertalánra (1848–1944), akik a lipcsei egyetemen Roscher tanítványai közé tartoztak.

13.6.2. Az intézményi iskola

A német történeti iskola hatása Amerikában is érződött. A gazdaság fejlődése az intézmények változását követi. Az intézmények pedig azért változnak, mert a léteért folyó küzdelemben változnak a körülmények. Az egyének gazdasági motívumai, fogyasztási szokásai az intézmények függvényei és azokkal együtt változnak. Az irányzat két jeles képviselője **Thorstein Veblen** (1857–1929) és **John Kenneth Galbraith** (1908–). Galbraith bírálja kora neoklasszikus irányzatát, mert az olyan gazdaság képét festi meg mely a század elején létezett csak, mely akkor voltak olyan intézmények. Korunkban óriási vállalatok működnek, melyeket a klasszikus vállalkozó nem tud irányítani. Hanem különböző szakterületek alakulnak ki és a technokrácia lép a vállalkozó helyébe. További változás, hogy a techno-struktúra igyekszik a piacot maga alá gyűrni, hogy ne kelljen hozzá alkalmazkodnia. Jóllehet a tankönyvekben még a piachoz alkalmazkodik a vállalkozó. Jelentős meglátása, hogy régen az embereket nem ill. csak jóval kevésbé lehetett manipulálni, mára egy egész iparág jött létre a fogyasztó manipulálására, ez a marketing. Ezzel ellentétben a közgazdaságtan a fogyasztó szuverenitásáról beszél. A munkások nagy szabadidő szeretete is visszaszorulóban van, mégpedig azért mert egyre többmindent meg akar venni a fogyasztói társadalomban. A nagyvállalatok a pénzpiacoktól is függetleníteni szeretnék magukat, ezért belső pénzalapot gyűjtenek és ebből finanszírozzák a beruházásokat. Az sem igaz, hogy a vállalkozó a maximális profit elérésére törekszik. Ez addig volt csak igaz

amíg a vállalat a piachoz igazodott. Ma nem teszi ki magát a piac viszonyosságainak, célja, hogy hatalmát, autonómiáját megőrizze.

Az új intézményi iskola megalapítója **R. H. Coase**, másik jelentős képviselője pedig **O. E. Williamson**. Ők a cselekvést már determinált cselekvésként mutatták be, és önálló elméleti rendszert is létrehoztak. Williamson teljesítménye a „tranzakciós költségek tana”. Abból indul ki, hogy az intézmények nem semlegesek, hanem hatnak a gazdasági folyamatokra. A hagyományos közgazdaságtan a termelési tevékenység koordinálási formájának a piacot tartják, jöllehet a koordináció nagy része a vállalaton belül megy végbe. Mi az oka hogy csak a piaccal törődnek, s elfelejtik, hogy a piac működése költséges, tranzakciós költségekkel jár? Ez azért történhet, mert egy idealizált emberből indulnak ki, akire a tökéletes racionalitás a jellemző. Ismeri cselekvésének alternatíváit, lehetőségeit. Tudja, hogy melyik úton milyen eredményhez jut. Ezen túl egyszerű érdekövető, azaz céljait egyszerű, tisztességes úton kívánja elérni. Céljait, körülményeit partnerének feltárja. Coase szerint a valóságos emberből kell kiindulni, akit a korlátolt racionalitás jellemez, a lehetőségeit nem ismeri teljesen és ezen túlmenően még opportunist is, tehát a helyzetét, információit igyekszik eltitkolni, sőt félrevezetni partnerét. Ezek következtében jönnek be a tranzakciós költségek. Az embereknek tökéletes információval kell rendelkeznie az árurol, annak áráról, minőségéről. Az eladónak meg kell keresnie a vevőt, a vevőnek az eladót. A szerződés kötés is bonyolult. Szerződési formát kell választani. A szerződés végrehajtását ellenőrizni kell, vita esetén pedig viselni a perköltségeket. Felmerülnek a tulajdon védelmével kapcsolatos költségek.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy az amerikai irányzat a némethez hasonlóan a klasszikus és neoklasszikus elgondolások leggyengébb pontjaira irányította rá a figyelmet, és jelentős kiegészítésekkel élt azok tanításait illetően. A legnagyobb szolgálat, amit az amerikai irányzat a közgazdaságtannak tett, az empirikus kutatások elmélyítése, és az elméletek statisztikai adatokkal való kiegészítése, ami a termelés, kínálat és kereslet kapcsolatainak kvantitatív elemzését segítette elő.

Irodalom

Bekker Zsuzsa: Alapművek, alapirányzatok, AULA Kiadó, 2000.

Kaposi Zoltán: A gazdasági folyamatok és a közgazdasági gondolkodás kapcsolata a 18. században. Pécs, 1995.

Kaposi Zoltán: Az európai gazdaság a 18–20. században. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1996.

Korten, David C.: Tőkes társaságok világalma. Budapest, 1996.

Mátyás Antal: A korai közgazdaságtan története. Budapest, 1990.

Mátyás Antal: A modern közgazdaságtan története. Budapest, 1993.

Muzslai István: Gazdaság és erkölcs. Budapest, 1993.

Váralljai Csocsán Jenő: A demográfia története. Egyetemi jegyzet. PPKE BTK. 1995.

Ellenőrző kérdések és feladatok

1. Milyen történelmi események játszottak szerepet a merkantilizmus kialakulásában?
2. Sorolja fel a merkantilista gazdaságpolitika jellemzőit!
3. Mi az „elszegényedési elmélet” lényege?
4. Mi egy ország gazdaságának a forrása a fiziokraták szerint?
5. Mivel járultak hozzá a fiziokraták a gazdaságelmélet fejlődéséhez?
6. Mutassa be Adam Smith értékelméletét!
7. Mit nevez Smith „láthatatlan kéznek”?
8. Ismertesse D. Ricardo külkereskedelmi elméletét!
9. Mi a csökkenő hozadék törvénye Ricardónál?
10. Mutassa be Malthus népesedési elméletét!
11. Miket hív Malthus pozitív, ill. preventív fékeknek?
12. F. List mely nézetei hatottak jelentősen Kossuthra?
13. Ismertesse Thünen térgazdasági elméletét!
14. Mi a lényege a marxi értéktöbblet elméletnek?
15. Mi jellemezte Marx történelem-szemléletét?
16. Milyen feltevéseken alapultak a neoklasszikus közgazdaságtan tanításai?
17. Milyen kritikák fogalmazódtak meg a neoklasszikus közgazdaságtannal kapcsolatban?

14. GAZDASÁGELMÉLET A XX. SZÁZADBAN

Az összefoglalás középpontjában a keynesiánus gazdaságpolitika dominanciája és bukása áll. Ezt megelőzően a klasszikus iskola tanítása volt a meghatározó, de a piac elégtelen működése miatt sok iskola gondolkodott a „mechanizmus” lehetséges jobbításán. Az egyik ilyen alternatívát az osztrák iskolához tartozó *Böhm-Bawerk* kínálta fel, aki azt hangsúlyozta, hogy a piac önmagában működésképtelen. Ezért szükséges a piaci mechanizmusba való beavatkozás, ha kell – *tervezésen* keresztül! Ennek a kijelentésnek messze ható következményei lettek a huszadik században akár a hitleri Németországról, akár a sztálini Szovjetunióról avagy – nem a politikai berendezkedésen, hanem az állami beavatkozáson van a hangsúly! – a roosevelti Amerikai Egyesült Államokról lett legyen szó! Bár köztudott, hogy Keynes tanainak óriási szerepe volt már a nagy gazdasági világválságot – különösen a New Deal-re való tekintettel – követő kilábalásban, mégis a Keynesnek tulajdonított rendszer 1944 és 1971 között tett szert meghatározó szerepre. Ugyanakkor az „ezüst ötvenes és az arany hatvanas évek” az addig ismeretlen nagyságú növekedésről híres. A két időintervallum egybeesése nem a véletlen műve, hiszen a gazdaság ilyen mérvű virágzása elképzelhetetlen Keynes gazdaságpolitikája nélkül.

14.1. John Maynard Keynes (1883–1946)

*„A beruházás társadalmi kézbevétele meg-
lehetősen széles körben bizonyul majd az
egyetlen olyan eszköznek, amelynek révén
meg lehet közelíteni a teljes foglalkoztatást.
(J. M. Keynes)*

Cambridge-ben született 1883-ban John Neville Keynes legidősebb fiaként, aki a politikai gazdaságtan módszertanáról szóló híres könyvében a Marshall által vezetett cambridge-i iskola metodológiájának alapvonalait fektette le. Örökölt tehetsége révén a legklasszikusabb elitképző intézményeket látogatta Etonban és a Kings College-ban. A matematikát és klasszikus tárgyakat tanulmányozó Keynes 1905-ben fejezte be tanulmányait. 1908-ig az India Office-ban dolgozott, az I. világháború kitörésekor visszalépett a Civil Service-be. Közszolgálatát a Kincstárban folytatta, ahol a háború pénzügyeivel foglalkozott. E minőségében lett a versailles-i szerződést tárgyaló brit delegáció tanácsadója. Ekkor, 1919-ben lett világhírűvé azzal, hogy a békeszerződés aláírása előtt lemondott, majd megjelentette *A béke gazdasági következményei* című munkáját. Itt jósolta meg, hogy ilyen feltételek mellett kötött „béke” tulajdonképpen csak szünet egy következő világégés bekövetkeztéig. Ezek után visszatért a tanításhoz, majd tőzsdei ügyletekbe bonyolódva óriási vagyont halmozott fel. Közben átvette az *Economic Journal* szerkesztését, amit haláláig folytatott. A Királyi Közgazdasági Társaság titkára. A Nagy Válság idején tagja a Macmillan Bizottságnak.

1936-ban jelentette meg *A foglalkoztatottság, a kamat és a pénz általános elmélete* című művét, amelyet ma már csak „Általános Elmélet”-ként emlegetünk! 1939-ben visszatért a közszolgálatba, aminek folyományaként Tilton bárójává avanszál. 1944-ben részt vett a Bretton Woods-i konferencián, ahol szorgalmazta az IMF és a Világbank létrejöttét. 1946-ban halt meg Tiltonban.

A következőkben foglalom össze azt a gazdasági elméletet, amely korszakunkban addig sohasem látott növekedést eredményezett. Recesszióval a Nagy Világválság előtt is találkozott az emberiség, ám ilyen mélyreható krízist még egy sem váltott ki (pl. az USA-ban 1933-ra az 1929-es bázisévhez képest a munkanélküliségi ráta 3 → 25%-ra nőtt, a GDP 100 → 52%-ra és a családi jövedelem 100 → 50%-ra esett). Félő volt, hogy a kor gazdasági kihívására a fasiszmus vagy a kommunizmus adja meg a választ az európai polgári demokráciák esetleges tehetetlensége esetén! Ez arra sarkalta a polgári közgazdákat, hogy újragondolják a recessziós jelenséget. A legtöbbet ezért talán Keynes tette, aki 1936-ban adta ki munkáját: *„Az általános elméletet”*, amely hosszú időre meghatározta a nyugati gazdaságpolitikát. A keynesi-elmélet persze nagymértékben támaszkodott az addig megjelent modern szemléletű – főként **svéd-iskolaként** ismert – közgazdasági munkákra. 1931-ben **Kahn** már felismerte a *multiplikátor* elvét, amely meghatározó tétele lesz Keynes művének. Így egy igazságosabb világban a keynesi-forradalmat skandináv-forradalomnak neveznék. Kahn forradalmasító hatása abban állt, hogy tagadta **Say** klasszikus elméletét, miszerint *„valamely termék előállításának pusztán ténye közvetlenül szabad teret nyit más termékek számára”*. Kahn a kibocsátást inkább a kereslethez kapcsolta, s nem a kínálathoz. Tehát a termelést a kereslet határozza meg!

Ezen az úton tovább haladva Keynes elvetette az **euklidészi (klasszikus)-közgazdaságot**, amely a teljes foglalkoztatás és az $I=S$ (beruházás a megtakarításból) képlet relevanciáját feltételezve alakult ki. Mostantól a megtakarítás nem reálfeltétele a beruházásnak. Továbbá azt állította, hogy pótlólagos foglalkoztatás révén bizonyos szektorokban erőteljes expanzió érhető el. Ahhoz, hogy a beruházás – a gazdaság motorja! – nőjön, nem kell a megtakarításnak termelési tényezőket felszabadítani a fogyasztási javak termeléséből, hiszen azok eleve fölös mennyiségben állnak rendelkezésre (l. munkanélküliség). A fölös tényezők felhasználásával növelni lehet a beruházási javak gyártását anélkül, hogy a fogyasztási javak termelését korlátozni kellene. A termelés növekedése során nőnek a jövedelmek, nő a belőle megtakarítani kívánt nagyság. A tőkés országok bajainak forrását Keynes éppen abban látja, amit a szakirodalom *megtakarítási paradoxonként* ismer: azaz „meddig kell a termelést bővíteni, hogy az így létrehozott nemzeti jövedelemből a társadalom annyit kívánjon megtakarítani, amennyit a vállalkozók be akarnak ruházni.” Ha ugyanis a megtakarítási hajlandóság mértéke meghaladja a szándékolta beruházás nagyságát, nem a jólét, hanem a nyomor – a munkanélküliség nő! Ezt a problémát Keynes a megtakarítási és beruházási szándék egyensúlyának a multiplikátor-hatáson keresztül megvalósulásával oldja meg. Legyen a $GDP(Y)$ 1000(5/5)! Ebből a szándékolta

megtakarítás 200, így a megtakarítási hányad(s) $1/5$. Ám az optimális megtakarítás 100! Munkanélküliség révén a szükséges munkaerő „átcsábítás” nélkül rendelkezésre áll.

Egyensúly kiszámítása: $s \cdot Y$ (a megtakarítás abszolút nagysága) = I , így $Y = I/s$ (multiplikátor!)* I , azaz $Y = 5 \cdot 100 = 500$!

Elemzés: $Y = C(\text{fogyasztási kereslet}) + I$, azaz $500 = C + 100$, tehát $C = 400$. $Y = 500$ hozza egyensúlyba a rendszert. Multiplikátor: 5-tel kell szorozni, hogy megkapjuk a GDP csökkenését (1933-ban 48%-kal csökkent a GDP az USA-ban). Ha 1000-nél volt teljes a foglalkoztatás – 500-nál magas a munkanélküliség! (1933-ban 25% a munkanélküliségi ráta az USA-ban). Tehát tapasztalati tények bizonyítják az elméletet.

Ennek az óriási munkanélküliségnek a foglalkoztatáson keresztüli megoldása állami feladat, mely jótékonyan tovaryűrízik, s pozitív hatást gyakorol a nemzetgazdaság egészére. Ez az újszerű gondolkodás alapozta meg korszakunk növekedését.

A növekedés üteme

A második világháború után a gazdasági növekedés rátái Európában sohasem tapasztalt csúcspontokat értek el. A 18. században a világ ipari termelése évente átlagosan 1–1,5%-kal nőtt. A 19. században már elérte a 3%-ot, s ezt megtartotta a 20. század első felében is. 1948 után viszont meredeken nőttek a mutatók, 1971-ig átlag 5,6%-os évi növekedés figyelhető meg az európai országokban.

Ennek a dinamikus emelkedésnek több oka volt. Kétségtelenül hozzájárult a közép-kelet-európai országok gazdasági fejlődése, hiszen a szovjet modellel kísérletező országok központi beruházásai erőteljesen emelték a nemzeti jövedelmet. Hasonlóan kiemelkedő szerepet tulajdonítanak egyesek a gyorsan fejlődő távol-keleti országok felfutásának, de az igazi dinamizmust biztos, hogy a nyugat-európai országok képviselték. Ez a növekedés azonban koránt sem volt egyenletes. Az újjáépítés periódusában a növekedés ütemét tekintve Anglia és Belgium állt az élen, viszont az ötvenes években már az NSZK, Ausztria, Franciaország és Olaszország vette át a vezető szerepet. A hatvanas években egyfajta nivellálódás következett be, amikor is nagyjából kiegyenlítődték az európai országok növekedési rátái, csupán Anglia maradt le kissé többitől.

A GNP növekedése néhány fontosabb országban 1950-1970 között

ország	1950–60	1960–70
Franciaország	4,6	5,8
Olaszország	5,8	5,7
Svédország	3,4	4,6
Ausztria	5,8	4,7
NSZK	7,8	4,8
Svájc	4,4	4,5
Anglia	2,7	2,8
Spanyolország	5,2	7,5

Forrás: Nyugat-európai Gazdaság... 255. o.

A növekedést okozó tényezők

A háború utáni felgyorsult növekedést elsősorban *utolérési folyamatként* értelmezik a kutatók, ami annyit jelent, hogy a háborút viselt térségnek be kellett hoznia a lemaradást, hiszen lehetőség nyílt a jóléti társadalmakhoz való felzárkózásra, vagyis az USA-val szembeni lemaradás leküzdésére. Abban Jánossy és Lundbergig mindenki egyetért, hogy a világgazdasági válság és a háború okozta gazdasági visszaesés után *pótlólagos tér* adódott a növekedés számára.⁸

Az 1950-es évek közepétől e páratlan föllendülés a közgazdasági elemzés kedvenc témája lett. A növekedés nemcsak gyorsabb volt, mint ezekben az országokban előtte bármikor, de az évek múlásával tartósnak is bizonyult. Úgy tűnt, az európai gazdaságok megtalálták az örök növekedés titkát.

Mivel magyarázható ez a siker? E hatalmas föllendülést lehet például olyan hosszú távú folyamat kezdetének tekinteni, amelynek paraméterei gyökeresen eltérnek a világháború előtti gazdaságtól, vagy tekinthetjük erőteljes ciklikus föllendülésnek, amely példa nélküli módon tartós, de mégiscsak átmeneti.⁹

Amennyiben elfogadjuk a ciklikus föllendülésre vonatkozó álláspontot, a magyarázat általában a keresletből indul ki.

A nemzetközi szakirodalomban kiterjedt vita folyt az ötvenes és a hatvanas évekbeli gazdasági növekedés gyökereiről. *Maddison* a széles körű tőkeberuházások helyezi a hangsúlyt: a *beruházási ráták* meglehetősen magasak voltak ezekben az években. Míg 1920–38 között a nyugati-országokban átlagosan csak a GDP 10%-át fordították beruházásra, addig 1950–60 között átlagosan már 15,6%-

⁸ Van der Wee, H.: i. m.1987. 42. 1.

⁹ Landes, D.: i.m. 1986. 681. 1.

1960–70 között pedig már 17,8%-ot.¹⁰ Mások szerint a technológiai haladás volt a meghatározó. A háború alatt számos olyan technikai találmány jött létre, amelyeket a polgári termelésben és fogyasztásban egyaránt lehetett hasznosítani. Az új technikák – amelyek nagy része az Egyesült Államokból került Európába – meghonosítása ipari beruházásokra ösztönzött, munkahelyeket hozott létre, jövedelmet termelt. Számos területen gyorsult fel a növekedés a technikai találmányok révén.

A teljesség igénye nélkül kívánom felhívni a figyelmet néhány olyan területre, amely újdonságot hozott ebben az időben.

Az egyik leglényegesebb változás az *elektronikai ipar* területén következett be. A televízió 1929-ben a New York-i Világkiállítás csodájának számított, az ötvenes-hatvanas években viszont már megszokott fogyasztási eszközzé vált, elsősorban a szerényebb jövedelmű családok körében. A számítógép elterjedése forradalmian módosította az adatátvitelt, a feldolgozást, a számítógép a gazdaság minden területére behatolt. Nem véletlen, hogy jó pár multinacionális cég emelkedett fel ezen a területen: pl. IBM, Apple stb.

Az *autógyártás* az egyik robbanásszerűen növekedő ágazat volt az ötvenes évektől. Érdekes, hogy a folyamat egyáltalán nem lassult le az 1970-es évek drámai olajár-emelkedésénél sem, a világméretű gyártás dinamikus emelkedett.

A nyilvántartott személygépkocsik száma (millió db)

év	USA	A világ többi része	összesen
1950	40,3	12,7	53,0
1960	61,7	36,6	98,3
1970	89,2	104,2	320,4

Forrás: Szurovy G.: i. m. 1994. 309. o.

Nagyon jelentős volt a termelékenységnövekedés az autógyártás területén, teret hódított a gyártósor, az automatizálás, s ez a nagy tőkeigényesség gyártás már csakis nagyüzemi keretek között folyhatott gazdaságosan. Az autógyártás egy-két európai országban – a kiszolgáló iparágakat is figyelembe véve – az aktív keresőknek akár 4-5%-át is foglalkoztathatja.

Komoly változások álltak be az *energiahordozók* használatának területén is. Az ötvenes évek végétől a kőolaj lett a legolcsóbb nyersanyag, s a szénbázisú termelés háttérbe szorult. Az olajkitermelés gyorsan nőtt. A fejlett országok – saját készleteiket stratégiai kérdésnek tekintve – egyre növekvő mennyiségben importáltak kőolajat fejlődő országoktól, amely mindkét oldalon gazdasági növe-

¹⁰ Nyugat-európai Gazdaság... i. m. 1995. 255. l.

kedést okozott. A piacokat főleg a nagy amerikai olajtársaságok uralták, mint a Mobil, a Texaco, az Exxon stb. A kőolaj sikere több tényezőnek köszönhető. Egyrészt kitermelése és szállítása technikailag egyszerű, másrészt sokoldalúan felhasználható, hiszen nem csak üzemanyagként használható, hanem számos műanyagnak, mosószernek, műtrágyának is alapanyagul szolgál. A hetvenes évektől sok nyugati országban megállt az olajfőhasználás növekedése (olajváltság), helyette a földgáz terjedt gyors ütemben.

A *vegyipar* is nagyot alkotott a második világháborút követő évtizedekben. Két csoportba szokták sorolni az ezen a téren született újdonságokat. Egyrészt a fogyasztási javak előállításához szükséges anyagok (műszalak, műanyagok stb.), másrészt az új gyógyszerek (antibiotikumok, nyugtatók stb.) feltalálásáról van szó.

S végül, de nem utolsósorban megemlítendő még egy kínálati tényező, amely nélkül vélhetően semmiféle hosszú távú növekedés nem képzelhető el: a humán képzettség gyors ütemű emelkedése alapvetően hozzájárult a termelékenységnövekedéséhez, az új technikai találmányok létrejöttéhez, a technológiai rendszer modernizálódásához. Ennek alapjait – még a két világháború között – nagyszámú egyetem és a teljesítményorientált képzési struktúra kialakulása teremtette meg. A vezető nyugat-európai országokban fokozatosan nőtt a képzésre fordított összeg.

Az oktatásra fordított kiadások a GNP százalékában

ország	1955	1960	1964
Franciaország	2,9	3,4	4,3
NSZK	2,8	3,0	3,4
Olaszország	3,3	4,5	5,4
Anglia	3,2	4,1	4,9
Svédország	4,4	5,0	5,7

Forrás: Wee van der, H.: i. m. 1987. 154. o.

A kvalifikált munkaerő az alacsonyabb technikai bázissal rendelkező Európából az USA-ba vándorolt. Egyre több magas képzettségű szakember választotta az USA-t munkahelyéül: egy adat szerint az angliai természettudósok 5,2%-a emigrált 1956-ban, 1964-ben ez a szám már 10,4%-ra rúgott. (Az összefoglalás Landes, D.: i. m. 1986. 665–731. o. alapján készült.)

A gazdasági növekedés most felsorolt magyarázatai jellegzetesen a kínálati oldal szempontját veszik figyelembe, pedig korszakunk elképzelhetetlen Keynes új gazdasági modellje nélkül, ahogy arról már a bevezetőben megemlékeztem. Vegyes gazdaság, keynesiánus-modell, alatt a szakirodalom olyan gazdaságot ért, amely az állam, a magángazdaság és a szakszervezet kölcsönkapcsolata által működik. Mindegyik a három oldal érdeke a gazdasági növekedés előmozdítása. Az államra hárul a teljes

foglalkoztatottság és a társadalmi biztonság kiépítésének feladata, amiért Keynes ösvényén haladva vállalja a beavatkozást. Ezt már Keynes kortársa Hayek is bírálta művében, ami „Az út a szolgasághoz” címet viseli: „*a gazdaságban a növekvő politikai befolyás diktatúrához vezet!*” Megjegyzendő azonban, hogy F. Hayek (chicagói iskola) szülőföldje az Anschluss kori Ausztria, ahol ezt megelőzően a baloldal is igen erős volt. Szovjet-Oroszország közelsége pedig csöppet sem győzte meg a „tervrendszer” humánus voltáról. Végso elkeseredésében pedig az USA-ba emigrált. Keynes „állami beavatkozásának” azonban más volt a lényege! A konjunktúra alatt az állam anticiklikus költségvetési politikát folytat, nőnek a beruházási kiadások, ez növeli a keresletet. Itt tehát a keresleten van a hangsúly, éppen ezért fontos megvizsgálunk a *keresleti oldalt*. Nyugat-Európa gazdasági növekedésére nem légüres térben került sor, hanem a világkereskedelem gyors bővülése idején, részben a Bretton Woods-i rendszer stabilitásának és a GATT égisze alatti fokozatos liberalizálódásnak köszönhetően. Ennek a környezetnek Nyugat-Európa volt az igazi haszonélvezője. A kivitel valamennyi országban évente átlagosan 8-9%-kal növekedett, még a GDP-nél is gyorsabban.¹¹ Az imént elmondottak alapján a következőkben az exportról lesz szó, de ennek kapcsán szólnunk kell még az európai integrációról és a gyarmatok bekapcsolódásáról a világkereskedelemben, amelyek lehetővé tették az export följebb már említett dinamikus növekedését.

Export

Az export mint növekedési tényező nagy hangsúlyt kap az 1945 utáni gazdaságtörténeti kutatásokban. Az exportkereslet kétségkívül erős hatást jelentett a termelés világméretű növelésére. Általában megfigyelhető, hogy ahol magas az egy főre eső GNP növekedése, ott komoly exportteljesítmény figyelhető meg. Az egyik legdinamikusabban fejlődő ország, az NSZK 1960 és 1983 között minden évet pozitív külkereskedelmi mérleggel zárt. A német gazdaság legkritikusabb éve 1965 volt, amikor csak 1,2 milliárd DM többletet ért el külkereskedelemben, míg a csúcsev 1974, amikor 50 milliárd DM volt az aktívuma. Azóta sok közgazda tette fel a kérdést: mi az ok-okozati viszony a kivitel és a gazdasági növekedés között. A kettő között kétségtelen pozitív korelláció áll fönt, az ok-okozati viszony irányát azonban még nem sikerült megnyugtatóan rendezni.¹²

Az egyenetlen fejlődés átrendezte a világkereskedelmi pozíciókat. Az alábbi táblázatból azonban kitűnik, hogy a világexportból való részesedést tekintve az olajtermelő országok fejlődtek a leggyorsabban.

A világexport főbb területei 1963–79 között (az össskereskedelem százalékában)

exportáló terület	1963	1973	1979
ipari országok	64,0	68,0	63,7
Ausztrália, Dél-Afrika	3,4	2,8	2,1
olajexportőrök	5,9	7,3	12,8
fejlődő országok	14,6	11,9	12,2
szocialista országok	12,1	10,0	9,2

Forrás: Kenwood, A. G.–Lougheed, A. L.: i. m. 1983. 300. o.

Átalakult az export áruösszetétele is. Korábban elsődlegesen élelmiszereket és nyersanyagokat forgalmaztak a nemzetközi kereskedelemben. Most egyre inkább a készáru-termékek kivitele vált meghatározóvá.

A világ exportjának áruösszetétele 1950–1973 között (%-ban)

év	élelmiszer	nyersanyag	késztermék
1950	23	34	43
1960	20	25	55
1973	15	23	62

Forrás: Kenwood, A. G.–Lougheed, A. L.: i. m. 1983. 302. o.

Integráció az európai gazdaságokban és a volt gyarmatok bekapcsolása a szabadkereskedelemben, mint az exportálást „elősegítő” folyamatok

1933 után az USA igyekezett átvenni Anglia vezető szerepét a világkereskedelemben, s e törekvése a második világháború után neki eladósodó szigetország gazdasági erejének gyengülése következtében valósággá lett. A világháborúból politikai és gazdasági nagyhatalomként kikerülő USA az ENSZ-en és a Bretton Woods-i pénzrendszer ellenőrzésén keresztül már döntő befolyást tudott gyakorolni a legfontosabb gazdasági folyamatokra.

Az amerikaiak meghirdették a „vissza a szabadkereskedelemben” jelszavú politikájukat, s állandó javaslatokkal bombázták a nyugat-európai kormányokat az európai kontinens belső és külső vámtarifáinak mérséklésével kapcsolatban. 1947-ben felalították a GATT-ot, amelyben bilaterális szerződésekkel garantált egymásnak kölcsönös előnyöket a 23 tagország. Lényegében a GATT lett az egyetlen olyan szervezet, amely az egész világkereskedelmi rendszert átfogta. A szervezet sikerét jelzi, hogy a hetvenes évekre már több mint nyolcvan tagország vett részt benne.

¹¹ Nyugat-európai Gazdaság... i. m. 1995. 256. l.

¹² Nyugat-európai Gazdaság... i. m. 1995. 256. l.

1947. június 5-én Marshall külügyminiszter híres harvardi beszédében felvázolt egy nagyméretű segélyprogram kialakításának lehetőségét. Létrehozták a terv koordinálására az Európai Gazdasági Együttműködési Bizottságot, amely előkészítette a Párizsi Konvenciót, ahol létrehozták az európai gazdasági együttműködés szervezetét, az OEEC-t. Az OEEC lett az a szervezet, amely a gazdasági újjáépítést szervezte az egyes európai országok között, s amely szervezet a Marshall-segély lebonyolításának legfontosabb intézményévé vált.

Nagyon komoly uniformizáló hatása volt a nyugat-európai gazdaságban annak, hogy minden egyes országba ugyanazon amerikai termékek és technológia került. Az uniformizálás a különböző kultúrájú országokat közelítette egymáshoz, így lehetővé vált egy olyan együttműködési rendszer létrehozása, amely az amerikai elvnek megfelelően szabadkereskedelmi alapon szerveződik és így megkönnyíti az áruforgalmat.

Az integráció első lépése az 1948. január 1-jén életbe lépő Benelux államszövetségi rendszer volt, amely modelljéül szolgált a későbbi komolyabb integrációknak. A szerződés kimondta, hogy a tagországok önállóságuk megtartásával vámszövetséget létesítenek, amelybe a tagországok termékei vámmentesen kerülnek. A vámszerződés előnyei hamar érezhetővé váltak, lemondtak azonban az államok feletti intézményrendszer kialakításáról.

A következő lépésre 1952-ben került sor, amikor létrehozták a Montánuniót. Tagjai a Benelux államokon kívül az NSZK, Franciaország és Olaszország voltak. A Montánunió volt az első szervezet, amely szuprematív vezetőséget hozott létre, állandó székhellyel bírt, s amelyben a közös szervezet döntései kötelező érvényűek voltak a tagokra nézve. A Montánunió szuprematív rendszere már előképe volt egy nagyobb, már nem csak néhány – főként nehézipari, l. Montánunió – ágazatot, hanem az egész gazdaságot átfogó integratív szervezetnek. Az 1957. március 25-i Római Szerződések alapján 1958. január 1-jén hívták életre a Közös Piacot, amelybe a Montánunió tagországai léptek be. Az EGK a teljes gazdasági integrációt tűzte ki célul, amit a gazdaságpolitikai rendszer összehangolásával, a közös agrárpolitikai rendtartással, a munkaerő és a tőke szabad áramlásával és a pénzügyi rendszer átalakításával próbált megoldani. A Közös Piac országai a szervezeten belül vámmentesen kereskedhettek, ez jelentősen felgyorsította az erőforrások mobilizációját, s komoly gazdasági növekedést eredményezett.

Külön kérdés az egykori gyarmatok bekapcsolása a szabadkereskedelem egész világot átfogó rendszerébe. A gyarmatok felszabadulása a második világháború után indult meg és az ötvenes-hatvanas években érte el tetőfokát. A függetlenné vált országokat gyakran továbbra is erős kereskedelmi kapcsolatok fűzték a volt anyaországokhoz. A tengerentúli területek továbbra is főként nyersanyagot szállítottak és iparcikkeket vásároltak. Ebből a szempontból érzékeny kérdés volt a világpiaci árak közötti arány: a cserearány a fejlődő országok szempontjából

romlott, mert a nyersanyagok egyre olcsóbbak lettek az ipari késztermékekhez képest.

A keresleti oldalhoz tartozik a belföldi fogyasztás kérdése is. Az egyéni fogyasztás az ötvenes és hatvanas években Nyugat-Európában mindenütt gyorsan növekedett. Az amerikai fogyasztási modell átvétele, amelyet a növekvő jövedelem tett lehetővé, fellendítette Európában a keresletet, ennek hatására beruházások indultak. Egy sajátos körforgás alakult ki: új beruházás, új munkahely, újabb jövedelem, újabb jóléti kereslet. A keresletet sok minden bővíthette, de kiemelendő a tartós fogyasztási cikkek tömegtermelésének megindulása, a divatipar dinamikus növekedése, a nagyszámú lakásépítés és a pénzügyi szolgáltatási rendszer kialakulása.

Ezek a tényezők mind a termelékenység növekedésének irányába hatottak.

Az 1913–1950 közti időben a nyugat-európai országokban a munkatermelékenység átlagosan évi 1-3%-kal nőtt, ezzel szemben az 1950–1973 közti időben már évi 3-6%-kal. Különösen gyors volt a német, az olasz, az osztrák és a finn termelékenység emelkedése, s az átlagnál lényegesen lassabban nőtt a produktivitás Angliában és Svájcban. A gyors növekedés eredményeképpen a legfejlettebb nyugat-európai országok a hetvenes évekre már megközelítették az amerikai gazdaság mutatóit.

(Az összefoglalás i. m. Nyugat-európai Gazdaság... 1995. 254–259. o. alapján készült.)

Az elmélet halála

A II. világháború alatt sok országban erős állami beavatkozás volt, így a háborút követően sem jelentett nagy változást az állam jelentős részvétele a gazdaságban. Az állam biztosította a kereslet és a fogyasztás magas szintjét. Ezzel egy időben strukturális változás is bekövetkezett. Az emberek 60%-a a szolgáltatásban helyezkedett el, amelynek a kereslete a legkiegyensúlyozottabb. Ennek következtében a rendszer 25 évig igen jól prosperált. Szinte folyamatosnak tekinthető két évtizedes gazdasági növekedést csak néhány kisebb visszaesés zavarta meg. Lényegesen különböztek viszont ezek a válságok a korábbiaktól, így pl. a harmincas évekbeli nagy válságtól. Jól mutatja ezt az elnevezés változása is: míg korábban válságról beszéltek, ami a termelés abszolút mértékű csökkenésével járt, most recessziókat emlegettek, ami csak a növekedési ütem visszafogottságára utal, s nem lefelé lejtő görbére. A korábbi ciklusok tartós növekedési ciklussá váltak, a konjunktúraciklus helyett *finom hangolás* lett a megfelelő elnevezés.¹³ A néhány visszaesésből említésre méltó az 1948–49-es, amikor néhány ipari országban csökkent a termelés, az 1951–52-es recessziót, amikor a koreai háború miatt készletezni kezdtek, valóságos vásárlási láz tört ki néhány ország-

¹³ Wee van der, H.: i. m. 1987. 52. l.

ban, illetve az 1957–58-as, amely már valamennyi nyugat-európai országot érintett, amikor is romlottak a fizetési lehetőségek, némileg csökkent a késztermék kivitele. A kormányok által alkalmazott keynesi-gazdaságpolitika azonban ilyen esetekben még alkalmas volt a gazdaságok holtpontról való elmozdítására. A munkanélküliség már nem volt probléma, azonban szinte észrevétlenül belopkodott az infláció! Ez rávilágított a keynesi-rendszer gyenge pontjára. Keynes elméleti rendszere elzárta az utat az infláció magyarázata elől, mivel merev pénzbérrel dolgozott. Elméletében ha az összes pénzbér nő, de az egyes munkás bére nem nő, akkor ebből kiszámítható a foglalkoztatás növekedési üteme. Azonban ha a pénzbér adott, akkor az ár színvonala sem változhat! Tehát hiányzott egy egyenlet, ami a pénzbért meghatározza.

Az 1970-es évek első éveinek eseményei azonban a gazdaságpolitikát és a makrogazdasági folyamatokat számos ponton megváltoztatták (l. infláció). Phillips előállt egy róla elnevezett görbével, amiben a munkaerő keresletének és kínálatának változásán keresztül igyekszik meghatározni a pénzbért. A kereslet – kínálat megragadásához a munkaerőpiacon a munkanélküliség százalékos alakulását hívja segítségül. *Ha nő a munkanélküliség, akkor csökken a munkaerő iránti kereslet a kínálathoz képest. Ha a munkanélküliség csökken, akkor az értelemszerűen a munkaerő iránti kereslet megnövekedését jelenti. Ha nő a kereslet a munkaerő iránt, egy szint után a bérek jobban nőnek, mint a termelés. Ahány százalékkal a bérek jobban nőnek mint a munka termelékenység, úgy nőnek az árak és bejön az infláció. Ez a keresleti infláció értelmezése. Phillips elméletében tehát ha csökken a munkanélküliség, akkor bejön az infláció. Megoldás, ha növeljük a munkanélküliséget arra a szintre, melynél a pénzbérek olyan ütemben nőnek, mint a munka termelékenysége.* A Phillips-görbe eredményességét csökkentette, hogy amikor az infláció tartósult, kialakultak az inflációs várakozások. Így csupán két alternatíva maradt: vagy magas munkanélküliségi nívó párosul alacsony inflációs rátával vagy alacsony munkanélküliségi nívó magas inflációs rátával! Azaz vállalva a magasabb inflációt megőrizhető a társadalom magas foglalkoztatottsága! Evvel lényegében a Keynes által fontosnak tartott széleskörű foglalkoztatottság fontosságát hangsúlyozta. Azonban a nyugati országok gazdasági növekedése ennek ellenére látványosan csökkent, ugyanakkor sajátos világ gazdasági tendenciák bontakoztak ki. A változás egyik oka kétségtávolan az OPEC tagországok együttes fellépése volt: 1973–78 között több lépcsőben ötszörösére emelték a nyersolaj árát, azért hogy az őket ért cserearány-veszteséget valahogyan ellensúlyozzák. Ez a lépés az importáló országok felhasználóinak költségét alapvetően megnövelte, ami sok helyen veszteséget okozott. A fejlett országokban gyárakat kellett becsukni, így jelentősen nőtt a munkanélküliségi ráta. Az állami költségvetés hatalmas deficittel zárult, jelentős volt az infláció. Ami igazán nehéz volt, hogy egyszerre kellett kezelni a munkanélküliséget és az inflációt, amit stagflációnak nevezünk! A korábbi keresleti infláció mindenhol átment költséginflációba. Összeomlott a dollárstandard, az egyes országok a lebegtetett valutáris szisztémára tértek át, s ezzel az USA gazdasági hegemoniája is megtört.

A keynesi-rendszer nem tudott elégséges választ adni a kor összes kihívásra, de sikeresen orvosolt egy gazdasági kataklizmát és az újjáépítés évtizedeiben is megfelelően bizonyult. Manapság azonban visszatértünk a '30-as éveket megelőző idősakra, amikor is a „holtkéz” igazgatott, s a piaci ár volt az információ hordozója!

14.2. A monetáris forradalom

„Mivel a pénz mindenütt jelen van, ha egbomlik a pénzforgalom rendje, minden más gazdasági mechanizmus működése felborul. A nagy válság a legdrámaibb példa, de nem az egyetlen.”
(M. Friedman)

Milton Friedman (1912–)

1912-ben született New Yorkban szegény bevándorlók gyermekeként. 1932-ben szerzett fokozatot a Rutgers Egyetemen, majd doktoriát 1946-ban a Columbián védte meg. Élete javarészeben a Chicagói Egyetemen tanított. Korai kutatóéveiben az elméleti statisztika irányába kalandozott el. Azonban később mégsem ezzel, hanem a szűkebb értelemben vett közgazdaságtannal foglalkozott. Friedman mélyebb érdeklődése a pénzügyek iránt a háború idejére datálódik, mikor is a Pénzügyminisztérium kötelékében szolgált. A mennyiségi pénzelméletet fogalmazta újra 1956-ban a *Tanulmányok a pénz mennyiségi elméletéről* c. munkájában. A 60-as és 70-es években Friedman nézeteit a szakma egyre szélesebb körben fogadta el, nevezetesen, hogy a pénzmennyiség változásának rövid távon ugyan hatása lehet a reáljövedelemre, de hosszú távon kizárólag az árszínvonalra gyakorol hatást! Munkásságáért 1976-ban Nobel-díjat kapott. A keynesi-rendszer elbizonytalanodásának idején a *chicagói iskola* központi alakjaként M. Friedman intézett támadást a keynesiánusok ellen. Szerinte az automatizmusok a reálszféra problémáit rövid úton megoldják! Az összes kereslet nem lehet elégtelen: „ha elégtelen volna, akkor csökkenne az árszínvonal; ha pedig csökken az árszínvonal, nő a pénz vásárló ereje! Friedman szerint a foglalkozás is teljes, kényszerű munkanélküliség nincs, mint Keynesnél, csak önként vállalt. Ugyanis a reálbér mozgása egyensúlyba hozza a piacot. A munkapiacra megfigyelhető anomáliákat Friedman a térbeli- és szakmai immobilitással magyarázza. Véleménye az volt a keynesiánus gazdaságpolitikáról, hogy a keresleti management nem segíthet az önkéntes munkanélküliségen, amely nem megy vagy nem annyiért ($w/p > MdU$; w = nominálbér, p = pénzbér, MdU = munka határterhessége) megy a kereslet után. Friedman szerint nem a kormánykiadások, hanem a pénzmennyiség növekedése növeli meg az összes keresletet. Kérdés: ha nő a pénz mennyisége, az hat-e a reálfolyamatokra? Friedman szerint az árszínvonal nem hat a reálfolyamatokra, a keresletre, a kínálatra és a termelésre. Ezek-

re csak a reálváltozók hatnak, mint például az árárány, vagy a reálbér. Friedman szerint pénzmennyiség változása csak a „tökéletlen informáltság” következtében hathat a reálfolyamatokra. Ha például megnő a pénz mennyisége, nő az árszínvonal. Ebből a vállalat először azt veszi észre, hogy az ő termékének az ára megnőtt, tehát, hogy árárány változás következett be az ő termékének a javára. Nem veszi észre, hogy az árszínvonal általánosságban megnőtt, ezért bővíti a termelést, megnöveli a keresletét a munkaerő iránt. Nőni fog a pénzber, így a munkás is azt hiszi, hogy a reálbére növekedett meg, ezért több munkát kínál. Közben a reálbérenek csökkennie kell, mer a munka határtermelékenysége is csökken. Egy idő után a gazdaság szereplői rájönnek, hogy csak az árszínvonal változott meg, s nem árárány változás történt. Ezt követően a vállalat termelése is visszaáll az eredeti szintre, a reálbér is annyi lesz amennyi indulásnál volt. Akik a korábban fennálló reálbérnél munkanélküliek voltak, azok most is azzá válnak. A pénz mennyiségének változása tehát csak rövidtávon érintheti a reálnagyságokat, hosszú távon csak a nominál nagyságok változnak. Megoldást az jelenthet, ha a központi bank állandó szinten tartja a pénzkibocsátás ütemét. Ekkor mindenki fel tudja becsülni az árszínvonal jövőbeni alakulását, és senki sem keveri össze az árszínvonal változást az árárány változással. A munkás a pénzber változását nem fogja reálbérváltozásként értékelni.

Tehát a beavatkozás nem tette lehetővé a problémák tartós megoldását, de a szabad piac működése sem zavartalan! Ez azt jelenti, hogy egyik szellemi áramlat hívei sem találták meg a tökéletes megoldást, de törekszenek rá a közgazdák: ne-hogy az emberiség visszasüllyedjen egy társadalom előtti gazdasági színvonal-ra! Ha most visszatérünk *A növekedést okozó tényezők* c. „bevezetésben” feltett kérdésre, hogy minek is tekintsük ezt a korszakot: egy új korszak nyitányának vagy egy erőteljes ciklikus föllendülésnek, amely példa nélküli módon tartós, de mégiscsak átmeneti, egyértelműen az utóbbi mellett kell lánczát törnünk. Még-csak példa nélkül tartósnak sem nevezném, hiszen az említett időszak pontosan illeszkedik a Kuznets-féle modellbe, amelyben Kuznetsnek az „ipari forradalom” óta öt ötvenéves periódust sikerült megrajzolnia. Levonható a konklúzió, hogy az emberiség egy újabb álommal lett szegényebb, hiszen ezúttal sem sikerült fölfedeznie a bőségszarut, amelyből vég nélkül bőségesen táplálkozhatna.

Irodalom

- Diederiks, H. A. és mások: Nyugat-európai Gazdaság- és Társadalomtörténet. Budapest, 1995.
- Kaposi Zoltán: Az európai gazdaság a XVIII–XX. században. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1996.
- Kenwood, A. G–Lougheed, A. L.: The Growth of the International Economy 1820–1980. London, 1983.
- Landes, David: Az elszabadult Prometheus, Budapest, 1986.
- Szurovy Géza: A kőolaj regénye. Budapest, 1994.
- Wee van der, H.: A lefékezett jólét. Budapest, 1987.

Ellenőrző kérdések és feladatok

1. Milyen gazdasági események vezettek a neoklasszikus gazdasági elmélet változásához?
2. Foglalja össze J. M. Keynes tanításának lényegét!
3. Mondjon példát Keynes válságkezelő javaslatainak gyakorlati megvalósulására!
4. Milyen gazdasági változások vezettek a monetarizmus elméleti rendszerének kialakításához?
5. Foglalja össze a monetarizmus lényegét!

15. A KATOLIKUS GAZDASÁGETIKA NÉHÁNY KÉRDÉSE (Botos Katalin)

Mottó

„tévedés lenne a gazdasági meg
az erkölcsi rendet annyira különálló
és egymástól idegen dolognak tekinteni,
mintha ezek egymással semmilyen
módon nem függenének össze.”
(Quadragesimo Anno 42.)

„A gazdaságetika, mint a gazdálkodó
ember erkölcsi viselkedésével
foglalkozó tudományág, szorosabb
értelemben a keresztény szociális
tanítás része...”
(Höffner I.: Keresztény társadalmi
tanítás
Szent István Társulat 2002. 157. o.)

A keresztény gazdaságetikai tanítás értelemszerűen bibliai gyökerekhez vezethető vissza. Teljes körű történeti feldolgozása óriási feladat. (Szerény összefoglalását l.: Botos K. 2003 Botos M. 1998). Azt mindenképpen leszögezhetjük, hogy a legújabb kor a maga rendkívüli gazdasági fejlődésével radikálisan más helyzetet teremtett. Az etikai iránymutatás újra és újra megfogalmazást igényelt. Az ipari forradalom és a felvilágosodás eszmeáramlatai nyomán létrejött társadalmi változások nemcsak számos pozitívumot, de a korábbiakhoz képest még nagyobbban tűnő s égi rendelkezésnek nehezen elfogadható gazdasági különbségeket eredményeztek. A bő kétszáz évre visszatekintő közgazdaság-tudomány igyekezett ugyan magát a morál-teológiától elválasztva önálló, egzakt tudománnyá fejleszteni, az etikai kérdések azonban hamarosan újból élesen felmerültek. A földi világot egyre nagyobb mértékben átalakító ember maga alakítja a környezetét. Hangsúlyosan vetődik fel a kérdés: igazságosabb és testvériesebb világot teremtettünk-e, mint amilyen a gazdasági szempontból lényegesen elmaradottabb korábbi korszakokban létezett? (Tudatosan idézem a magyar Püspöki Kar körlevelének címét) S ha nem, mert a társadalmi egyenlőtlenségek széles körben és kiáltó ellentétekig növekedtek, akkor mi ehhez a Tanítóhivatal hozzáállása? Rendjén van-e, igazságos-e minden, így, ahogy van, avagy jogos követelmény *pozitív cselekvést is magában foglaló részletesebb erkölcsi szabályok* megfogalmazása, melyek kimondottan az ember – teremtette gazdaság viszonyaira vonatkoznak? Annál is inkább fontossá vált e kérdés, mert népboldogító eszmék képviselői a földi paradicsomhoz vezető olyan megoldásokat javasoltak, amelyek nyilvánvalóan ellentétesek voltak – s azok ma is – az Egyház tanításával. Befolyásuk ugyanakkor igen széles körben hatott és hat.

Az 1891-ben megszületett Rerum Novarum, majd negyven év múltán a Quadragesimo Anno, a Mater et Magistra, a II. Vatikáni Zsinat dokumentumai, a Gaudium et Spes, a Populorum Progressio, a Laborem Excersens, a Sollicitudo Rei Socialis és a száz éves évfordulóra a Centesimus Annus. Számos további pápai megnyilatkozás, a különböző püspöki karok állásfoglalásai, körlevelei foglalkoztak az egyház gazdaságetikai tanításával. Ezek mind a kor, égetővé váló kérdéseire keresték a feleletet. Az időtálló tételek megerősítésével a hangsúly az adott kor jellemző problémáira helyezték. Míg a Rerum Novarum a méltányos és igazságos bér és a jogos tulajdon tételét rögzítve, kereste az arany középutat a liberális vadkapitalizmus és az államosítást követelő szocialista-kommunista eszmék között, a Quadragesimo Anno a világválság korának gazdasági problémáira, a nagy társaságok létrejöttének kérdéseire és a munkás érdekvédelem szükségességére válaszolt. A hatvanas években a Tanítóhivatal a világgazdaság szegény és gazdag országainak ellentétére, az ipari fogyasztói társadalom által kiváltott társadalmi jelenségek negatív hatásaira mutatott rá. II. János Pál pápa munkásságának első évtizedeiben a két világrendszer egymás mellett élésének idején a szocialista-kommunista berendezkedésű országok társadalmi gyakorlatának bírálata helyez súlyt, hiszen az a maga egészében ellentétes az Egyház gazdasági tanításának lényegével. A Centesimus Annus, amely ennek a legjelentősebb továbbfejlesztésének tekinthető, már a rendszerváltozás utáni liberálkapitalista tendenciák veszélyeire figyelmeztet, s különösen azokra, amelyek a piacgazdaságra visszatérő volt szocialista országokat fenyegetik. Ebben fogalmazta meg az Egyház azt a határozott állásfoglalását, hogy nem csak két alternatíva van: szocializmus és kapitalizmus. Létezik egy olyan rendszer, amely – ha az enciklika nem is használja rá ezt a szóösszetételt, – a szociális piacgazdaságot jelenti. Az utóbbi évek megnyilatkozásaiban hangot kap a világméretű eladósodás, és ami korunkban rendkívüli fontosságot kap, a *környezet iránti felelősség* kérdése is.

A globalizmus azonban számos megoldást megkérdőjelez, amelyeket a keresztény tanítás gazdaságetikai elvei alapján korábban kidolgoztak, s amelyek, úgy tűnt, gyakorlatba is átültethető elvi választ adtak a felmerülő etikai kérdésekre. Ennek oka pedig az, hogy az *állami szuverenitás, amellyel az elmúlt évtizedekben a magánmohóságot etikailag elfogadható keretek közé lehetett szorítani (versenyszabályozás tröszt-ellenes törvények, bérszabályozás, bérminimumok, TB-járulék fizetés, szociális juttatások) az ezredfordulóra gazdasági okokból kifolyólag erősen meggyengült.* A modern piacgazdaság számos intézménye a globalizmus teremtette viszonyok miatt nem képes a katolikus gazdaságetikai tanítás által helyeselt módon működni. Új helyzet alakult ki, amelyben adekvát gazdaságetikai válaszok keresése indokolt.

Vizsgáljuk meg részletesebben ezen állítás igazságát! Nézzük meg – a teljesség igénye nélkül – a katolikus társadalmi tanítás néhány fontos gazdaságetikai tételének érvényesíthetőségét napjainkban!

A magántulajdonról

Elméleti viták jócskán folytak a kérdésről, hogy vajon indokolt-e a magántulajdont természetjogi alapon beépíteni a szociális tanításba. Nem a közösségi tulajdon áll-e közelebb a katolikus tanítás lényegéhez, s nem jelenti, a természetjogra visszavezetett magántulajdon elfogadása *mindenfajta* tulajdonszerzés és a *fennálló konkrét tulajdon-eloszlási viszonyok legitimálását*? Vajon nem csak a modern kor liberlizmusának tett engedmény-e a magántulajdon ilyen erős – természetjogi – megerősítése?

Az tény, hogy a neoliberális nézetek valóban nem állnak teljesen távol az Egyház tanításától. Csakhogy tisztázni kell a neoliberális jelző fogalmát, mert azt sokszor olyan közgazdák is magukra veszik, akik valójában a – Höffner bíboros szóhasználatával – a paleoliberalizmus hívei. A neoliberalizmus lényege, hogy **az államnak alkotmánnyal kell ellátnia a gazdaságot**, hogy esetleges beavatkozása piackonform legyen. Az Egyház tanítása azonban nem fogadja el azt, hogy a gazdaság szupra-empirikus törvényszerűségei mindenek fölött valók. S szó nincs arról, hogy az adott tulajdon eloszlást véglegesnek lehetne vagy kellene tekinteni. Ellenkezőleg: nagyon kíváncsok a jelenleginél (is) dekoncentráltabb tulajdon-szerkezet.

Hogy a magántulajdon szükségszerű, azt a katolikus tanítás nem a felvilágosodás-kori liberális gondolkodók nézeteiből meríti. A hivatkozott tekintély Aquinói szent Tamás, aki szerint a tulajdonlás paradicsomi jog, de a bűnbeesés után szükségszerű kötelesség is egyben. Hiszen az esendő ember ennek híján elvesztené ösztönző – motiváló erőinek jelentős részét, s végül is nem dolgozna sem a maga javára, sem a haza hasznára – legalább is annyit nem, amennyit lehetne. A magántulajdon mellett szóló pozitív és negatív érveket az újkori pápák – XIII Leó, XI és XII Pius fejtették ki részletesebben. Höffner bíboros az alábbi módon foglalja csokorba ezen érveket:

A tulajdon az állampolgári szabadságjogok feltétele, az illetékességi körök meghatározója, a család fenntartásának eszköze, a népek kereskedelmen keresztüli összekapcsolója, a jótékonyosság forrása. Nélküle az egyén nem lenne ösztönözve a szorgalomra, a hiánya – vagyis a köztulajdon – által kiváltott hatásköri zavarokat drága és despotikussá váló bürokrácia „oldaná meg,” legegyszerűbben az emberek rabszolgává tételével – óh a látnoki Aquinói Tamás! – s békétlenség forrásává válna a „minden közös”, az irányítók kezében pedig beláthatatlan hatalmi koncentráció jönne létre. Ha az állam az egyetlen kenyéradó gazda, új jobbágyság alakulhat ki. (Tapasztaltuk. Nem véletlen, hogy Magyarországon az 1990-ben győztes rendszerváltó párt választási jelszava ez volt: „Szabadság, s tulajdon...”)

A Rerum Novarum kétségtelenül azt rögzíti, hogy a sajátként való birtoklás „az ember természet adta joga” RN 5/ A Quagragesimo Anno azonban azt írja, hogy „A társadalmi élet egyéb tényezőihez hasonlóan a tulajdonforma sem változat-

lan” (QA 49.) A Populorum Progressio pedig egyenesen lerögzíti: „nem szabad a tulajdonnal a közjó rovására élni”. Ha szükséges, akkor „az **államvezetés feladata**, hogy az egyének és társadalmi csoportok tevékeny közreműködésével megoldást keressen.” (PP 23.) (kiemelés tőlem) A tulajdon felhasználásának szabályozását tehát a katolikus gazdasági tanítás egyértelműen az állam feladatává teszi. Kérdés, hogy napjainkban, amikor a termelési tényezők szabad áramlását lehetővé tevő nemzetközi egyezmények léteznek, amelyek elsősorban a tőke szabad mozgását garantálják, hogyan tud az állam közbeavatkozni, ha azt tapasztalja, hogy a tőketulajdonosok az adott állam polgárainak érdekét semmibe véve, csak saját profitmotivációjukat követik? Gyakorlatilag sehogy. Legfőképpen azért, mert számos utolérő, fejlődő, eladósodott ország olymértékben ráutalt a tőke-tulajdon beáramlására, hogy anélkül működésképtelen lenne. Kénytelen kiszolgáltatottan elfogadni a tőke diktátumát.

Valójában milyen tulajdonról beszélünk? A tulajdonnak számos formája van. A modern kor társadalmának többségét a fejlett országokban a bérből és fizetésből élők teszik ki. Jövedelmüket jórészt kiadják létfenntartásukra, de ebből szereznek tartós fogyasztási cikkekben megtestesülő vagyont is, s pénzügyi megtakarításaikat – mert már vannak – betétekben vagy értékpapírokbán tartják. Vagyonnak tekinthető továbbá bizonyos értelemben a szociális gondoskodáshoz való jog is, hiszen az is egy speciális előtakarékoság eredménye, s különösen a családi közösség számára.

Rendkívül fontos tulajdonelem a lakásingatlan. Csak ezt követően gondolhatunk arra, hogy az alkalmazottaknak lehet tulajdonrészesedése is a termelőeszközökből, olyan értékpapír, amely tulajdonosi jogokat testesít meg.

A modern társadalmak bérből és fizetésből élő polgárai már nem a Rerum Novarum korának munkásai, akikről a költő megindítóan írt az „Álmodik a nyomor” című versben: „Tiszta ágyat és tiszta asszonyt álmodik, s vígan felkacag, kicsit több bért, egy jó tál ételt, foltatlan ruhát, tisztességet, s emberibb szavakat. Kevesebb vért a köhögésnél, s a munkához több erőt, és hogy ne kelljen megjeleni még vagy tíz-húsz esztendeig az Úr színe előtt...” (Ady)

A tisztességhez, emberi szóhoz való jog mellesleg épp oly fontos, mint az anyagi jólét, ezt e sorok jól mutatják. (L. József Attila Mamá-ról írott szavait: „Álmában tiszta kötényt hordott, s a postás olyankor köszönt néki...”)

Nem véletlen, hogy a katolikus szociális tanítás egyik kulcsszava az emberi méltóság. Az, hogy a fejlett országokban erős középosztály alakult ki, melynek bérből és fizetésből élő rétegei rendelkeznek a tulajdon számos formájával, nem érvényteleníti az Egyház korábban megfogalmazott téziseit. Napjainkban is élnek a kiszolgáltatott, éhbérért foglalkoztatott, máról holnapra élő munkások, sokmilliónyan. Nem is lehet a világ egészéről általánosítva beszélni, hiszen neveltséges lenne a túlfogyasztástól óvni az éhező afrikaiakat.

A fejlett világban azonban a kialakult és gyakorlatba átültetett szociális piacgazdasági elvek széles körben elérhetővé teszik a fenti tulajdonfajtákat. A modern kor, bérből élő polgára sok mindennek tulajdonosa. Vajon azt mondhatjuk-e, hogy legalább számukra véglegesen megoldott a szabadság s tulajdon kérdése? Nem is beszélve arról, hogy a piacgazdaságra visszaállók, volt szocialista országok helyzetéről. Az még bonyolultabb. Sokan a fejlett országok klubjának, az OECD-nek tagjai, de társadalmuk magán viseli a félévszázados – esetleg hosszabb – szocialista rendszer-kísérlet nyomait. S az átmenet, a rendszerváltás után társadalom-szerkezetük jobban hasonlít a fejlődő országokéhoz, mint klubtársaikhoz. Mondhatjuk-e, hogy a korábban államosított tulajdon privatizálása etikailag helyeselhető tulajdonszerkezetet eredményezett?

Koncentráljuk figyelmünket a termelőeszközök tulajdonjogának kérdéseire! Részben azért, mert az elmúlt másfél évszázad nem tud szabadulni a köztünk járó kísértettől: a kommunizmus szellemétől. A különböző liberális vagy keresztény eszmerendszerek sokszor mintegy válaszolnak a marxista társadalomelemzés kérdéseire. A marxizmust átható vulgár-materializmus, – Veress Péter szavával: sültmaterializmus – a gazdasági alap és felépítmény kölcsönhatásával a *termelőeszközök tulajdonviszonyának* alakulásával magyarázza a társadalmi fejlődést. A termelőeszközök társadalmasításának kérdése folyamatosan foglalkoztatta a gazdaságetikusokat. Igazságos-e, hogy a munkás, akinek munkája a keresztény tanítás szerint is az érték alapvető forrása, s amelyről azt tanítja az Egyház, hogy *elsőbbse van a tőkével szemben* ne részesüljön a munka eredményeként keletkező tulajdonból?

Jogos-e, hogy csak beszélő szerszám módjára, végrehajtója legyen a tulajdonos – és megbízottja – parancsainak, a munkafolyamatok elvégzésével?

A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai határozottan leszögeznek, hogy a modern termelés is társas vállalkozás, s így indokolt, hogy a munkások részt vegyenek a vállalat ügyeinek irányításában. Széles körben vitatott volt a kérdés, hogy a participáció jelentsen-e részesedést a tulajdonból vagy csak annak hasznáiból?

Érdekes itt utalni arra a gazdaságtörténeti tényre, hogy Magyarországon, ahol a szocializmus gyakorlatilag kiiktatta a termelőeszközök magántulajdonát, a gazdasági reformtörekvések a hatvanas években azzal próbálták meg a tulajdonosi érzületet a munkavállalókban kialakítani, hogy bevezették a nyereségrészesedést, tehát mintegy „osztalékot” fizettek az eredményből a munkásoknak. A jugoszláviai szocialista kísérlet esetében pedig egyik lényeges elem volt a hatvanas években a munkavállalók quasi-tulajdonosi kötődése a vállalathoz. Ezt a rendszerváltás után világosan kimutatta hátulütőit, hiszen ugyan melyik munkáskollektíva képes önmaga ellen ható racionalizálási lépéseket végrehajtani? Így a modell a piacgazdaságra való áttérés fékezőjeként hatott. A nyugati világban is terjedt a vállalati részvényjuttatás az alkalmazásban állóknak, bár elsődle-

gesen a menedzserek érdekeit próbálták e módon a tulajdonosokéhoz közelíteni. Komoly elméleti érvek szóltak azonban az ellen, hogy a vállalat által termelt új értékből csak a létrehozókat illesse tulajdonosi jogosultság. A cégek a II. világháború utáni fellendülés során – érvel Höffner – jelentős részben a fogyasztókra áthárított árak, adókedvezmények révén tettek szert magas profitra, így – ha tesszik – másoknak is lenne „jogosultsága” a tulajdon szerzésére. (Höffner, J. 2002. 205. o.)

A tulajdon dekoncentrációja, mely a privatizáció formájában a már létező vagyonállomány tekintetében is megvalósulhat, sürgető igénnyel jelentkezett a 90-es évek nyugati gyakorlatában és az átmeneti – volt szocialista – országokban egyaránt. Utóbbiban azért, mert szinte minden állami tulajdonban volt, így a piaci működésről aligha lehetett beszélni. A fejlett országokban sem a magánvagyon, hanem a jelentős arányú közösségi vagyon újraelosztása került napirendre. Itt nem osztogatásról, hanem készpénzes vásárlásokról volt szó. Oka az volt, hogy az állami költségvetés forrásai szűkösek lévén, a finanszírozás és fejlesztés mind nagyobb gondot jelentett. A szocialista országok különböző privatizációs technikái között is szerepelt a készpénzes, de a voucher-es magánosítás is, amely ténylegesen állampolgári jogon osztotta szét a vagyont, s az aztán immáron ellenérték fejében – többszörösen gazdát cserélve koncentrálnak végső tulajdonosainál. Végül is a termelőeszközök, vállalkozások rész-tulajdonjoga csak azoknak jelent többet, mint pusztán befektetési alternatívát, akik befolyásoló részesedéshez jutva érdemben tudnak beleszólni a vállalat irányításába.

Ezzel kell szembe nézni a fejlett országok gazdaságában. A széleskörű magánmegtakarítások egyre nagyobb szerepet töltenek be a vállalati szektor finanszírozásában, vagy a bankokon keresztül, hitel formájában, vagy a tőkepiacon, tulajdonosi jogviszonyt megtestesítő értékpapírok formájában. Ezt még tekinthetnénk is úgy, mint a dekoncentrált tulajdonszerkezet megvalósítását, amiről úgy véli a katolikus társadalmi tanítás, hogy jobban megfelel az igazságosságnak, mint a koncentrált vagyonstruktúrák. A társas vállalkozás jelleg azonban a modern vállalatnál gyengül. A tulajdonosi jogokat jelentő részvény-papírok valójában csak finanszírozási eszközök, a kistulajdonosok gyakorlatilag nem tudnak beleszólni a vállalat ügyeibe.

Sőt... És itt érkezünk el a tulajdon gazdaságetikai szempontból legkritikusabb pontjához. A megtakarítások mind gyakoribb formájává válik a befektetési és nyugdíjalapokba történő befizetés. Höffner bíboros már az 1980-as években világosan látta, hogy korunk jelenségei között meghatározóvá válnak az *intézményi befektetők* (Höffner, I. 2002. 205. l.) Azt is jól érezte, hogy fennállhat az ily módon egyesített tőkevagyonok lelkiismeretlen, egyéni érdekeket kiszolgáló felhasználása, morálisan nem megfelelő vezetés esetén. Azt azonban valóban csak a '90-es évek mutatták meg, mire képesek e hatalmas befektetési alapok az időközben kötöttségeitől egyre jobban megszabadult globális tőkepiacon. Az a lehetőség, hogy a modern technika mellett a rövid távon nyereséges gazdálkodásban

érdekelt alkalmazottak, *dealerek* által kezelt alapok percekben belül, képesek hatalmas összegeket a világ egyik végéről a másikra diszponálni, virágzó vállalkozások romba döntésére, sőt nemzetgazdaságok pénzügyi egyensúlyának megingatására is képesek. De ennél áttételesebb hatások is érvényesülhetnek. Mondjuk, a vállalat alkalmazottja takarékoskodik, befizet egy magánnyugdíj-alapra, amely alap pénzét feltörekvő piacok innovatív technikákkal foglalkozó vállalkozásainak papírjaiba fekteti. Az így nyújtott pénzügyi lehetőség a cég fel-futásához vezet, erős exportoffenzívához, s éppen – mondjuk – a mi emberünk gyára kerül csödközelbe a szorongató nemzetközi verseny miatt. Erre a cég, racionalizálással, maximális takarékosággal válaszol. Emberünket elbocsátják. Ahelyett, hogy jövőjét biztosította volna, még jelene is bizonytalanná vált. A kép, amit bemutattam szélsőséges, de reális. Nehéz egy jól idézett közgazdasági szabállyal elintézni, hogy a verseny már csak ilyen... *Nincs nemzetközi szabályozás, amely e problémára méltányos megoldást találna.* Mit sem ér a rendpárti közgazdászok – a katolikus gazdasági tanításhoz egyébként közelálló – javaslata, hogy az állam adjon „gazdasági alkotmányt” az üzleti szféra számára, *ha ez nem minden gazdaságra egyaránt érvényes.*

A munkáról

A katolikus társadalmi tanítás a munkát Isten teremtő tevékenységébe való bekapcsolódásként tárgyalja. Minden dokumentumában szót emel az ember méltósága, a méltó munkakörülmények és igazságos bér érdekében. A bérek megszabásának a közjó figyelembe vételével kell történnie. Olyan bérköveteléseket nem tart jogosnak, amelyek a vállalkozó számára elviselhetetlen terhet jelentenek (QA 72). Viszont a minimumra szorított bérek esetén úgy foglal állást, hogy a vállalatoknak valamiféle tartozásuk van a dolgozóik felé, akiknek a jelentős nyereségeket köszönhetik, és ezt valamilyen formában el kell ismerniük feléjük (MM 75). Utóbbi esetben nyilván valamilyen tulajdonosi jövedelem, vagy tulajdonrész-juttatásra gondolhatunk – lásd az előző pontot. Ami a vállalkozók számára „még elviselhető” bérterhet illeti, nyilván *nem vállalatunként értelmezhető* hiszen az a verseny szelektáló hatásának korlátozását jelentené. A szakmai szakszervezetek jogát a bérharcra, amelyet a katolikus szociális tanítás elismer. Höffner bíboros szerint rendszerellenesnek és túlhaladottnak tekinthetjük, ha megfelelő jogrend érvényesül egy társadalomban. A „közérdek lehető legeredményesebb szolgáltatásának szempontja” ugyanis mind a foglalkoztatottság megfelelő szintjét, mind a pénzügyi-stabilitást magában foglalja. Ezt pedig a végső eszközt bevető bérharcok veszélyeztethetik. Amennyire igaz, hogy az egyéni munkavállalónak sokkal kisebb a „kitartása”, hogy a szerződéses alkuban érdekeit jól érvényesítse, annyira veszélyes és társadalmilag káros következményekkel járhat a sztrájkmozgalmak intenzívvé válása. Magyarországon nagyon világosan látható, hogy a sztrájkok, melyek nagy részben a közzféra intézményeiben zajlanak, sokkal inkább a munkavállaló polgár és az állam viszonyát, az elosztási viszonyok általános igazságosságát érintik, semmint a tőkés vállalkozó-munkavállalói viszonyt. Sőt, lassan

azt állapíthatjuk meg, hogy ezen szektorokban, a nagyhatású eszköz, *a sztrájk*, lassan *hatástalanná válik.*

Ritkán is kerül rá sor nálunk, s ennek magyarázata ismét csak a **globalizmus-teremtette viszonyokban van.** A mai világ gazdaság azon országaiban, ahol a fejlődés jelentős mértékben a külföldi tőke beáramlásának köszönhető, nemigen van sztrájk, mert akkor a tőke egyszerűen elhagyja a területet.

Míg Höffner azt hangsúlyozza, hogy megfelelő gazdasági alkotmány esetén ezen eszköz bevetésére nincs szükség, (Höffner, J. 2002. 216. o.) mi azt szögezhetjük le, hogy jelen viszonyaink között lehet, hogy **lenne rá szükség, de nincs lehetőség.**

A nemzetközivé váló gazdasági rendszer, a tőkeáramlások szabadsága következtében az eladósodott fejlődő és utolérő országoknak ugyanis nincs sok választásuk. A direkt tőkeimportra nagy szükségük van, hiszen tőkehiányukat adósság formájában a végtelenségig nem pótolhatják. Rákényszerülnek, hogy ösztönözzék az adósságot – úgymond – nem generáló tőkebeáramlást. Ezt nem „veszélyeztethetik” a sztrájkok... és ezt nem csak a kormányok tudják, hanem az alkalmazásban álló emberek. Ami azt illeti, a multi cégeknél gyakran nem is szerveződnek érdekvédelmi szervezetek.

A modern kor munkavállalója meglehetősen kiszolgáltatott körülmények közé kerül. Ismét csak Höffnerre hivatkozom, aki rámutatott: a munkavállaló nem is köthet szabadon szerződést a munkáltatóval, abban az értelemben, hogy számos törvény befolyásolja a szerződés lehetséges tartalmát. (Höffner, J. 2002. 206. o.) Csakhogy a modern globalizmus ezt is megkerüli. Egyre terjed a szerződéses alkalmazás, ahol a munkavállaló a munkajogi körből kilép. A vállalkozások világában tevékenykedik, ahol a szerződések tartalmát kevésbé korlátozzák – ha egyáltalán – állami szabályozások. Itt megint csak a szabad verseny érvényesül, s ráadásul földrajzilag is egyre szélesebb körben. Olcsó indián bedolgozók végznek el amerikai cégeknek a computer-iparban nagy értékű munkákat – nem akadály a távolság. A magyar gyakorlatban is terjed a kényszervállalkozás, részben a fenti okokból részben mert a lakosság jelentős része – munkaalkalom hiányában – az önfoglalkoztatás eme módszerét választja. A cél itt is a közterhek kikerülése mivel így nagyobb esélye van munkát szerezni. A magas magyar közterhek mellett egyértelműen ez az érdeke a munkáltatónak munkavállalónak egyaránt, legalább is rövid távon. Úgy tűnik, túl sokan osztják Keynes nézetét: hosszú távon mindnyájan halottak vagyunk.

Ami a munkabér mértékét illeti, az Egyház tanítása kezdettől hangsúlyozta, hogy annak a munkás és családja emberi méltósággal összeegyeztethető szintű eltartásához kell elégnie lennie. Ez a gondolkodás feltételezte a gyermekes, méghozzá a több gyermekes családok létét. Noha a társadalomban egyáltalán

nem tekinthető kívánatos jelenségnek, de tény, hogy nő a gyermektelen párok, az egyedülálló háztartások aránya. Ezt figyelembe véve, nem lehetne csupán a teljesítmény-arányos bérezzéssel a fenti követelménynek eleget tenni, de a munkáltatótól is irreális elvárni, hogy többgyerekesnek többet fizessen. Ez a feladat egyre inkább az állami szociálpolitika feladatává válik. A volt szocialista országokban pedig évtizedeken át tudatos gazdaságpolitika volt a nők munkába állítása. Itt egy fizetésből megélni gyakorlatilag lehetetlen. Teljesen egyet lehet érteni azzal, hogy a társadalom alapsejtje a család, megerősítése közérdek. Mégis azt tapasztaljuk, hogy a több gyermeces munkavállalók – különösen a nők – nehezebben kapnak munkát. Lehetséges lenne a többgyerekesek alkalmazásával szembeni ellenérdekeltséget a vállalkozók számára nyújtott kedvezményekkel ellensúlyozni, legyen az a vállalkozó által fizetendő TB hozzájárulás mértékének csökkentése, vagy egyéb költségvetéspolitikai eszköz. Itt ugyanis nyilvánvalóan az *esélyegyenlőség helyreállítása* lenne a cél, de azt a piacra bízni, hogy személyében ki, mire alkalmas. Emellett természetesen a nagy családosok támogatása egyéb eszközökkel is szükséges – különösen, ha azok gyermekeik képzési költségeit is viselik.

A munkabér kérdése összefügg továbbá a *társadalombiztosítás* témakörével. A vállalkozónak az élő munka költsége mindig a bér + közterhek együttesen, s látnunk kell, hogy a szociális gondoskodás nem minden országban egyforma terheket jelent. Ismét elérkeztünk egy témához, amely a globalizmus által felnagyított mértékben jelentkezik: a szabadon mozgó tőke olyan környezetet keres, ahol a bérek nem túl magasak, nincsenek erős szakszervezetek, *s alacsonyok a béreket terhelő közterhek*. Nemcsak azok az országok kerülnek versenyhátrányba, ahol a lakosság előregedett – ott ez mindenképpen fennáll – hanem amelyek magasabb színvonalú idősgondozást vagy egészségügyi ellátást kívánnak a társadalombiztosítás keretében nyújtani.

Ott, ahol a korösszetétel változás miatt a befizetések megcsappannak az igénybevevők számához képest, illetve, ahol igényesebb szolgáltatásokat szeretnének nyújtani, növelni kellene a járulékterheket. Ez azonban, mindenképpen *versenyhátrányt* jelentene a világpiacon. Ezért, noha egyetérthetünk azzal, hogy a szociális biztonság rendszer nem tekinthető holmi paternalista elkorcsosulásnak (Höffner, 2002. 223. o.) meg kell vizsgálni a rendszer reformjának lehetőségeit. Finanszírozási, de gazdaságetikai szempontból is. Erre már a '80-as években ráirányult a figyelem, nevezetesen, hogy „széles tömegek törekednek feltűnő módon állami ellátásra.” „... az óriási újraelosztási folyamat mindinkább gazdasági jelleget kölcsönöz az államnak, ami már az államérdekeket sérti.” (Höffner, 2002. 224. o.)

Nehéz és hálátlan feladat hárul a hosszú távú szemlélettel ritkán megáldott politikusokra, hogy a népszerűtlen szigorításokat a szabályozáson véghezvigyék. Ebben a kérdésben összetársadalmi konszenzusra kellene törekedni, de a téma általában csak arra jó, hogy az egyik politikai erő a másikat a helyéből – a tömeg

elégedetlenségét felhasználva – kibillentse. A liberális polgári demokráciákban, ahol sztrájkokkal és civil engedetlenségi mozgalmakkal lehet tiltakozni a gazdasági ésszerűség által diktált megszorítások ellen, nehéz helyzetben van a politika. Nincs mese, becsületesebbnek kellene lenni. Meg kellene mondani, hogy bármilyen politikai erő kerüljön hatalomra, a túl generózus rendszer felülvizsgálatát elkerülni nem lehet... Ezzel azonban azt tételoznánk fel a közszolgákról, amit Keynes, vagyis, hogy őket nem érdekeik, hanem kizárólag a *köz java* vezérli. S bár ez abszolút kívánatos lenne, ma a társadalom nem eme erkölcsi értékekre vevő, hanem arra, hogy a jelenből a jövőbe átselezzék az Éden mézesmadzagával. (Bólyai János Kritérium, 1987.) Magyar vonatkozásokban ez a kérdés még bonyolultabb. A társadalom képe erősen közelít a fejlett nyugat-európai országokéhoz, csak életszínvonala marad el attól. Így, ami ott elvileg járható – bár erős társadalmi ellenállásba ütközik – az itt az életszínvonal további súlyos csökkenését jelentheti. Ezért kísérelték meg a nyugdíjreformot oly módon végrehajtani, hogy erősítették benne a biztosítási elemet, de az öngondoskodás vagyoni szférájába átutalt megtakarítások kiesését a szolidaritási alaprendszerből a *jövő gondjává* tették. A hiányt ugyanis a költségvetés fedezi, nyilvánvalóan az államadósság terhére. Az ún. kötelező magán nyugdíjpénztárak egyébként az ügyfelek számára megforgatni kívánt pénzt döntő részt a biztonságos állampapírokba fektetik, tehát megfinanszírozzák azt a hiányt, amit a reform okozott. Mellesleg e megoldás visszahelyezi a terheket a munkavállalók az adófizető polgárok vállára, hiszen ők, és nem a vállalatok fizetik az adóterhek döntő részét. Úgy hogy a magyar „megoldást” inkább csak a globalizmus versenyképességi kihívásaira adott válasznak tekinthetjük, amely a *munkaadók terhein könnyít* némileg – mivel a megoldás járulékcsoökkentéssel is járt számukra. Ebben azt látjuk etikai problémának, hogy a változások fenti hatásaival a társadalom a legcsekélyebb mértékben sincs tisztában.

Pénzügyi rendszer és fenntartható fejlődés

A fenntartható fejlődésnek többféle értelmezése van. A magyar gazdaság esetében a fenntarthatóság bizonyos értelemben a *külső finanszírozhatóságot* jelenti. (Erdős T. Külgazdaság 2000/9.) Jogos, mert a magyar gazdaság importigényessége és exportképessége már hosszú ideje nincs egyensúlyban, s ezt csak a folyamatos tőkeimport biztosíthatja. Növekedési lehetőségeinket ezért akarva-akaratlan e tényezőkhöz kell igazítanunk, s csak korlátozottan áll fenn fordított lehetőség.

A közkeletű értelmezés azonban a fenntartható fejlődést a környezeti lehetőségek által meghatározott fejlődésként értelmezi. Közismert, hogy az ipari forradalom óta felgyorsult a fejlődés. Ezt nagyban segítette, hogy a tudomány által lehetővé vált a természet fosszilis energiáinak kiaknázása, majd a nukleáris energia „munkába állítása.” A természet nyersanyag- és energiakincsei azonban csak rövid távon tűnnek kimeríthetetlennek. Nagyon is kimeríthetőek, amit ki-

tűnően mutat, hogy hazánkban a nagy lendületet kapott alumíniumipar mily hamar felemésztette bauxit lelőhelyeinket, s számos korábbi olajkút is kimerült. A tudósok – s ezen belül a Római Klub – már bő harminc éve figyelmeztet e problémára. A kapitalista és szocialista tudós közgazdászok ebben az egyben mutattak egyetértést: lekicsinylően elvetették a „Növekedés határai” c. tanulmány üzenetét. Olyan gyors megcsappanása az energiakincseknek, mint azt a Római Klub jósolta, nem következett be, bár az egyre világosabbá vált, hogy valóban korlátos erőforrásokról van szó, amelyek a felhasználással fogynak. Egy még nagyobb veszély körvonalazódott azonban, s ez a környezetszennyezés katasztrófája. A Római Klub szakértői jó ötven évet adnak arra, hogy a mind tragikusabbá váló környezetszennyezésre megoldást találjunk. (Weizsaecker, Lovins & Lovins: A Négyes Faktor 1995–2002)

A katolikus társadalmi tanítás kitér az ember-természet viszonyára. Az Oktogesima Adveniens megfogalmazásakor már VI Pál pápa utal a környezetszennyezés kérdéseire. II János Pál tanításában pedig több helyütt vetődik fel a kozmosz tisztelete és a természet kincseinek korlátozottsága (SRS 34) 1990 jan. 1-jére a béke világnapjára küldött üzenetében egyenesen így fogalmaz: „Az ökológiai krízis: közös felelősségünk... a szabad választás lehetőségével megajándékozott embernek súlyos felelőssége van e rendnek a megóvásában az eljövendő generációk érdekében... AZ ÖKOLÓGIA MORALIS KÉRDÉS...” (Békesség a teremtővel, békesség a teremtett világgal V/15 – /16) Teljesen világossá teszi, hogy az emberi mohóság és felelőtlenység olyan gazdasági folyamatokat ösztönöz, amelyek nincsenek tekintettel a jövő generációk jogos igényeire (CA 34.) Az ember nem rendelkezhet önkényesen a földdel, nem léphet Isten helyébe (CA 37.)

Napjaink rendkívüli természeti jelenségei, a környezeti felmelegedés és az olajforrásokért – gyakorlatilag minden eszközzel – folyó harc rendkívüli aktualitást kölcsönöz az Egyház gazdaságetikai tanításának. A Római Klub szakértői végső soron meglehetősen meredeken fogalmaztak, amikor azt állították, hogy *a fejlett Nyugat ökológiailag túlnépesedett*. Hazánkban, ha a népességfogyás kérdése felmerül, minden jószándékú emberben a gyermekvállalási kedv erősítésének mikéntje merül fel. Látni kell azonban, hogy az egy főre eső fogyasztás s az azzal járó szemétermelés szinte belátható időn belül ellehetetleníti a mi gazdaságunkat is, pedig még alatta maradunk Európa boldogabb felének, különösen Amerika fogyasztási szintjének. Másrészt azt is látni kell, hogy a világ többi része a valós túlnépesedéssel küzdve, új és új migrációs hullámokkal fogja megkísérelni bevenni az Európa-erődöt. Ebből fakadóan a környezetszennyezés és az erőforrások földrajzi elosztásának egyenetlensége, a világméretű várható migráció világméretű megoldásokat sürget. A katolikus Egyház már régóta kiáll ennek gondolata mellett, de a napi politikai valóság inkább ellenkezőjéről, a nemzetközi intézmények tekintély-hanyatlásáról győz meg minket. Remélhetőleg nem egy újabb világkataklizma kényszerít majd kooperációra.

Az Egyház gazdasági tanításának van egy nagyon közismert és félreismert tétele, amely *a kamattal* kapcsolatos. Ezt most elsősorban a fenntartható fejlődés szempontjából tárgyalnánk, bár néhány mondattal mindenképpen ki kell térni a tanítás általános lényegére is.

A közvéleményben az vált közismertté, hogy a katolikus tanítás elutasítja a kamatszédést. Ezt azonban némileg pontosítanunk kell, hiszen a kétségkívül létező uzsora-tilalom azokra a kölcsönökre vonatkozott, amelyeket a felvevő megszámlaltságában vesz igénybe, alapvetően fogyasztási céllal. Ha fogyasztásról van szó, valóban nincs forrása a kamatnak, s így az a hitelfelvevők megnyomorításához vezethet. A középkor hitelfelvétele inkább társadalombiztosítási jellegű volt. (Anzenbacher: Katolikus társadalmi tanítás. Szent István Társulat, 2002.) Azt azonban már Firenzei Szent Antonius (†1459) tanította, hogy a pénznek tőke jellege van, s ezért alacsonyabbak a készpénzben kifizetett árak, mint ha az árukat hitelre veszik. Ezekben az esetekben a hittudósok elismerik a kamat jogosságát. Keynes maga ismerte el fő művében, hogy a skolasztikusok kamatszabályozása ésszerű volt. Schumpeter szerint pedig egyenesen egészségesebb alapokon nyugodott, mint némely későbbi munka, sőt ezen az alapon a közgazdaságtudomány a 19. században gyorsabban és kisebb fáradsággal fejlődhetett volna. (Idézi: Höffner 212. o.)

A modern pénz, mely hitellel teremtmődik, s rugalmasan alkalmazkodik a termelés dinamikus növekedéséhez, szükségszerűen kamattal terhelt, legalábbis nominális kamattal. E nélkül ugyanis az infláció teljesen elértéktelenítené a megtakarításokat, amelyek a nyújtott hitelek zömének forrásait képezik. Az már kérdés, hogy a kockázati felárak, a drágán működő rendszerek és a hasznunkra való törekvés mekkora marzsokat enged érvényesülni a szektorban. Az ugyan igaz, hogy a bank mint vállalkozás-csoport nem teljesen zárt, hiszen van bankalapítási lehetőség, de a gyakorlatban mégis úgy tűnik, erősen felosztott a piac. A pénzközvetítés, s ezen belül a pénzügyi tevékenység kétségkívül bizonyos értelemben monopólium, mely oligopolista intézményi struktúrában jelentkezik. A hitelfelvevő csak kiszolgáltatottságát érzi, hiszen valójában az övé a kockázat. A bankok ugyanis gondosan törekszenek a kockázat minimalizálására: fedezetek kikötésére, azzal – az egyébként jogos – indokkal, hogy mások pénzét kockáztatják. De hogy a biztosíték valóban csak ezért kell, vagy a banki haszon minden áron való biztosítását is jelenti, bizony vitatható. Ez esetben pedig egyértelműen monopolista hatások érvényesülnek.

A modern kor gazdálkodása, egyre inkább a hitelen alapul. Nemcsak a termeléshez, beruházásokhoz, de egyre nagyobb mértékben a fogyasztáshoz is hiteket vesznek igénybe. Elég csak a hatalmas államadósságokra utalni, amelyben a világ vezető hatalma élen jár. Számára a probléma nem megoldhatatlan, hiszen saját valutája a világvaluta, s ez jelentős finanszírozási lehetőséget biztosít. Az ördögi körből azonban mindenképpen nehéz kilépni. A fogyasztási hiteleknek

ugyanis aligha termelődik meg a kamat kitermelésének forrása. Ez a helyzet a fejlődő országok által konvertibilis valutában felvett külföldi hiteleknel is. A visszafizethetőséghez devizakövetelésre lenne szükség, ahhoz pedig piacokra, s azon versenyképes termékekre. A legtöbb esetben ez csak nagyon korlátozottan áll fenn. A végtelen adósrabszolgaság képe ötlük fel ezen országok számára. Magyarország is csak úgy mérsékelhette adósságait, hogy vagyonát döntően külföldi tulajdonosoknak adta el. A Sollicitudo Rei Socialis enciklikában a pápa utal erre, a fejlődő országok reménytelen eladósodása kapcsán. (SRS 43.) Az ezredfordulóra írt levelében szorgalmazta is az adósság-elengedést, hivatkozva az Őszövetség jubileumi esztendőik kapcsán megfogalmazott elvárásaira. Az azonban a helyzet, hogy eseti engedmények nem oldják meg világméretekben a kérdést. Nem a rendszerben van a hiba, a rendszer maga a hiba... A probléma általánosabb. A mechanizmus a közvetítő réteg felé csoportosítja egyre nagyobb mértékben a jövedelmeket, s ez a reálgazdaság és a pénzügyi gazdaság egyre erősödő elszakadásához vezet. Ez lassan már a fejlett világ gazdasági szereplőinek érdekeivel is ütközik. A kamatos kamaton alapuló modern gazdaság, növekedésre van kárhoztatva, ami az erőforrás takarékoság szempontjából nem túl biztató. *A diszkontáló matematika nem kedvez a hosszú távú gazdálkodási szemléletnek.* (Weizsaecker & al., 2002. 251. o.) Ki ültet lassan növvő tölgyet, ha az csak ötven év múlva lesz vágás-érett?

Elértünk az ökonómia határaihoz.

Bár a katolikus társadalmi tanítás mindenkor elismerte az ökonómia igen fontos szerepét az emberibb lét feltételeinek hatékony megteremtésében, mindig leszögezte, hogy nem lehet mindent „piacosítani”. Számos emberi szükséglet nem elégíthető ki a piacról, s a természeti értékek **nem kezelhetőek megfelelően pusztá piaci szemlélettel.** A megoldást a Centesimus Annus az állam szerepvállalásában látja (CA. 40.), de általában sürgeti – a világméretű problémák megoldására – a gazdasági-társadalmi reformokat. „E tanításnak reformok ihletőjévé kell válnia, mielőbb túl késő lesz.” (Libertatis conscientia 88).

Hasonló következtetésekre jutottak a Római Klub szakértői: „A piacok mind a hét halálos bűnt ünnepeztetik velünk – a lustaságon kívül, mert az árt a forgalomnak... A piacokat nem szabad olyasmire használni, amire azok nem képesek.” (Weizsaecker & al. 2002. 253–252. o.) Weizsaecker és társai a tárgyalásos megoldás hívei, amit *Coase* javasol, mert így kerülhető el a totalitarizmus fenyegető képét felvető túlzott állami szerepvállalás. Ezzel valóban egyet érthetünk, de hozzá kell tenni, hogy a felek tárgyalási pozíciója nem egyforma erejű, és ami még aggasztóbb, **a jövő generációknak nincs kellő érdekképviselőjük.** Ha valahol, akkor itt kiemelkedően fontos a katolikus Egyház tagjainak tudatos és aktív szerepvállalása, a szakmailag megfelelő mélységben kidolgozott s a Tanítóhivatal iránymutatásait alapul vevő javaslatok társadalmi érvényesítésében.

Irodalom

- Anzelbacher, A.: Keresztény társadalometika (Budapest, Szent István Társulat, 2001.)
 Botos Máté: Gazdaságetika és a gazdasági gondolkodás története PPKE-JÁK Egyetem jegyzet, 2000.
 Botos Katalin: A katolikus társadalmi tanítás gazdaságetikája – történeti perspektívába (Tantörténet és közgazdaságtan, Aula Kiadó, 2003.)
 Tomka Miklós–Góják János (szerk.): Az Egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok (Szent István Társulat, évszám nélkül)
 Höffner, J.: Keresztény társadalmi tanítás (Szent István Társulat, 2002.)
 Weizsaecker–B. Lovins–H. Lovins: Factor Four: Doubling Wealth-Halving Resource Use – jelentés a Római Klub részére 1995. (A négyes faktor, fordította: Dr. Kapolyi Lászlóné kiadó megjelölése nélkül. A tanulmányban szereplő hivatkozott oldalszámok a magyar fordítási oldalakra vonatkoznak).

16. FELADATGYŰJTEMÉNY

16.1. Feladatok

1. Mint a jegyzet 3. ábráján feltételeztük, egy gazdaság fogyasztási cikkek és beruházási javak előállítására fordítja erőforrásait. (Egyszerűség kedvéért a fogyasztási cikkek mennyiségét tonnában, a beruházási javak mennyiségét gép darabszámban mérjük.) A termelési lehetőségek határát reprezentáló görbét figyelembe véve az ábráról határozza meg, hogy 5 millió tonna fogyasztási cikk előállítása esetén hány darab gépi berendezés (beruházási egység) állítható elő, feltéve, hogy a gazdaság hatékonyan működik?

2. A fenti ábra alapján mit jegyezne meg a 10 millió tonna fogyasztási cikk illetve 20 ezer db gép kombinációról?

3. Ugyancsak az ábrára tekintve állítható-e, hogy a szóbanforgó gazdaság hatékonyan működik, ha 2,5 millió tonna fogyasztási cikket és 20 ezer db beruházási egységet állít elő? Indokolja meg választát!

4. A jegyzet 2.2. pontjában említett vándor a 3. pohár ásványvíz elfogyasztása után gondol arra, hogy éhségét is csillapíthatná. Arra a következtetésre jut, hogy számára azonos élvezeti értékű a következő pohár víz és egy szendvics. Ha magatartása szigorúan racionális, vagyis pénzét a leghasznosabban kívánja elkölteni, akkor milyen szendvicsár mellett vásárol szendvicset a következő pohár ásványvíz helyett? Egy pohár ásványvíz a magashegyi menedékházban 20 Ft. Mit gondol, milyen minőségű szendvicset vehet?

5. Ha a szendvics elfogyasztása után hatalmas fáradtságot érez, akkor milyen szállásdíj mellett veszi igénybe a menedékházat alvásra, ha szigorú racionalitással úgy találja, hogy számára legalább tízszer nagyobb élvezetet nyújt a lepihenés, mint egy további szendvics elfogyasztása?

6. Mit gondol, amikor a lepihenés mellett dönt, akkor már nem is lenne kedve szendvicset enni? Gondolja meg, hogy mit jelent a „használdozat” kifejezés?

7. A fenti példa kapcsán mit tud mondani: az egyes javak megszerzésére fordított egységnyi pénzmenyiséghez milyen tanult fogalom kapcsolódik?

8. A csökkenő hozadék törvényét a szőlőművelés példáján mutattuk be a jegyzet 2.10. pontjában. Tételezzük fel, hogy a harmadik évben olyan napszámot talál a szőlősgazda, aki az eddigiekhez képest kétszer szélesebb kapával kapálja meg a szőlőt. Változik-e a példa szerinti hozadék? Érvényes-e a csökkenő hozadék törvénye? Választát indokolja is meg!

9. Ha az energiaárak növekednek, akkor a termelők igyekeznek a régi energiafaló termelőberendezéseiket új, energiatakarékos berendezésekre cserélni.

a) Ilyenkor miként változik meg a felhasznált termelési tényezők aránya?

b) Beszélhetünk-e ilyenkor netto beruházásról?

c) Lehetséges, hogy a vállalkozó a korábbival azonos típusú berendezést vásárol, mert a régi berendezés energiafelhasználása a mozgó alkatrészek kopása, nagyobb sűrűsége következtében növekedett meg. Hogy minősíti ezt a beszerzést?

10. A minimálbér jelentős emelése megnöveli a földmunkára vállalkozó cég költségeit. Ezért a termelési költségek csökkentésére törekedve a tulajdonos beszerz egy olyan munkagépet, amely szűk munkaterületen is képes mozogni. Hogy minősíti ezt a beszerzést? Mi változik meg a termelésben?

11. Rajzolja fel a banánra vonatkozóan valamely egyén keresleti görbéjének a 100 Ft-os és a 200 Ft-os egységár közötti szakaszát, ha a megfelelő kereslet 2 kg, illetve 1 kg! Vegye figyelembe, hogy a görbe rövid szakasza egyenessel helyettesíthető!

12. Milyen magyarázatot tud adni arra, hogy noha a banán ára változatlanul 200 Ft/kg, egyszer csak mégis megnő a megfigyelt egyén kereslete, s így már 1,2 Kg banánt kíván megvásárolni?

13. Milyen jelenségre utal az, ha egy TV-ben reklámozott mosópor piaci kereslete akkor is növekszik, ha az ára nő?

14. Mekkora piaci kereslet tartozik a trópusi gyümölcskülönlegességre, a karambola 300 Ft/db egységárához, ha összesen három vevő van jelen a piacon, akik közül Procc asszony 3 db-ot, Kíváncsiné 1 db-ot, Skótné egy gyümölcsöt sem kíván megvenni?

15. A 14. feladatot figyelembe véve végezze el a piaci kereslet meghatározását 150 Ft/db egységár mellett, amikor már 5 vevő van a piacon, akik rendre 5, 5, 2, 1, 1 db-ot kívánnak megvásárolni! Vegye észre, hogy az alacsonyabb ár új vevőket vonzott a piacra!

16. Az egyik vásárcsarnokban a primőrárúnak számító paradicsomból 70 kg-ot vásárolnak meg 500 Ft/kg egységár mellett. Egy héttel később a paradicsom ára 350 Ft/kg-ra csökken, s a megvásárolt mennyiség már 210 kg-ra nő.

a) Határozza meg a kereslet árrugalmasságát!

b) Milyen árrugalmasságú a primőr paradicsom?

c) Számított erre? Indokolja meg választát!

17. A cukor ára emelkedik 150 Ft/kg-ról 165 Ft/kg-ra. Egy község élelmiszerboltjában megfigyelhető volt, hogy az áremelkedés hatására 200 Kg-ról 190 Kg-ra csökkent a napi forgalom, vagyis a megvásárolt mennyiség.

- a) Határozza meg a kereslet árrugalmasságát?
- b) Milyen árrugalmasságú a cukor?
- c) Számított erre? Indokolja meg választát!

18. Egy vásárcsarnokban a banán ára 200 Ft/kg-ról 230 Ft/kg-ra emelkedik. Ezzel párhuzamosan a kereslete 500kg-ról 300 kg-ra csökken. Ugyanebben az időszakban a narancs ára változatlan maradt: 150 Ft/kg. Kereslete mégis jelentősen megváltozott, 400 kg-ról 700 kg-ra.

- a) Milyen jelenséget figyelhet meg?
- b) Számszerűen mivel és hogyan jellemezhető ez a jelenség?

19. Egy megfigyelt vásárló jövedelme 10%-kal megnövekedett. Kristálycukor kereslete ennek ellenére nem változott, viszont cukrászsütemény vásárlása heti 6 db-ról 12 db-ra növekedett. Az is megfigyelhető, hogy korábbi napraforgómag kereslete heti 0,5 kg-ról 0-ra esett vissza. Értékelje a jelenséget a tanultak fényében!

20. Egy tojástermelő 18 Ft-os egységár mellett 800 db/hó tojás előállítását találta rentábilisnak. 20 Ft-os egységár mellett már bővíti kis tyúkfarmját és így 1000 db tojást kínál eladásra havonta. Rövidesen azonban a tojás egységára ismét 18 Ft-ra esik vissza. Mit gondol, milyen piaci magatartást tanúsít a termelő?

21. Valamely adott piaci ár mellett három termelő kínál gombát a piacon. A felkínált mennyiségek 20, 50, 75 kg. a) Mekkora a piaci kínálat? b) Az ár 30%-os csökkenésekor az első árus már nem jelenik meg a piacon. Mit gondol miért? S miért éppen ő? c) Milyen tanult fogalmat tud alkalmazni a jelenségre?

22. Vadnyúl gerincet kínálnak eladásra a vásárcsarnokban 4000 Ft/kg áron. A felhozatal 200 kg. A vevők ezt drágának találják, ezért csupán 50 kg-ra akad vevő. a) Mit gondol: vevők vagy eladók piacát jelzi ez? b) Mekkora a piac forgalma? Piackutatók kikerdezőses vizsgálattal megállapítják, hogy 2000 Ft/kg áron már csak 50 kg mennyiség jelenne meg az eladóknál, noha ezen az áron már 300 kg nyúlgerincet vásárolnának meg a vevők. c) Mit gondol utóbbi esetben túlkereslet, vagy túlkínálat van-e a nyúlgerinc-piacon? d) A piaci keresleti és kínálati görbék felrajzolásával állapítsa meg az egyensúlyi árat! (A görbék az adott szakaszon helyettesítse egyenesekkel!) e) Mekkora lesz egyensúlyi ár esetén a piac forgalma?

23. Egy kisváros közlekedési vállalkozása utazási bérletet rendszeresít járatain. Piackutatói eredmények alapján 2000 Ft/db áron 5 000 db bérletet értékesíthet.

1500 Ft/db áron viszont már 10 000 db bérlet értékesítésére számíthat ugyanis ilyen egységáron már a diákok és nyugdíjasok is bérletet vásárolnának. a) Vizsgálja meg, hogy érdemes-e a profítnövelés érdekében csökkenteni a bérlet árát? b) Milyen egyéb módszert javasolna a profit növelésére?

(A vizsgálat során nem kell a forgalomnövekedés miatti üzemeltetési költség-növekedéssel számolni, mert a járatok férőhely kapacitása kihasználatlan. Egyszerűség kedvéért tekintsen el attól, hogy a bérlettel nem rendelkező utasok alkalmilag jegyet váltanak, s ez növelné az árbevételt!)

24. Szociális megfontolásból az alacsony jövedelmű rétegek védelme érdekében egy ország közvetlenül befolyásolja az alapvető élelmiszerek árát.

- a) Hogy nevezik ezt az eljárást?
- b) Az egyensúlyi ár hol helyezkedik el az érvényesített árhoz képest?
- c) A kormányzati árbefolyásolás milyen következménnyel jár a kereslet és kínálat vonatkozásában?
- d) Miképpen alakulhat ki a piaci egyensúly?

25. Egy statisztikai táblázatban a magyar gazdaság bruttó hazai össztermékére vonatkozóan – folyó áron számítva az alábbi adatok találhatók:

1996. év 6.894 milliárd Ft

1997. év 8.541 milliárd Ft

Mit tud mondani a gazdasági növekedésről?

26. Ezt a feladatot az Eredmények fejezetnél találja meg!

27. Egy kisváros munkaerőállománya 6 000 fő. A nyilvántartott munkanélküliek száma 300 fő.

Mekkora a munkanélküliségi ráta?

28. Egy öttagú család élelmiszerkiadásai két egymást követő hónapban 40 000 Ft-ról, 41 000 Ft-ra nőnek. Mekkora számukra az élelmiszertermékek inflációja (feltéve, hogy az élelmiszerfogyasztásuk összetétele és mennyisége változatlan)?

29. Valamely ország GDP-je 75 milliárd dollár. A pénz átlagos forgási sebessége 7,5. Az árszínvonal 100%. Mekkora dollármennyiség szükséges a gazdaság zavartalan működéséhez?

Milyen hatással jár, ha ez a dollármennyiséget 10% -kal megnövelik?

30. A 30. ábrán látható Lorenz görbe valamely ország jövedelemeloszlási egyenlőtlenségét mutatja. Ha egy másik országról azt tudjuk, hogy a lakosság 50%-a az összjövedelem 25%-ában részesül, akkor melyik országban nagyobb a jövedelemegyenlőtlenség?

16.2. A helyes feladatmegoldások eredményei

1. 25 ezer db gép állítható elő.
2. Ez a kombináció meghaladja a termelési lehetőségeket, vagyis nem valósítható meg.
3. Nem.
4. 20 Ft-os ár mellett, ami egy nagyon szerény szendvics, pl. zsíroskenyér árának felel meg.
5. 200 Ft szállásdíj esetén.
6. Bizonyára szívesen enne még.
7. Az egységnyi pénzmennyiséggel elérhető haszonnövekmény, vagyis határhaszon, ami racionális fogyasztói magatartás esetén bármely jószágra nézve azonos.
8. Változik, ugyanis ebben az esetben nem csupán a felhasznált munkamennyiség növekedett, hanem a felhasznált tőke is, amennyiben a művelés produktivitását növelő szélesebb kapát állítottak be. Így könnyen lehetséges, hogy a hozadék nem csökken, vagy esetleg nő is. A csökkenő hozadék törvénye abban az esetben érvényes, ha csak egy termelési tényező felhasználása nő, viszont a többi termelési tényező felhasználása változatlan.
9. a) a tőke aránya nő, az anyagfelhasználás aránya csökken.
b) valószínűsíthetően igen.
c) nem történt netto beruházás
10. Nettó beruházás történt. Megváltozott a felhasznált termelési tényezők aránya.
11. L. a Megoldások c. fejezetet.
12. Többféle magyarázat is adható. L. a megoldásoknál.
13. Paradox árhatás.
14. 4 db
15. 14 db
16. a) $EDP = 6,6$
b) Az áru árrugalmassága nagy.

17. a) $EDP = 0,5$
b) Rugalmatlan jószág a cukor
18. a) helyettesítő termék árváltozásának hatása
b) keresztrugalmasság, melynek számértéke 5.
19. L. a Megoldások fejezetet.
20. L. a Megoldások fejezetet.
21. a) 145 kg
b) Az árbevétel nem fedezi a termelési költségeket, különösen kis termék-mennyiség esetén.
c) Méretgazdaságosság
22. a) Vevők piaca.
b) 50 kg
c) Túlkereslet
d) 3250 Ft
e) 145 kg
23. a) Érdemes, mert a profit 5 millió Ft-tal nagyobb lesz
b) Piacmegosztással az eredeti bérletrendszerhez képest 7,5 millió Ft-tal növelhető a profit.
24. L. a Megoldások fejezetet.
25. Érdemben semmit, ugyanis tudjuk, hogy a rendszerváltozási átmenet magas inflációval járt, ezért a folyó áron számított GDP-ből nem következtethetünk a gazdasági növekedésre. Viszont ha tudjuk, hogy 1997-ben az infláció 18%-ot tett ki, akkor ennek ismeretében lapozzon vissza a feladathoz és határozza meg a gazdasági növekedést. Ez lesz a 26. feladat megoldása.
26. L. a Megoldások c. fejezetet.
27. 5,0%
28. 2,5%
29. 10 milliárd dollár
Ha a pénzmennyiség ennél 10%-kal nagyobb, akkor az árszínvonal 10%-kal megnövekszik
30. A második országban kisebb a jövedelemegyenlőtlenség.

16.3. A helyes feladatmegoldások

1. Az 5 millió tonna fogyasztási cikkhez tartozó pontot kijelöljük a termelési lehetőségek határát reprezentáló görbén, majd pedig megkeressük, hogy ehhez milyen gépmennyiség tartozik a függőleges tengely mentén leolvashatóan. Ez 25 000 db.

2. A 10 millió tonna fogyasztási cikk és a 20 ezer db gépnek megfelelő pont a termelési lehetőségek határát reprezentáló görbe felett van, ezért ez a kombináció már nem valósítható meg, mert a gazdaság erőforrásai ehhez nem elegendők. A 10 millió tonna fogyasztási cikk előállítására esetén csak 13 ezer db gép állítható elő akkor, ha a gazdaság a potenciális kibocsátás szintjén működik.

3. Nem állítható, mert a 2,5 millió tonna fogyasztási cikk mellett 28 ezer db gép előállítására is képes a gazdaság.

4. Ha a szendvics és a pohár víz élvezeti értéke, hasznossága azonos, akkor fogyasztásukkal elérhető haszonnövekmény, a határhaszon is megegyező, MU. Ha a pohár ásványvíz ára 20 Ft, akkor Gossen II. törvénye alapján – a képletbe történő behelyettesítéssel – a szendvics ára is 20 Ft. Persze ha a vándor már nagyon éhes, akkor a szendvics fogyasztásával elérhető haszonnövekmény esetleg már akár ötször nagyobb lehet annál, mint amit az ásványvíz fogyasztása eredményez, ilyenkor a szendvics ára is ötször nagyobb, vagyis 100 Ft lehet.

5. Ugyancsak Gossen II. törvényéből kiindulva a jobboldali számláló tízszer nagyobb, mint a baloldali számláló. Ahhoz, hogy az egyenlőség fennálljon a jobboldali nevezőnek is tízszer kell nagyobbnak lennie.

A szendvics és a lepihenés között választania kell, ha pénzét racionálisan kívánja elkölteni. Pedig a további szendvicsfogyasztás is haszonnövekménnyel járna. Ezt a haszonnövekményt áldozza fel akkor, amikor a pihenés mellett dönt. A haszonáldozat valamely haszon feláldozása egy nagyobb haszon érdekében.

6. L. az eredmények fejezetet.

7. Az egységnyi pénzmennyiséggel elérhető haszonnövekmény, vagyis határhaszon, ami racionális fogyasztói magatartás esetén bármely jószágra nézve azonos. Gondolja meg, ha a fogyasztó nem költi el a pénzét, az voltaképpen azt jelenti, hogy számára a megtakarított minden egyes pénzegységgel elérhető haszonnövekmény legalább ugyanakkora, mint bármely jószág megvásárlásakor, illetve elfogyasztásakor az egységnyi pénzmennyiséggel így elérhető haszonnövekmény. Gossen II. törvényéből ez is következik.

8. L. az eredmények fejezetet.

9. a) A föld, illetve az abból nyerhető energia (ami, mint a fizikából ismeretes anyagjellegű), mint termelési tényező felhasználási aránya csökken, a termelőberendezések – vagyis a dologi tőke – felhasználási aránya növekszik, vagyis megváltozik a termelési tényezők felhasználási aránya.

b) Nettó beruházás történik akkor, ha a beruházás eredményeként a termelés mennyisége nő, vagy minősége javul, általában ha a produktivitás nő. Ez egy korszerűbb berendezés esetében feltételezhető. Az energia, mint termelési tényező felhasználása a kibocsátás egységére vetítve minden bizonynyal csökken, illetve a reciprokot tekintve az egységnyi energiafelhasználással előállított termékmennyiség nő. Mivel a beruházás célja az volt, hogy a termelési költségek ne növekedjenek, az minden bizonynyal állítható, hogy a termelés gazdaságossága, vagyis az egységnyi költségre jutó árbevétel nagyobb lesz, mint akkor, ha a beruházásra nem kerül sor, és maradnak az energiafálo berendezések.

c) Ebben az esetben nyilvánvalóan nem történt netto beruházás, hiszen csupán a meglévő berendezések kopásából eredő többletenergia felhasználást küszöbölték ki.

10. Megváltozik a munka és a tőke felhasználási aránya a tőke javára. Mivel korábban nem alkalmazott a vállalkozó ilyen munkagépet, ezért a beszerzés nettó beruházásnak minősül. (Gondolja meg, ha a kubikosokat változatlan létszámmal foglalkoztatná a vállalkozó, akkor a gép alkalmazása egyértelműen a kibocsátás növelését eredményezhetné.)

11. Mivel a keresleti görbe rövid szakaszon egyenessel helyettesíthető, ezért a (100 Ft, 2kg) és a (200 Ft, 1kg) pontokat kijelölve és azokat összekötve megkapjuk a kívánt szakaszt, amelyről leolvasható a megfigyelt egyén kereslete a 100 és 200 Ft/kg közötti tetszőleges árnál.

12.

a) Megnöhetett a vevő jövedelme

b) Eltűnt a piacról a többi gyümölcs, pl. az általa eddig kedvelt őszibarack és szőlő

c) Megemelkedett az egyéb gyümölcsök ára

d) Szubjektív alapon megnőtt számára a banán élvezeti értéke (a korábbiaknál jobban kívánja a banánt!) Gondoljon Gossen II. törvényére és a szükséglet struktúrájának változására.

13. L. az Eredmények c. fejezetet.

14. A piaci keresletet úgy határozzuk meg, hogy a piacon megjelent összes vevő megadott ár melletti egyéni keresletét összeadjuk, vagyis 3 db+1 db+0 db = 4 db

15. Az előző feladat megoldását követve 5 db+5 db+2 db+1 db+1 db = 14 db.

16. a) A kereslet árrugalmassági képletét (EDP) alkalmazzuk.
A keresett mennyiség változása $210 - 70 = 140$ Kg, ami a kiinduló mennyiség, a 70 kg%-ában
Kifejezve 200%.
Az árváltozás $500 - 350 = 150$ Ft/kg, ami ugyancsak a kiinduló egységárra, az 500 Ft/kg-ra vetítve 30%-nak felel meg.
A százalékban kifejezett két változás hányadosa. $200:30 = 6,6$
- b) Minthogy az árrugalmasság nagyobb egynél, ezért a primőrparadicsom nagy árrugalmasságú jószág.
- c) Tekintettel arra, hogy a primőrárú luxuscikknek számít, várható volt a nagy árrugalmasság.
17. a) A kereslet árrugalmassági képletét (EDP) alkalmazzuk.
A keresett mennyiség változása $200 - 190 = 10$ kg, ami a kiinduló mennyiség, a 200 kg%-ában kifejezve 5%.
Az árváltozás $165 - 150 = 15$ Ft/kg, ami ugyancsak a kiinduló értékre, a 150 Ft/kg-ra vetítve 10%-nak felel meg.
A százalékban kifejezett két változás hányadosa. $5:10 = 0,5$
- b) Minthogy az árrugalmasság kisebb egynél, ezért a cukor kis árrugalmasságú jószág.
- c) Tekintettel arra, hogy a cukor alapvető élelmiszer, várható volt a rugalmatlanság.
18. a) A banán és a narancs helyettesítői egymásnak. Ezért a narancs kereslet-növekedését a banán árának növekedése okozhatja.
- b) Az összefüggést a keresztrugalmasság mutatja. Eszerint a banán áremelkedése 30 Ft/kg, ami az indulóárra vetítve 15%-nak felel meg. Eközben a narancs kereslete 300 kg-mal növekedett, ami a kiinduló mennyiségre vetítve 75%-os növekedés. A keresztrugalmasság a százalékban kifejezett mennyiségváltozás (75%) és az árváltozás (15%) hányadosa, vagyis 5. Mivel mind a számláló, mind pedig a nevező egyező irányban változott, ezért az előjel – mint helyettesítő javaknál várható – pozitív.
19. A fogyasztási szokások jövedelemfüggőségét mutatja a példa. A cukrászsütemény 100%-os növekedését hozza magával a 10%-os jövedelemnövekedés. Ebből a jövedelemrugalmasság
 $100:10 = 10$. A napraforgómag keresletének megszűnése pedig a jövedelemnövekedéssel járó igényesebb fogyasztási szokások megjelenésére utal.
20. Pusztán a termelő egyéni kínálati göbjét tekintve a kínálatának 800 db-ra kellene visszaesnie. Azonban a pótlólag beállított tojótúkok produkálják a 200 db-os havi többletet. Ha ezt nem kínálja eladásra, akkor a tyúkok táplálási és tartási költségei sőt részben még beszerzési ára (beruházás!) is növeli a termelési költségeket, viszont ezzel szemben nem tesz szert árbevételre. Ezért a 200 db-ot

is piacra viszi. Ha a tyúkok levágása mellett döntene, akkor a táp és a tartás költségei elmaradnak ugyan, de egyrészt feltehetőleg veszteségeket kellene elkönyvelnie a meg nem térült beruházás miatt, másrészt az egységár növekedése esetén nem tudná kínálatát növelni.

21. a) A piaci kínálat az egyéni kínálatok összessége, vagyis $20 + 50 + 75 = 145$ kg
b) A termelési költségeket már nem fedezi az elérhető árbevétel. Ebben az esetben az alacsony kínálat folytán az egységnyi mennyiségű gombára jutó termelési költségek meghaladják az egységárat, vagyis veszteséges a termelés. Gondoljunk pl. az autóval történő szállítás költségére. Ez 20 kg és 50 kg gomba esetén ugyanakkorra, azonban korántsem mindegy, hogy ezt 20 kg, vagy pedig 50 kg gombára kell-e „szétteríteni”, vagyis az egységnyi mennyiségű gomba szállítási költsége előbbi esetben 2,5-ször nagyobb.
- c) A példa a méretgazdaságosság bizonyítékául szolgál. Nagyobb mennyiséget alacsonyabb egységáron is profittal lehet értékesíteni, mert a termék egységre jutó termelési költségek alacsonyabbak.
22. a) Az árut nehéz eladni, a vevő válogathat, s az ármozgás csökkenő irányú. Mindez a vevőknek kedvez, ezért a vevők piacát jelzi az egyensúlytalanság.
- b) A forgalom az a mennyiség, ami ténylegesen gazdát cserél, ami átkerül a pult egyik oldaláról a másikra, vagyis amit a vevők ténylegesen megvesznek. Ez pedig 50 kg.
- c) Az alacsony ár mellett többen kívánnak megvásárolni, mint amit eladásra kínálnak, vagyis a kereslet nagyobb, mint a kínálat, tehát túlereslet van.
- d) A 4 eFt, 50 kg és a 2 eFt, 300 kg értékpárok a koordinátarendszerben meghatározzák a keresleti egyenest, ugyanígy a 4 eFt, 200 kg és 2 eFt, 50 kg értékpárok a kínálati egyenest.
- A megadott pontokra a két egyenest felrajzolva a metszéspontjukhoz tartozó ár lesz az egyensúlyi ár, ami a függőleges tengelyen leolvasható: 3250 Ft. Az egyensúlyi ponthoz tartozó mennyiség a piac forgalmát adja, amit leolvassva 145 kg-ot kapunk. L. az ábrát!
23. a) Mivel feltételezésünk szerint az üzemeltetési költségek változatlanok, ezért a
- $$\text{profit} = \text{árbevétel} - \text{költségek}$$
- összefüggésben csak az árbevétel változhat. Ezt pedig a bérletár és az eladott bérletek számának szorzata adja. Így az első esetben $2000 \times 5000 = 10$ millió Ft, a második esetben viszont $1500 \times 1000 = 15$ millió Ft az árbevétel, vagyis érdemes csökkenteni a bérletek árát.
- b) Piacmegosztással tovább növelhető a profit, ugyanis az 5000 db bérlet 2000 Ft-os áron is elkél, ami az előbbieket szerint 10 millió Ft árbevételt jelent. A nyugdíjas és tanuló bérletet bevezetve 1500 Ft-os áron további

$1500 \times 5000 = 7,5$ millió Ft árbevételre tehet szert a vállalkozás, vagyis piacmegosztással 17,5 millió Ft az árbevétel. Tehát érdemes az eltérő fizetőképesség alapján megosztani a piacot.

24. a) A közvetlen árbefolyásolás ármaximalizálással (esetleg fix ár meghatározással) történik.
- b) A befolyásolás azért történik, mert az ármechanizmus érvényesülése nyomán kialakuló egyensúlyi árat a kormány magasnak ítélte, ezért a maximált árhoz viszonyítva az egyensúlyi ár magasabb lenne.
- c) Mivel az egyensúlyi ár magasabb a maximált árnál, ezért a kereslet és kínálat nem képes egyensúlyba kerülni. Az egyensúlyi árnál alacsonyabb ár esetén a kereslet meghaladja a kínálatot, vagyis hiány lép fel. A vevők kereslete nem elégíthető ki, mert a termelők kínálata elmarad attól.
- d) A vevők megkísérlik igényeiket magasabb áron kielégíteni. Ezt azonban legális csatornákon nem tehetik, ezért a fekete piacra szivárognak, ahol az ár magasabb, s ennek megfelelően ott már megjelenik azon termelők kínálata, akiknek nem érte meg a maximált áron történő értékesítés. A fekete piaci ár mindaddig növekszik, amíg a kereslet csökkenésével és a kínálat növekedésével a piaci egyensúly be nem áll.

25. L. az Eredmények c. fejezetet!

26. 1997-ben a reál GDP a nominális (folyó áron számított) GDP-nek és az árindexnek (ami 18%-os infláció esetén 1,18) a hányadosa:

$$8541 : 1,18 = 7200$$

Tehát a reál (volumen) növekedés:

$$7200 - 6894 = 306,$$

ami százalékban kifejezve:

$$(306 \times 100) : 6894 = 4,4\%$$

$$27. 300 : 6000 = 0,05 \times 100 = 5 \%$$

$$28. \quad \frac{4100 - 4000}{4000} \times 100\% = \frac{100}{4000} \times 100\% = 2,5 \%$$

29. Az $M \times v = p \times Q$ összefüggésből kifejezve M-et

$$M = \frac{p \times Q}{v} = \frac{100\% \times 75 \text{ milliárd dollár}}{7,5} = 10 \text{ milliárd dollár}$$

Ha a gazdaságban lévő pénzmennyiség 11 milliárd dollár lesz, viszont a nemzeti kibocsátás és a forgási sebesség változatlan, akkor az árszínvonal megváltozása állítja helyre a fenti egyenlőséget:

$$p = \frac{M \times v}{Q} = \frac{11 \text{ milliárd dollár} \times 7,5}{75 \text{ milliárd dollár}} = 110\%$$

Tehát az árszínvonal 10%-kal megnövekszik.

30. Az ábrán látható és az első ország jövedelemegyenlőtlenségét jellemző görbe alapján a lakosság 50%-ának az összjövedelem 20%-a (s értelemszerűen a lakosság másik felének az összjövedelem 80%-a) jut. Tehát a második országban a jövedelemeloszlás kevésbé egyenlőtlen.